

Франс Эміль Сіланпя

Праведная галечка

N

--	--

**Noblesse
Oblige**

FRANS EMIL SILLANPÄÄ

HURSKAS KURJUUS

Серыя «Noblesse Oblige»

ФРАНС ЭМІЛЬ СІЛАНПЯ

ПРАВЕДНАЯ ГАЛЕЧА

Раман

*Пераклаў з фінскай
Якуб Лапатка*

Мінск
Выдавец А. М. Янушкевіч
2019

УДК 821.511.111
ББК 84(4Фин)-44
С36

Серыя заснавана ў 2017 годзе

Рэдактар серыі Сяргей Макарэвіч

Пераклад з фінскай паводле выдання:
Frans Emil Sillanpää. Hurskas Kurjuus. Nuorena nukkunut.
Ihmiset suviyössä. Kustannusosakeyhtiö Otava. Helsinki, 1955.

Сіланпя, Ф. Э.

С36 Праведная галеча : [раман] / Франс Эміль Сіланпя ; пер.
з фін. Якуба Лапаткі. — Мінск : А. М. Янушкевіч, 2019. —
184 с. — (Серыя «Noblesse Oblige»).
ISBN 978-985-7210-28-2.

Франс Эміль Сіланпя — адзіны фінскі пісьменнік-лаўрэат Нобелеўскай прэміі (1939). За мяжой сваёй краіны ён стаў вядомы пасля публікацыі рамана «Праведная галеча». У творы па-мастацку дасканала ўвасоблена крывая лёсу селяніна-фіна Юхі Тойвалы — ад нараджэння ў нястачы ў 1857 годзе да ўдзелу ў лавіне падзей «чырвонай эпохі».

«Праведная галеча» — гэта малюнак акалічнасцей шасцідзесяці насьчаных зменаў і здарэнняў гадоў гісторыі маленькага «ядлаўцовага» народа на фоне напоўненай штодзённымі клопатамі, турботамі і гнятлівай аднастайнасцю плыні быцця асобнага «маленькага чалавека».

УДК 821.511.111
ББК 84(4Фин)-44

ISBN 978-985-7210-28-2

© Frans Emil Sillanpää, 1919

© Лапатка Я., пераклад на беларускую мову, 2019

© Выданне на беларускай мове, афармленне.

Выдавец А. М. Янушкевіч, 2019

Тойвала Юсі, Юха, Янэ, а паводле царкоўных кніг — Ёхан Абрахам, сын Беньямінаў, быў старым, страхалюдным чалавечкам. У апошнія гады ягоную галаву ўпрыгожвала вялізная лысіна, вакол якой з-пад шапкі кучаравіліся ніколі не стрыжаныя кудлы. На твары, падобным да морды дваровага цюцькі, праз густое шчацінне выдзяляўся толькі востры, нібы птушыная дзюба, нос. Густая поўсць вілася і вакол вачэй, зацененых краямі капелюша, і адтуль свяціліся толькі дзве вострыя кропачкі, у якія прыстойныя людзі не надта імкнуліся заглядваць. Пэўным людзям не хочацца заглядваць у вочы, але зусім па іншых прычынах, чым у вочы Юсі Тойвалы. У ягоных вачах не было нічога пагрозлівага і змрочнага, наадварот — у яго позірку праглядалася лёгкая добразычлівая ўсмешка. Аднак было ў ягоных вачах нешта вар'яцкае, а што можа больш гнясці чалавечую душу, чым усмешка вар'ята, бо гэтая ўсмешка спачувальна гаворыць аб усёведанні таго, у чым чалавек нізашто не хоча прызнавацца нават самому сабе. Во тады і чакай, што гэты прыдурак возьме ды прылюдна выкажа што-небудзь такое. Але Юха Тойвала не быў вар'ятам, і, хоць меў чэзлы розум, душа ягоная была ў поўным парадку і раўнавазе. Мясцовыя заможнікі лічылі яго вялікім прайдзісветам і заўзятым баламутам-завадатарам. А калі празналі, што ў час паўстання ён удзельнічаў у жорсткім забойстве, нядоўга думаючы, вынеслі яму заслужаны вырак. І егер, якому даручылі правесці ачышчальную работу, аднойчы вясновай ноччу абарваў ягонае бязладнае жыццё, а разам з ім прыкончыў яшчэ восем такіх жа гаротнікаў.

Смяротныя прысуды агаломшылі ўражаных вяскоўцаў, якім раней нічога падобнага і ў галаву не прыходзіла. Першымі днямі пра іх гаварылі прыцішана і толькі дрыготкімі галасамі. Што ж да Юсі Тойвалы, дык ягоны канец вызначыўся адной маленькаю акалічнасцю, успамінаючы якую, міжволі ўсміхнешся — так гэта было характэрна для Юсі. Паўстанцаў расстрэльвалі на могілках, паставіўшы каля загадзя выкапанай магілы. І сталася так, што Юсі быў апошні. А калі надышла ягоная чарга, дык Юсі не стаў ля магілы, а ўлёгся, выцягнуўшыся ва ўвесь рост, на трупах забітых перад ім — маўляў, ну во, я гатовы. У тым і быў увесь Юсі. Аднак яму загадалі падняцца, паставілі каля ямы і толькі пасля таго расстралялі.

«На вайне трэба адчуваць *асалоду ад забойства* — іначай вайну не выйграць», — пісаў адзін фінскі чарнільны ваяка (вылучэнне ягонае), і магчыма, тое была праўда.

Аднак калі быць дакладным, вайна сама па сабе — гэта нішто, а ўсяго толькі нейкі момант, што лучыць лёсы як асобных людзей, так і цэлых групавак. Вайна сціхае, а чалавечыя лёсы становяцца каштоўным скарбам людзей, якія ваявалі, але засталіся сярод жывых. Неўзабаве пасля ўсіх бітваў для чалавека ў душы настае такі момант, калі ягоны ўнутраны позірк болей не жадае затрымлівацца на такіх другасных і нязначных рэчах, як цялесныя пакуты, бруд, голад і няўмольная жорсткасць, а няспынна імкнецца пранікнуць глыбей, туды, дзе ўсё застыла ў знямелай нерухомасці. Там ніхто не бывае вышэйшым або лепшым за другога, там усе роўныя, бо выяўляюцца акалічнасці, датычныя ўсіх праціўнікаў, аб чым ніхто з іх раней не меў ніякага ўяўлення. Нябожчыкі ўстаюць і здзіўляюцца, чаму іх пахавалі ў розных магілах, яны ніяк не могуць спасцігнуць, што гэта значыць. Там Юсі Тойвала і егер — старыя знаёмыя, бо егер аднойчы вясновай ноччу недзе ў іншым месцы, у тым пакінутым свеце, расстраляў Юсі. Вядома ж, гэта адбылося зусім выпадкова, бо тады ён не зразумеў, які напраўду добры чалавек гэты Юсі.

Раздзел I

НАРАДЖЭННЕ І ДЗЯЦІНСТВА

Юха Тойвала паходзіў з сялян, хоць мала хто з цяперашніх маладых ведаў пра тое, ды ніхто і не цікавіўся ягоным паходжаннем. Але да нашых дзён у двух-трох прыходах ён меў заможных і паважаных родзічаў, хоць яны болей чужаліся, чым радніліся, і Юха не ўспомніў пра іх нават тады, калі трапіў у бяду з прычыны свайго бунтарства.

Ён нарадзіўся ўвосень 1857 года ў адным з прыходаў на паўночным усходзе правінцыі Сатакунта, на хутары Нікіля вёскі Хар'якангас. Адбылося гэта ў пятніцу вечарам напярэдадні дня Міхаіла Архістратыга. Прадчуванне восеньскага свята агарнула сядзібу, змешваючыся з дзіўнай саладжавасцю, што праменілася ад парадзіхі.

Уранні ішоў даволі моцны дождж, але адвячоркам раз'яснела, заблішчалі пад сонейкам стракатыя купкі бяроз ды асін, ажывілася зеляніна самотных елак. Пяцідзесцігадовы Пеньямі, гаспадар хутара Нікіля, кволы мужычок з жоўтым ад тытуню падбароддзем, хістаючыся, спусціўся з гарышча ў двор. На ім была даўгаполая неахайная сярмяга, апаясаная скураным рэменем; і сярмяга, і кашуля пад ёю былі расшпілены зверху данізу, адкрываючы чырвоныя кашчавыя грудзі асенняму ветрыку. Чалавек паціху згасаў, жыць яму заставаляся нядоўга. Стары ў зношанай сярмязе, ціхае булькатанне самагоннага апарата ў прысценку — усё гэта спалучалася

ў нейкую лагодную гармонію, якая драмала ў спаракнелых кутах хаты і ў зарослай пахай травой прызбе. Пеньямі быў жанаты трэці раз, і цяпер ягоная жонка нараджала сваё першае дзіця. Успацеляя баба-павітуха ў адной кашулі несла ваду з прысценка ў лазню. Убачыўшы, што Пеньямі ідзе ў вёску, яна сярдзіта выгукнула:

— Гэй, дзед, ты хоць бы цяпер застаўся дома!

— Гэта вы, баб'ё, седзіце ў сваіх стойлах! — буркліва агрызнуўся Пеньямі і падаўся ў вёску, зберагаючы самаздаволеную ўсмешку на старэчым пачырванелым твары, на якім адбівалася святло вечаровага сонейка і блукалі нейкія глыбока захаваныя прыемныя думкі старога чалавека.

«Бабы нараджаюць дзяцей... На тое яны і бабы, каб нараджаць дзяцей... Во і трэцяя мая баба родзіць дзіця, а павітуха болей не зможа... Эхе-хе-хе, малыцы... А я іду да Олілы... Татку Олілу наведаль... Ён добры дзед, хоць і з Кокемякаў... Ён часцяком выпівае, як і я... Можа, і цяпер ужо дзюбнуў... А хоць бы і так... Сын у яго ўжо вялікі... Амаль як мядзведзь... І жыта хапае заўсёды... І не бяднее, нячысцік, хоць і п'янтос страшэнны... А ў мяне трэцяя жонка, і дзіцё цяпер будзе... Павітуха там шчыруе, яна сабе, а я хутка выб'ю з баб усю дурасць... Так слаўна даводзіць баб да розуму... Кожная паспытала майго кійка... Хутка і гэтую пачастую...»

Гарэлка поўніла жылы Пеньямі хмельнаю асалодаю, пачырванелі, нібы гронкі рабіны, ягоныя шчокі, а вочы так і бегалі туды-сюды, шукаючы, што б яшчэ ўчыніць ад усёй павесялелай душы. Удосталь налаяўшыся з работнікамі, што капалі бульбу, ён спытаў у дзяцей Хусары:

— Бацька дома?

— Дома, — адказаў хлопчык.

— А што ён зараз робіць?

— Не ведаю.

— Не іначай як трэцца пад бокам у маткі, — сказаў Пеньямі, засмяўся свайму жарту і пайшоў далей па дарозе да Олілы.

Цяперашнюю, трэцюю, жонку Пеньямі звалі Мая. Родам яна была з хутара Оліла, але цяперашнім гаспадарам нікім не даводзілася, бо гэтым прыхадням з Кокемякаў хутар прадаў яе старэйшы брат. Тады Маін брат быў зусім маладым і нежанатым, але хутка ажаніўся і, прадаўшы гаспадарку, пайшоў у прымы некуды пад Тамперэ. А Мая засталася адна, нібы птушка на хісткай галіне. Вядома, ёй таксама дасталася крыху грошай, але так мала, што ніводзін жаніх не спакусіўся такім вартым жалю капіталам. Яна паспрабавала моднічаць ды шыкаваць, але гэтыя спробы выклікалі толькі насмешкі аднавяскоўцаў, і ўрэшце іхні аднадушны прысуд спраўдзіўся: Мая трапіла ў бяду. Праўда, дзіця памёрла адразу ж, але грошы як ветрам вынесла, і перад ёю застаўся адзіны спрадвечны шлях такіх жанчын: пайсці ў дамашнія прыслугі. Людзі прадказвалі ёй новыя няшчасці, бо ўрадзілася яна бесхарактарнай размазнёй. Аднак гэтыя прароцтвы не спраўдзіліся. Калі ж напярэдадні Міхайлава дня памерла гаспадыня хутара Нікіля, а Мая той жа восенню пайшла ў парабчанкі да гаспадара хутара, людзі загаварылі: «Хутка ў Пеньямі будзе новая жонка». Вось гэтае прадказанне збылося. А цяпер Мая ляжала на палку ў саўне, збіраючыся радзіць, і павітуха Ловіса завіхалася каля яе.

Мая ўсёю душой хацела і чакала родаў, бо да гэтай пары яе жыццё нагадвала блуканне ў цемры і стаць поўнай гаспадыняй хутара не было цвёрдых спадзеваў, а таму, хоць і мела невялічкі розум, яна даўмелася, што дасягнуць усяго можна, толькі нарадзіўшы дзіця. Нічога яна так не хацела, як замацавацца ў жыцці, стаць на ногі, а калі гэта не ўдавалася, дык чым яна вінаватая, што жыццё пайшло зусім не так, як павінна ісці ў звычайных сялянскіх дзяўчат? Пяць гадоў яна прабыла парабчанкай, але ніколі не лічыла сябе знядоленай і прыніжанай, бо ўсё гэта было часова, а неўзабаве пачнецца сапраўднае жыццё. Таму яна адразу ж паддалася дамаганням гаспадара. Мая была нават задаволеная, што

ён такі стары, жжаўцелы ад тытуню, удовы п'янтос. Усё гэта было толькі да лепшага, і зусім не таму, што яна думала аб сваім прыніжэнні, а таму што як гаспадар і гаспадыня яны выдатна падышлі б адзін аднаму.

Так думала Мая ў поўнай упэўненасці, што хутка стане гаспадыняй, і кожны дзень на працягу ўсяго тыдня ёй салодка мроіўся голас пастара: «Удовы селянін Пеньямі, Пеньямінаў сын, і сялянская дзяўчына Мая Ёсэфіна, Стэфанавя дачка...» Аднак пастар у царкве абвясціў толькі «парабчанка з таго ж хутара» — і ні слова аб маладой дзяўчыне. А неўзабаве і сама Мая заўважыла, што пачатак новага жыцця застаўся недасяжным, нічога ў яе жыцці не змянілася пасля вячання. І цяпер яна не магла называць мужа іначай як «гаспадар» і толькі на вы. І абедзве дачкі гаспадара называлі яе па-ранейшаму — Мая. Гаспадар жа, калі казаў пра жанчын, называў іх толькі баб'ём, а калі быў у асабліва добрым гуморы — бабамі. Той жа самы безыменны страх, які валодаў ёю, калі яна жыла спадзевамі і мроямі, так і не пакінуў яе пасля таго, калі мары збыліся. Пачатак новага жыцця адкладваўся. Яна займалася і тым, і гэтым, і Бог ведае чым яшчэ, а ўсё астатняе заставалася толькі яе ўяўленнем. Толькі адзін раз Мая зрабіла бездапаможную спробу паставіць сябе гаспадыняй: груба і рэзка абышлася з Ловісай, каб адлучыць яе ад дому. А ў выніку гаспадар, вярнуўшыся дамоў у шале, заявіў, што «калі вы, баб'ё, паганяныя вы каровы, зараз жа не разбежыцеся па сваіх стойлах, дык тады...» Так Пеньямі высоўваў напаказ сваю застрашальна грубую існасць састарэлага мужчыны, нібыта хацеў давесці, што ён стаіць нашмат вышэй за ўсялякае там баб'ё. Пеньямі ніколі не меў патрэбы думаць пра тое, як уладкавацца ў жыцці, яму патрабавалася толькі пашана. Выявілася, што павітуха Ловіса не такі ўжо і дрэнны чалавек, бо пасля ўсяго яна пачала ставіцца да Маі лепей, чым раней.

Больш удала жыццё ў Маі не складвалася. Часам, калі выдавалася вольная ад гаспадарчых клопатаў хвіліна, яна казалася сама сабе, што гады ідуць, яна старэе, трапіўшы ў гэ-

ты дом, дзе над усім валадараць счырванелы старэчы твар Пеньямі і ягонья п'яныя воклічы. Так і цягнецца жыццё, якое складвалася такім чынам на працягу дзесяцігоддзяў, — панылае, непакіснае і нязменнае. Апроч таго, павітуха і дочки гаспадара клапоцяцца толькі пра сябе, а збоку за ўсім назірае замшэлая вёска. Напэўна, так яно і будзе цягнуцца далей... У такія хвіліны роздуму Маін нос яшчэ больш выцягваўся; два пярэднія зубы ўжо выпалі. А калі Пеньямі памрэ, што з ёю будзе, калі няма спадкаемца і яна наўрад ці зможа нарадзіць яму нашчадка?

Але потым з'явілася надзея. І тады ў вачах Маі, што свяціліся над бяскроўнымі шчокамі, часам з'яўляўся летуценны выраз. Яна народзіць Пеньямі спадкаемца! Але гэтая акалічнасць патрабавала ад яе дакладнага разліку, памяркоўнасці і прадбачлівасці. Давядзецца выхоўваць і гадаваць дзіця, ды яшчэ і глядзець за тым, каб ягоная доля ў спадчыне не памяншалася, а павялічвалася. І заўсёды, калі гэтыя неадчэпныя думкі апаноўвалі Маю, яна спасцігала ўсю складанасць свайго становішча. Усе памкненні і намаганні дасягнуць чаго-небудзь у будучым палохалі, стамлялі і прыгняталі яе. Хоць у сваіх самотных летуценнях яна прадбачыла такія пажаданы і такі патрэбны ёй вынік, але пры гэтым разумела, што дасягнуць яго нельга без загадзя складзенага плана і дзейнай энергіі. Тысячы і тысячы дробязных перашкод і цяжкасцей перажыла Мая ў сваім жыцці, а нічога так і не ўдавалася давесці да канца. А цяпер такімі перашкодамі былі дочки гаспадара Ева і Марке, ягоная старасць ды шмат чаго іншага. Чаму яе шлюб быў зусім не такі, як у іншых дзяўчат? Замуж вось жа ідуць менавіта дзеля таго, каб потым болей ніколі не пакутаваць ад розных непатрэбных памкненняў.

Аднак прырода не слухала такіх довадаў, а працягвала накіроўваць усё сваім чарадам. Безумоўная нязменнасць прыроды з аднаго боку і чалавечыя задумы ды турботы з другога — уся гэтая чалавечая трагедыя і развівалася ў гэтым выпадку — так, як кветка развіваецца ў гармоніі з законамі свайго віду нават у самых глухіх кутках лясных нетраў. Калі

наблізіліся роды, Мая на нейкае імгненне вызвалілася ад усіх жыццёвых турбот і гароты. Ёй здавалася, што надышоў нейкі цудоўны стан, калі ўсе тыя Евы, Марке, Пеньямі ды бабы-павітухі ўжо ўспрымаюцца ёю з поўнай абыякавасцю.

Тры чалавекі сядзяць у пякарні Олілы, асветленай жоўтым агеньчыкам сальнай свечкі. Тата Оліла — сямідзесяцігадовы мужчына з гладка паголеным тварам, на падбароддзі ад вуха да вуха кучаравяцца бялявыя валасы. Ён гаворыць на дыялекце Кокемякаў, прытым ягоная шыя і ўся верхняя частка цела стынуць у здранцвенні. Чарку ён трымае беражліва і выпівае з належнаю годнасцю, а калі Пеньямі Нікіля пачынае занадта нецярпліва круціцца і злаваць яго, тата Оліла спакойна і бесцырымонна спыняе госця, і той нават не спрабуе прэрэчыць. Побач з татам Олілам сядзіць ягоны сын Франсу, такі ж здранцвелы і нерухомы мужчына гадоў пад трыццаць з роўна падстрыжанымі валасамі. Час ад часу ён устаўляе ў размову колькі слоў; твар ягоны застаецца няўсмешліва абыякавым. Вядома ж, ён робіць свае заўвагі, але яны толькі пацвярджаюць сказанае бацькам. Абодва Олілы п'юць не п'янеючы. У сваім доме яны прымушаюць Пеньямі скакаць пад сваю дудку — вось жа, таго самага Пеньямі, што такі ўсеўладны ў сваім доме на хутары Нікіля.

Кокемякінцы нядаўна пачалі адзін за адным сяліцца ў гэтым прыходзе. Усе яны занадта фанабэрыстыя, каб шанаваць мясцовыя звычаі. Нават на пагорку каля царквы яны стаяць, закруціўшыся ў вялікія хусткі ды кажухі, і гучна размаўляюць між сабою сваёй мяккай немясцоваю гаворкай.

Свечка дагарае, запал Пеньямі Нікілі таксама аціхае. «Бадай што болей чым на адну свечку цябе не хопіць», — кажа тата Оліла. Ён толькі-толькі пачынае жвавець, а Пеньямі ўжо страціў імпэт. «Дарэмна ты злаваў на мяне, калі я не даў табе грошай... Адкуль жа я ведаў, што там у цябе творыцца... І скажы ты мне, на ліха ты звязаўся з гэтай жаніцьбай?..»

Хоць Пеньямі і моцна зап'янеў, але нават праз хмель разумее, які чужы ён для гэтых людзей, як раздражняе яго іхняя невыносная фанабэрыстасць. Але ён сам і ягоны хутар цалкам залежаць ад гэтых людзей, хоча ён таго ці не хоча. У Пеньямі абуджаецца нейкая бяздумная злосць, ён устае, нібыта збіраючыся штосьці зрабіць. Але тата Оліла таксама ўстае і кажа:

— Давай, суседзе, ідзі-тка ты дамоў, наведай сваю бабу. Яна ўжо, напэўна, і радзіла.

Тата Оліла і Франсу выводзяць Пеньямі з хаты. Ён занурваецца ў цёмны завулак і, намацваючы дарогу нагамі, ідзе на другі канец вёскі. Ён павольна сунецца наперад, бяздумна ўтаропіўшы вочы ў цемру, а хмель тым часам выветрыў з галавы ўсё паўсядзённае, і Пеньямі бачыць сваё жыццё і цяперашняе сваё становішча ва ўсіх непрыглядных драбніцах. Гэтую зямлю, гэтае неба і гэтых людзей з Кокемякаў нельга ўзяць рознымі хітрыкамі. Каго іншага — можна. Нясцерпна брыдкае пачуццё ад таго, што ёсць на свеце нешта такое, чым завалодаць табе не пад сілу, але ад чаго ніяк не пазбавішся. Старога Пеньямі бязлітасна душыць думка пра тое, што на свеце існуе нешта такое, што абавязкова трэба прызнаваць больш моцным за сябе.

Ён штосьці мармыча сабе пад нос і садзіцца каля дарогі.

У лучніку гарыць лучына, і ў яе святле відаць, што ў доме на хутары Нікіля сядзяць дзве рудыя дзяўчыны — дачкі старога Пеньямі — старэйшая Ева і малодшая Марке. Абедзве яны — дзеці ад другой жонкі Пеньямі і адзіныя, што засталіся ў жывых, вельмі падобныя на сваю памерлую маці. Абедзве яны выглядаюць паньлымі і хмурымі і нават паміж сабою размаўляюць вельмі мала, аднак заўсёды трымаюцца разам. Сённяя яны пачуваюць сябе ў асаблівай лучнасці, бо ўвесь вольны час яны могуць вытвараць што хочаш у родным доме. Калі дома няма ні гаспадыні, ні гаспадара, а ўсе парабкі разышліся па сваіх хатах, то гэты самы лепшы час папіць

гарэлкі або заняцца яшчэ чым-небудзь прыемным. І толькі цвыркуны стракочуць за печкаю ды неяк прывідна патрэскае, завіваючыся ў кальцо, абвугленая лучына. Марке сядзіць пад самаю лучынай і чытае доўгую вузкую кніжку катэхізіса, а Ева прадзе, круцячы нагою калаўрот. Калі Ева спыняецца, каб закінуць нітку на наступны зубчык, Марке падымае галаву, нібыта хоча нешта сказаць, але Ева, паслінуўшы палец, працягвае сукаць нітку. Марке яшчэ амаль дзіця, нават не прайшла канфірмацыю, а Ева ўжо амаль дарослая.

Усё іхняе разумовае багацце і жыццё складаецца толькі з таго, што адбываецца ў маленькім свеце вакол іх. Калі заканчваецца лета і вечарамі запальваюць лучыны — хутка прыйдзе зіма. Так аднастайна праходзіць год за годам, і дзяўчаты заўважаюць, што паціху становяцца дарослымі. Пазалеташняй восенню якраз такою парою памерла іхняя маці, цяпер Мая распараджаецца як у сябе дома, лазіць па свірнах і склепах, а цяпер во родзіць у саўне, бацька ж заўсёды на добрым падпітку. Год пасля матчынай смерці быў для сяцёр самым шчаслівым годам: бацькі амаль ніколі не было дома, і біў ён іх не так часта, як нябожчыцу жонку. Ключы ад гаспадарчых пабудоў былі ў Евы, яна моцна трымала іх у сваіх руках, і баба-павітуха Ловіса тады не надта гаспадарыла, хоць увесь час круцілася ў доме. Яна была з бацькам на ты і зусім яго не баялася, хоць ён такі сярдзіты.

Марке апусціла кніжку на калені і загаварыла з сястрою:

— Ну і дзе бацька зноў прападае?

— У Олілы.

— А чаго Ловіса заўсёды тут круціцца? Чаго яна ўвесь час смяецца з бацькі?

— Яна таксама была бацькавай нявестай.

— А чаго яна ўсё тут, калі ў нас Мая? І чаму гэта Мая павінна быць тут?

— Яна тут гаспадыня.

— Мама ж была гаспадыняю.

— Дык ведай, што Мая тут гаспадыня, а цяпер яна родзіць.

— Як гэта так? І чаго яна ў саўне?

— Во й спытай у яе сама.

— А калі яна народзіць?

— Калі, калі... Ці доўга ці мала — рыба наспявала... — адказала Ева, стомлена ўсміхаючыся. Яна паднялася, адсунула калаўрот, пазяхнула і паправіла валасы.

Абедзве дачкі Нікілі — рудыя, з маленькімі вачыма, ахопленыя звычайнай заўсёднай нудой — пачалі ўкладвацца спаць. Мая і баба-павітуха Ловіса ўсё яшчэ былі ў саўне, стары Пеньямі забавіўся недзе ў вёсцы. У непрагляднай восеньскай цемры час ад часу чуліся дзікія спевы п'яных вясковых парабкаў, і тры гэтыя чалавечыя купкі міжволі цураліся адна аднае. Ева патушыла лучыну, зачыніла валакавое акенца і лягла каля сцяны ў рыпучы ложка. Марке ўжо чакала і моцна прытулілася да сястры. Гэта не надта спадабалася Еве, але яна змоўчала.

У сенцах пачуліся таропкія крокі павітухі Ловісы. Яна заглянула ў адзін, у другі пакой, адчыніла дзверы ў памяшканне для работнікаў і зноў пайшла. Хлопчык ужо з'явіўся на свет, яго памылі і спавілі. Пакуль павітуха шукала кошык пад калыску, маці перахрысціла немаўля і прамармытала над ім нешта падобнае і да закліяцця, і да блаславення. Потым яна, з палёгкаю ўздыхнуўшы, зноў выпрасталася на палку, і прыроднае пачуццё млявага шчасця напоўніла ўсё цела і душу. Страхі і турботы некуды зніклі, яна на нейкі кароткі час засталася сам-насам са сваім дзіцем у цішыні саўны.

Загадкавая чалавечая істота адной гадзіны ўзрастам пішчала ў кошыку ў саўне на лясным хутары Нікіля, суботняй ноччу, за шэсцьдзясят гадоў да чырвонага паўстання. Час яе нараджэння не стаўся нечым незвычайным, усё ішло заведзеным прыродаю парадкам. Ева ў хаце прачнулася, калі п'яны Пеньямі, спатыкаючыся, дабіраўся да свайго ложка. Потым яна прачнулася яшчэ раз, таму што бацька пачаў голасна скардзіцца на жыццё, а з ложка ад дзвярэй пачуўся адказ: «Угаманіся, стары чорт, а то ўстану, дык адразу сціхнеш!» Гэта быў парабак Аапелі, які таксама позна вярнуўся

дамоў. Стары і сапраўды на некаторы час сцішыўся, потым падняўся, выйшаў у сенцы і пачаў клікаць Ловісу. Хлопчык на пабягушках захіхікаў у сваім ложку. Усё гэта Ева добра чула, і не было ў тым нічога ні новага, ні дзіўнага. Марке не пачула нічога і спала, усё шчыльней прыціскаючыся да Евы. Напэўна, у сне яна лічыла Еву за маці.

Пасля нараджэння доўгачаканага сына Маю ахапілі радасныя пачуцці, якія абуджаюцца самой прыродаю. Але такія пачуцці хутка праходзяць, і ўсёмагутная штгодзённасць зноў напаўняе жыццё, і тады нараджэнне дзіцяці ператвараецца ў нешта цяжкае, што прыстойныя людзі павінны ўспрымаць пакорліва і цяплява, бо гэта такія плады, якія жыццё прыносіць нам і якія надаюць існаванню чалавека шэрыя і нават гнятлівыя адценні. Калі дзіця памірае яшчэ малым, дык гэтая падзея падаецца больш радаснаю за ягонае нараджэнне. Вядома ж, маці пралье нямала слёз, але не будзе нават хаваць, што гэта слёзы радасці, а не жалобы.

Аднак Мая кожную хвіліну, нават адыходзячы ад сына, памятала, што для яе самае галоўнае, каб дзіця засталася жывым. З цягам часу ў яе нарадзілася думка, што старому Пеньямі напляваць на сына, і новыя, зусім іншыя пачуцці прагнуліся ў Маіным сэрцы. Паступова гэта пачало выяўляцца ў размовах паміж імі. Мая імкнулася — і гэта выходзіла неяк само па сабе — трымацца ў размовах з мужам той самай вольнай манеры, якая збераглася ў яе з дзявочай пары, і часам сярод грубаватых жартаў без аніякага страху звярталася да Пеньямі на ты. І гэта, здаецца, дзейнічала на старога. Мая адчувала, што яе аўтарытэт і ўплыў паступова мацнеюць.

Пакуль Юсі быў яшчэ зусім малы і няцвёрда трымаўся на нагах, ягоныя дні праходзілі досыць аднастайна. Старая, збітая з дошак калыска месціцца ў запечку. У вечаровым сутонні відаць, што там ляжыць двухгадовы хлопчык. Побач з калыскаю сядзіць Марке, і малы паклаў свае ногі ёй на калені. Дзяўчына нешта маркотна напявае і нехаця гойдае

старую калыску, якая пранізліва рыпіць, шморгаючы па вострых сучках у падлозе. Хлопчык не хоча спаць. Раз-пораз ён падымаецца, імкнецца сесці і кліча маці, калі Марке спрабуе зноў укласці яго. Дзіця баіцца насоўвання густой цемры, яго кусаюць клопы і блохі.

Калі хлопчык захліпаецца плачам і каторы раз падымаецца ў калысцы, Марке бярэ яго на рукі, злёгка паляпвае рукою па крывававатых ножках і падносіць да акна, за якім усё яшчэ свеціцца сутонне дня. Хлопчык супакойваецца, колькі часу глядзіць на постаці, якія мільгаюць каля калодзежа і хлявоў, а потым зноў пачынае ціха плакаць. На двары ляскаюць дзверы, у запечку пачынае стракатаць цвыркун, адвечная дамашняя жывёлінка сялянскіх хат, сучаснік лучыны.

Марке надакучыла ўсё так, што яна безуважна слухае дзіцячы плач і абьякава разглядае хлопчыкаў твар, пакрыты бруднымі палоскамі ад слёз. Гэта Маін сын, але ж бацька ў іх адзін...

У хату вяртаюцца людзі, прыходзяць Аапелі і хлопчык на пабягушках Кустаа. Падзённы найміт Мастаякі кіруецца да варотаў — відаць, пойдзе дамоў. У сенцах чуюцца Маіны крокі, яна ідзе ў пякарню. Увечары кожны займаецца сваёю справай.

Аапелі скідвае сярмягу, засоўвае ў печ рукавіцы і тоўстыя шкарпэткі з воўны, а потым здымае з жэрдачкі звязку лучыны і, чырканоўшы запалкай аб печку, падпальвае лучыніну. Немаўля сціхае і жмурыцца на святло. Дзіця стамілася, але калі пакласці яго ў калыску, дык зноў пачне плакаць.

Аапелі ўжо каторы вечар майструе сані. Хлопчык Кустаа, пакуль няма даручэнняў, водзіць носам на лаўцы. А вось і сама гаспадыня Мая, прыходзіць, бярэ на рукі малога і, пакінуўшы астатні клопат, дае яму цыцку. Юсі ідзе ўжо трэці год, але ад матчыных грудзей яго пакуль што не адвучылі.

Мая ўмее гаспадарыць. Яна загадвае Кустаа і Марке чытаць. Кустаа адразу дастае свой катэхізіс, а Марке марудзіць. «Во пачакай, прыйдзе бацька», — пагражае Мая.

Толькі Кустаа пачаў: «Адказ: Каб вызваліцца ад састарэлага Адама, які штодзённа пасяляецца ў нас... а... а... а... і разам з тым раскаяцца... а... а... а... і ачысціцца ад кепскай пажадлівасці... а... а... а... і ўзняцца...», як Аапелі бесцырымонна перабіў яго: «Малец! Хадзі-тка пасвяці мне!»

Шуршыць гэблік, ціха гудзе калаўрот, аднастайна гучаць пытанні-адказы катэхізіса. А тут у хату ўвайшоў Пеньямі з абярэмкам дроў і моўчкі ўзяўся шчапаць лучыну. Сёння ён быў цвярозы цэлы дзень, і таму ў вачах усіх прысутных выглядаў больш прыстойна, чым заўсёды.

Праз некалькі гадзін усе гэтыя рознаўзроставыя чалавечыя істоты будуць спаць глыбокім сном. Бязмежная, непраглядна цёмная ноч цяжка дыхае вакол іх і, нібыта самая мудрая на свеце істота, глядзіць на гэтых неразумных людзей, якія бездапаможна боўтаюцца ў неабсяжным моры часу. Шацідзсяцігоддзе, якое нясе з сабой грознае наканаванне лёсу, пачалося, але гэтыя людзі за стракатаннем цвыркуна не чуюць ягонага цяжкага поступу. Сямёра толькі ўдыхаюць і выдыхаюць паветра ў цеснай хаце.

Малы Юсі дыхае ледзь чутна. Ён нарэшце супакоіўся і заснуў каля матчыных грудзей, а потым яго паклалі ў смярдзючую калыску. Там і ляжыць ягонае маленькае цельца, і дзіця, само таго не ведаючы, ужо імкнецца па моры часу насустрач сваёй далёкай даросласці і яшчэ больш аддаленай старасці ды нікому не вядомай смерці, пасля якой усё будзе па-ранейшаму нязменным, а бераг мора часу так і застанецца нябачным і недасяжным. Гэта малое цельца з плоці, крыві, касцей. Але і яно ўжо на пачатку свайго нялёгкага шляху насустрач смерці.

У ягоных касцях ужо ідзе нейкае пакуль што нікому не бачнае пераўтварэнне, якое выяўляецца толькі ў скрыўленых нагах і бугрыстых нарасцях на галаве.

А калі цемра гусцее, з кутка калыскі вылазіць клоп і надзвычай спрытна пачынае поўзаць у прасцінах, пакуль не дабіраецца да мэты. Звесткі пра тое няспынна ідуць у чуйныя клеткі мозга. Калі ж паток звестак ускіпае, тады пачынае гучаць далёкі го-

лас, абуджаючы сваімі хвалямі таемную дзейнасць у галовах заснулых людзей. Але толькі адзін з іх адгукаецца на гэты кліч.

Мая ўстае, працірае запаленыя вочы, пачухвае бок і, пакінуўшы храпучага Пеньямі, ідзе да малога. Маці гушкае дзіця, але той не супакойваецца, а крычыць яшчэ мацней. Тады Мая нахіляецца над калыскаю і раздражнёна дае сыну цыцку. Калі ж нарэшце ён адвучыцца ад матчыных грудзей? Пачуццё глыбокай абьякавасці ахоплівае Маю, калі яна скупа корміць сына пасярод глухой ночы. Цяжка ўсё гэта. Акрамя таго, яна ведае, што гаспадарка загразла ў пазыхах.

На нейкі час хлопчык супакойваецца, а тысячы знешніх і ўнутраных акалічнасцей працягваюць сваю няспынную працу, ператвараючы гэтую малую істоту ў чалавечую асобу. Мая ўздыхае і зноў укладваецца побач з Пеньямі. Нешта мармыча ў сне Кустаа, потым зноў наступае цішыня. Цвыркун грызе вокладку пакінутага каля сцяны катэхізіса.

Ад тае пары ў памяці Юсі зберагліся толькі паасобныя ўрыўкі: пералівы сонечнага ці месячнага святла на падлозе, сярдзітыя воклічы, трэск запаленай лучыны. Надоўга запомнілася малому адна карціна: ярка асветленая свечкамі, упрыгожаная саламянымі вянкамі, з саломаю на падлозе і гучаннем псалмоў калядная хата. Аднак першы цвёрды ўспамін, які незалежна ад ягонага жадання зьярогся ў памяці, застаўся ад наступнага выпадку.

Ён адзін у вялікім пакоі. І такая хвіліна, што не хочацца рабіць нічога. Ён толькі што быў у памяшканні, дзе пякуць хлеб, і маці пачаставала яго кавай. Кажуць, што яму ідзе ўжо шосты год. Ён хлопчык. Ён сядзіць на падлозе і разглядае вокны і аконныя вушакі. Яму здаецца, быццам штосьці спынілася і замёрла. А можа, ён толькі што заўважыў тое, што было заўсёды. Субота, нядзеля, аўторак...

У сенцах нешта грукае, і праз нейкую хвілю ў хату ўваходзіць Пеньямі — бацька. Стары Пеньямі і малы Юсі глядзяць адзін на аднаго, і на імгненне паміж імі ўзнікае ней-

кае страшнае невядомае пачуццё, асэнсаваць якое яны не ў змозе. Таямнічы, нікім не бачаны чалавек раптам заварушыўся ўнутры старога Пеньямі, нібыта ён убачыў з засады, як па лесе крадзеца нейкі дзіўны звер. Пеньямі хоча хоць што-небудзь зрабіць хлопчыку. Усміхаючыся, ён глядзіць на сына, потым падымае і садзіць на прыпечак. Стары дастае з кішэні параную бручку і загадвае малому есці. Хлопчык паслухмяна пачынае жваць пачастунак, не ведаючы нават, ці смачна гэта, ці не. Ён чуе знаёмы пах гарэлкі і тытуню, незвычайна блізка, на ўзроўні са сваім тварам, бачыць барадаты бацькаў твар, ягонья маленькія вочы. Бацька — гэта страшнаватая істота... А той усё ўсміхаецца і мітусліва штосьці шукае па кішэнях, вымае з-за шчакі кавалак зжаванага тытуню і ляніва, нібы гуляючы, запіхвае смярдзуючую жвачку хлопчыку ў рот. Малы не адважваецца супраціўляцца, сілы на тое ў яго няма, ён толькі крывіць рот у надрыўным плачы. П'яны стары Пеньямі задаволены сваім паскудным жартам. Гэта ж Маін сын... Тут у п'янтоса прачынаецца дзікае жаданне ўчыніць што-небудзь кепскае і самой Маі. Ён ніяк не можа ўспомніць, ці лупцаваў ён калі як след гэтую Маю. Раней у яго былі дзве жонкі, і стары ўжо не памятае, чым ён «частаваў» кожную з іх.

Мая ўваходзіць у хату якраз тады, калі Пеньямі сілком спрабуе засунуць свой замазаны тытунём палец у рот малому. Яна падыходзіць, намерваючыся ўзяць хлопчыка і паставіць яго на падлогу. Жанчына бурчыць:

— Чаго ты зноў нажлукціўся...

У адказ Пеньямі раве старэчым голасам, знарок распальваючы сваю лютасць:

— Сціхні, баб'ё! — і адштурхоўвае жонку.

— Што ты будзеш жэрці налета, п'янюга ты паганы! Адчапіся ад хлопца!

— Замаўчы, праклятая карова! — крычыць Пеньямі і ў шаленстве паварочваецца да Маі.

Тады Юсі саскоквае з прыпечка так шпарка, ажно нешта хрусціць у пятцы, і, выціраючы запэцканы тытунём рот, вы-

бягае на двор. Змяркаецца. Праз вароты ў двор заходзіць муж павітухі Таавецці з вялікім берасцяным куфэркам пад пахай.

— Ці дома бацька? — пытаецца ён сіпатым голасам.

Юсі не адказвае. Ён назаўсёды застанецца ў памяці Таавецці гэтакім няветлым паскудным падшыванцам. Таавецці прынёс старому Пеньямі тытуню, бо ў таго самасад панішчылі замаразкі.

Счакаўшы кароткі час, Юсі ціхенька крадзецца ў хату.

— Добрая ў цябе баба, — кажа Пеньямі, заціснуўшы адкрытую табакерку паміж каленяў. — Хэ, я ж ведаю тваю бабу лепей, чым ты сам.

— Вядома, тут ты ў нас вялікі знаўца, — сіпіць Таавецці. — А ці ведае гаспадар, як зіму перажываць будзем?

— А мне напляваць на тое, я пра тваю бабу кажу. Ты яе хоць раз адлупцаваў як след ці не?

У хату зноў уваходзіць Мая. Пеньямі скоса глядзіць на яе і заўважае Юсі.

— А гэты паўшабэлак усё яшчэ тут? А во табе тытуню! — у строгім голасе чуюцца добразычлівыя ноткі, але Юсі на ўсялякі выпадак паціху адсоўваецца да дзвярэй. Мая выходзіць, гучна грукнуўшы дзвярыма.

— Што!!! Ды я цябе!!! — закліпаецца шалёным крыкам Пеньямі, ускаквае, але не кідаецца следам за жонкай, а бясільна апускаецца на лаву.

А Таавецці зноў за сваё:

— А-а-а... Што ні кажы, а ліхая сёлета будзе зіма. Хоць у Нікілі яшчэ ёсць крыху жыта...

— Нечага тут скавытаць, хадзем лепей вып'ем, — сярдзіта перапыняе яго Пеньямі.

Таавецці ахвотна ідзе следам за гаспадаром, бо выпіўка — гэта куды лепей, чым скаргі на дрэнны ўраджай, шкада толькі, што стары нічога пра тое не кажа. Абодва падымаюцца ў каморку пад самым дахам.

Падзеі таго дня так глыбока запалі ў памяць малога Юсі, што і праз шмат гадоў яны паўставалі як жывыя перад ім з усімі падрабязнасцямі.

Тым жа вечарам да іх на хутар Нікіля завіталі госці — дзеці павітухі Ловісы. Юсі тым гасцям быў не рады і сустрэў іх варожа. Ён пляваў у хлопчыка, той пабег паскардзіўся, і Юсі ледзь пазбег лупцоўкі. Увесь вечар быў нейкі па-святочнаму бязладны. Потым па Тааветці заявілася сама Ловіса. А ён да таго раскіс, што жонцы давялося цягнуць яго на сабе. Важдатца з падпітым мужам для Ловісы было справай звыклаю, і яна ўзялася за яе без спрэчак і пярэчак, ніколько не збянтэжаная тым, што будучь казаць у вёсцы. Пакуль Ловіса была ў сіле, нястача не пагражала хутару Ловела.

У тыя часы ўсталяваны прыродай парадак пачаў хістацца. Шмат на якіх землях Суомі выдаўся вялікі недарод. А мора часу ўсё калыхала жыхароў глухой лясной вёскі, і шасцідзсяцігадовыя абсягі яго хаваліся ў непраглядным змроку.

У тыя гады, што папярэднічалі вялікаму голаду, у чарадзе дзяцей, якія гойсалі па Хар'якангасу, быў і Юсі, сын Маі з хутара Нікіля. Вялікая галава на тонкай шыі, з-пад дзіячай кашулі тырчаць крывыя ногі — такі выгляд ён меў тады. З разяўленым ротам ён змрочна аглядаў свет наўкол сябе сваімі маленькімі вачыма.

Пасярод вёскі ўзвышаецца зрыты неглыбокімі равамі пагорак. Там пасвяцца свінні з усёй вёскі, таму ён і называецца Свіная горка. Вясковыя дзеці таксама любяць ладзіць там свае гульні. На схіле, у атачэнні яблынь і рабін, стаіць старая хацінка. У хаціне шмат дзяцей, з гэтых братоў і сясцёр са Свіной горкі пазней выраслі славуць на ўсю акругу задзіракі, валадугі ды бяспутныя дзеўкі. Дзяцей у вёсцы тады было не надта многа: у Хусары і Пелтары, двое ў павітухі Ловелы і Юсі ў Нікілі.

У той час усе дзеці апраналіся аднолькава — што хлопчыкі, што дзяўчынкі. Хлопчыкі да дзсяцігадовага ўзросту насілі прасторныя дзявочыя сукенкі без апаяскі. А тыя, каму не бы-

ло нават пяці, даношвалі старыя кашулі і бегалі, матляючы доўгімі нястрыжанымі валасамі. Хлопчыкаў пастрыгалі пад гаршчок, таму здалёку здавалася, што на галовах у іх надзетыя вялікія круглыя кубкі. Калі яны караскаліся на рабіны і звешваліся з галля, кубкі ператвараліся ў забытаныя грывы. Светлым восеньскім вечарам можна ўбачыць, як з дрэў звісаюць цёмныя постаці, як па завулку паспешліва бяжыць дамоў з хутара Нікіля павітуха Ловіса ці паважна крочыць тата Оліла, выпрастаўшы нягнуткую спіну.

Дзеці жылі прывольным жыццём, багатым на штодзённыя ўражанні, кожны вечар завяршаў чарговы, такі багаты на падзеі этап жыцця, што потым ён здаваўся даўжэйшым, чым іншыя, насамрэч роўныя яму па даўжыні перыяды. Дзеці самі вырашалі, чым запоўніць свае дні, выбіраючы самае цікавае з таго, што самі бачылі паміж небам і зямлёю, да чаго імкнуліся іхнія пачуцці і розум, які ажываў.

З усіх бакоў іх атачаў вялізны свет дарослых. У гэтым свеце былі нівы і палі, жылло і жывёлы. І паўсюдна ў гэтым свеце месціліся дарослыя з іхнімі намерамі, і дзеці, як толькі падрасталі і крыху ўваходзілі ў сілу, павінны былі падпарадкоўвацца і служыць тым задумкам. Дарослыя хадзілі па вуліцах, выходзілі, несучы свае прылады, працаваць у полі, вярталіся адтуль, былі часам заклапочаныя, часам п'яныя, але заўсёды — безуважныя да ўсяго таго, што было важна і дорага для дзіцячай душы. Ніхто з дарослых ніколі не падымаўся на вяршыню Свіной горкі. Дарослыя былі таямнічай загадкаю прыроды, крыху страшныя тым, што час ад часу давалі дзецям дыхту. Дыхту давалі вельмі разнастайнымі спосабамі: маглі пацягаць за валасы, балюча ўшчыкнуць за руку, адлупцаваць дубцом, рэменем або тымі ж таўстымі шкарпэткамі. Дыхт быў адзіным выпадкам, калі дарослы надаваў належную ўвагу свайму дзіцяці, і адзіным дзеяннем, ад якога атрымліваў вялікае задавальненне. Збіраюцца, напрыклад, мужчыны вечарам у двары на траўцы, каб пагутарыць аб важных справах, а навокал шалёна носяцца дзеці. І тут якога-небудзь бацьку раптам апаноўвае нястрыманае

жаданне даць дыхту свайму нашчадку. Вось тады і выяўляецца, што сам працэс дыхту дае вялікае задавальненне ўсім прысутным дарослым — што на гэты конт у іх поўнае ўзаемаразуменне. Можа хто з прысутных і скажа слова суцяшэння «аддыхтаванаму». А потым мужчыны зноў пананіхваюць у рот тытуню, паплююць і чарговы раз стануць недаступнымі. Сапраўднымі дарослымі былі толькі мужчыны ды некаторыя з жанчын. Астатнія жаночыя істоты — гэта баб'ё, бабы. Яны былі ніжэйшымі за мужчын, але вышэйшымі за дзяцей. Іхняя прага да кавы нагадвала штосьці заганнае, як і шумная мітусня дзяцей.

Яны сёе-тое вытваралі, тоячыся ад мужчын, але шанавалі і тое, што мужчыны часам злавалі на іх. Шэрым і бязрадасным было іхняе жыццё, і, вядома, сапраўднаму мужчыну як бы й трэба час ад часу заўважыць тыя штукарствы ды крыху павучыць занадта хітрую бабу, аднак не варта ўвесь час сачыць за ёю. Подых сапраўднай мужнай даросласці адчуваўся ў адзенні: у мужчынскай кашулі, запраўленай пад рэмень сапраўдных мужчынскіх штаноў, крыху прыпушчаных спераду і ззаду. Той, хто дарастаў да мужчынскай вопраткі, меў права жаваць табаку, піць гарэлку, нахабна заляцацца да дзевак, казаць непрыстойнасці ды называць дзяцей недамеркамі і саплякамі. А паміж дзіцячай кашуляю і падпяразанымі мужчынскімі штанамі прасціраўся доўгі перыяд кароткіх штаноў з лямкамі, калі дзяцей называлі паўшабэлкамі, а больш ласкава — жэўжыкамі. Самай урачыстаю падзеяй у «жэўжыкаўскі» перыяд было паступленне ў канфірмацыйную школу. Сама канфірмацыя ўжо належала амаль што да свету дарослых. Яна была падзеяй выключнай важнасці і нават не меней значнай, чым нараджэнне дзіцяці. Пасля таго як хлопчык праходзіў канфірмацыю, шырокая бездань пралагала паміж ім і ўсімі астатнямі дзецьмі. Ён адразу трапляў у таямнічы, страшнаваты і чароўны свет дарослых. Калі ж тыя, што засталіся на другім баку прорвы, пачыналі распываць яго аб таямніцах дарослага сусвету, ён толькі ўсміхаўся і даваў жартаўлівыя цьмяныя адказы.

Аднак «таямніцы» з дарослага свету траплялі ў кола дзяцей са Свіной горкі. Яны здагадваліся аб розніцы паміж мужчынамі і жанчынамі, на дапамогу здагадкам прыходзіла жывое ўяўленне, потым яны кідаліся ў гульні, спачатку са смяшкамі, а потым ужо і з цяжкім сапеннем. Болей за ўсё палохала сама думка пра тое, што пра гэтыя гульні дазнаюцца дарослыя. А калі ў гурце апыналіся такія, што і гаварыць яшчэ не ўмелі, даводзілася як мага старанней дурыць ім галовы. Здаралася і так, што гэтакі трохгадовы ўдзельнік гульні з плачам бег дадому, а праз нейкі час прыбегала раз'ятраная маці, каб высветліць, што за крыўду ўчынілі яе малому. Тады гульні заканчваліся і аднаўляліся толькі ўвечары. Калі ж падобныя перашкоды не ўзнікалі, дык гэтыя ўзбуджальныя гульні абавязкова працягваліся ў далёкіх пагулянках і заканчваліся страхам перад добраю лупцоўкай за позні прыход дадому. Часам так яно і было, але здараліся і прыемныя выпадкі, калі бацькі не было дома, а маці была занятая — піла каву з суседкамі. Тады ад пражытага дня заставаліся самыя прыемныя ўражанні.

Усе гэтыя прыхамаці лёсу перажыў Юсі за першыя восем гадоў свайго жыцця. Яшчэ ў дваццаць і ў трыццаць гадоў у ягонай памяці ажывалі ўспаміны аб далёкіх часах Свіной горкі. Яны канчаткова зніклі толькі пасля жаніцьбы. А калі ў яго самога нарадзіліся дзеці, дык яму і ў галаву не прыходзіла, што, можа, і яны гуляюць у тыя самыя гульні, якімі ён цешыўся на Свіной горцы.

Тыя гульні скончыліся, калі Юсі пайшоў дзевяты год. Тым летам скончылася шмат якіх гульняў у краіне тысячы азёр. Людзі чыталі год на вокладках календароў, называючы кожную лічбу паасобку: 1, 8, 6, 6. Былі і такія, што не ведалі тых лічбаў і не ўмелі сказаць звязна: тысяча восемсот шэсцьдзясят шэсць.

Тым летам бесперапынна ішлі дажджы. Пасля св. Якуба ніводзін дзень не праходзіў без таго, каб вада не лілася на раздрузлыя ад гразі дарогі і раскіслыя палі. Старыя голасна бедавалі, маладыя маўчалі, а дзеці засмучана глядзелі

ў пацямнелыя вокны і разумелі, што ім ужо болей ніколі не вярнуцца да былых гульняў. На двары пранізлівы халодны вецер, кроплі ледзяной імжы балюча шчыпаюць праз тонкую кашулю, босыя ногі дубянеюць — дык бягом назад, у цёплую хату.

Трывожныя думкі дарослых адбіваліся на іхніх тварах, і ад таго незразумелы трывожны смутак ахопліваў дзяцей, яны сумавалі па светлых днях сяўбы і жніва. Старэйшыя дзеці прыціхлі і моўчкі назіралі, як дарослыя, калі дождж на кароткі час пераставаў, звозяць у асеці прарослае зерне і выкапаную з гразі бульбу, як яны па калена ў ліпкай гліне робяць адчайныя спробы пасеяць азімае жыта. У тую восень на хутары Нікіля для Юсі і Маі выдаліся толькі два шчаслівыя дні, калі Пеньямі едзіў у Тамперэ. Ягонае зерне было непрыдатнае для ўсходаў, і Пеньямі прадаў амаль усю дамашнюю скаціну, каб купіць жыта на насенне. Ён і сапраўды вярнуўся з запасам зерня, праўда, крыху недастатковым, каб засеяць усё поле. Затое ён упершыню прывёз з Тамперэ сапраўднай гарадской гарэлкі і, залезшы ў даўгі, узяў пазыку ў гандляра. З гэтага і без таго невялікага насеннага запasu Мая ўпотаі «запазычыла» крыху, каб памяняць на каву. Калі Пеньямі выявіў страту, у доме два дні лютавала жорсткая сварка, якая часам пераходзіла ў сапраўдную бойку.

Позняй восенню з'явіліся рэдкія ўсходы азімага жыта, слабыя і бляклыя. Большая частка палёў Нікілі засталася незасянаю, і таму яшчэ да Калядаў у хлеб пачалі падмешваць мякіну. Пасля Усіх Святых на хутары засталася толькі двое мужчын: Юсі ды Пеньямі. Усе гаспадарчыя работы дасталіся двум торпарам.

Так і пакутавалі гэтыя людзі ў глухіх лясах, ім было не да размоў аб «народзе Суомі», а ўсё новыя і новыя нягоды абрыналіся на іх тыдзень за тыднем, месяц за месяцам. Чэрвень тым годам выдаўся такі, што а трэцяй гадзіне пад ранне ў мяккім святле з-за хмар можна было ўбачыць снег на схілах Свіной горкі, бліскучы лёд на возеры і палеглыя парасткі на нівах. Потым было Купалле, і на некалькі тыдняў

пасля яго нечакана ўсталявалася цёплае надвор'е, але нічога добрага людзі не чакалі, бо ў тым было нешта падобнае да сітуацыі з хворым, які напралом ірвецца вон з лякарні, адчуўшы нязначную палёгку. Потым надышлі першыя дні верасня, светлыя ранкі якіх усміхаліся ўстрыжованым людзям, нібы кажучы:

— Чаго вы здзіўляецеся? Няўжо вы не бачыце, што гэта сапраўды святочныя ранні? Ідуць новыя часы!

Нібыта наўмысна дзеля свята прырода паслала тры дзівосныя заінелыя ранкі, хоць хапіла б і аднаго.

Людзі, якія хадзілі па вузкіх вясковых вулачках, здаваліся такімі маленькімі. Бачылі там і Пеньямі з хутара Нікіля, на дзіва чыстага і цвярозага. На ніве Хусары ён убачыў людзей, якія касілі рэдкую збажыну і зграбалі яе ў невялічкія капёшкі. Звычайна ён заўсёды спыняўся, каб пасмяяцца з гэткага здабытку, але гэтым разам ён прайшоў і ветліва павітаўся такім жаласным голасам, быццам хацеў заплакаць.

Нарэшце пасля доўгай падрыхтоўкі, пасля аддаленых пагроз, якія ўсё ж пакідалі пэўную надзею, заявіўся і сам вялікі госць, пазбавіўшы людзей ад пустых пакутлівых спадзеваў. У вёсцы Хар'якангас толькі тата Оліла сабраў сякі-такі ўраджай. Што праўда, ён не надта звяртаў увагу на тое, а толькі гучна абвяшчаў з-за сваёй густой барады:

— Горш за ўсё тое, што кара ад дрэў адстае толькі ўвесну!

Змяркалася. Апошні раз сямейнікі Нікіля сустрэкалі свята Нараджэння Хрыстова ўсе разам. Але нават у такі час людзей гэтак апаноўвалі тысячы дробязных турбот, што пра Каляды ўспаміналі толькі тады, калі сутонне заганяе ўсіх у хату. Але гэтым разам іхнія душы не паддаюцца святочнаму настрою і людзі не спяшаюцца сысціся за калядным сталом. У гэтых грубых звонку людзей на працягу тысячагоддзяў прырода нейкім таямнічым чынам стварыла чулую душу, і таямніцу гэтую разгадаць не ўдаецца. І не адзін з іх сярод усяго клопату і ўсёй мітусні раптам запаволіць хаду, нібы пачуўшы

знаёмы з дзяцінства шолах крылаў каляднага анёлка ў змроку напярэдадні Калядаў, быццам у прадчуванні галоднага года. Таму лепей не спяшацца ў хату, а як мага даўжэй пабыць у двары... Напэўна, іншыя таксама заўважылі, як пралятае той анёлак, і праз гэта ў іхнія душы патхнула цяжкім злавесным прадчуваннем, але ніхто не хоча паказаць гэта сваім позіткам.

А і тае восені калядны вечар усё набліжаўся, бо ніякія замаразкі не могуць спыніць няўмольную плынь часу.

У цьмяным святле кароткага дня на лаўцы каля акна сядзіць стары Пеньямі. Ён стаміўся і глядзіць на двор згаслымі вачыма, сілы не засталася нават на сварку. Жахлівыя прадчуванні яго не трывожаць, бо не бачыў ён аніякага каляднага анёлка. Нічога не робячы, ён сядзіць у пустой хаце, і злосць перапаўняе ягоную душу.

Каляды... Стары Пеньямі перажыў шмат шыкоўных калядных свят. Калядны настрой, абуджаны лішкам гарэлкі, дамашняга піва і свініны, бурна струменіў па жылах. На тыя даўнія калядныя святы мужчына адчуваў сябе сапраўдным гаспадаром у сваёй сядзібе. Баб'ё і ўсе шчаняты затрэсліся ад страху, калі ён каляднай ноччу, нешта з усяе сілы гарлаючы, выправіўся на суседні хутар Хусары, з гаспадаром якога ён тады судзіўся. Спачатку яны пабіліся, потым старгаваліся наконт каня і ўрэшце заснулі ў хлебапяркарным пакоі на хутары Хусары. Аднак спалі яны нядоўга і на досвітку падзвон званочкаў паляцелі ў царкву. На ўсю шырыню душы спраўлялі тады Каляды! А следам за каляднай ноччу ішла ноч св. Стэфана, і шмат яшчэ якіх начэй, аж да Вадохрышча. Шалёныя былі Каляды, дый бабы былі маладзейшыя.

У змроку пад надыход Калядаў, якія папярэднічаюць галоднаму году, сядзіць стары Пеньямі ў пустой хаце і знясілена ўспамінае старыя добрыя часы. Ён пачувае сябе такім самотным ва ўсім свеце. Да тых істот, якія цяпер мітусяцца ў гасподзе, ён адчувае толькі млявую агіду. Яны існуюць толькі дзеля таго, каб засведчыць ягонае прыніжэнне, бо цяпер і ён амаль параўнаўся з імі. Павітуха Ловіса пакуль што жы-

вая, але яна ўжо старая, а старыя бабы нічога не вартыя і ні да чога не прыдатныя.

Пеньямі ведае аднаго чалавека, які нават гэтым часам мае гарэлку. Пеньямі думае пра тату Олілу. Ён куды старэйшы за Пеньямі, аднак не належыць да таго кола людзей, у якое ўваходзіць стары Пеньямі: ён наогул не ўваходзіць ні ў якое кола, ён — сам па сабе. Ён да прыкрасці самастойны, ён вышэйшы за Пеньямі і за ўсіх астатніх. Пеньямі ведае, што тата Оліла глушыць гарэлку больш за яго, аднак ён здаравейшы і багацейшы. Часцей за ўсё ў таты Олілы ядуць чысты, без мякіны, хлеб, і замаразкі пабілі не ўсе ягонныя пасевы, дый з Кокемякаў яму падвезлі тры вялікія вазы корму. І ў дадатак да ўсяго Пеньямі вінаваты яму шэсцьсот рублёў... З такім не паблазуеш на Каляды.

Пеньямі ўстае і хісткімі крокамі выходзіць на двор, не ведаючы, куды яму падацца. Ён заўважае, што на пагорку тырчыць і мерзне Юсі, і хоча даць яму дыхту, як раптам з-за саўны з'яўляецца стракатая купка людзей, якія валакуць за сабой вялікія сані. Гэта агульнавядомае відовішча, і дух Пеньямі ажыўляецца і поўніцца ўсведамленнем таго, што для гэтых людзей ён усё яшчэ гаспадар.

— Добрых Калядаў! — кажуць жабракі з паўночным акцэнтам.

— Добрых, ды не тут. Тут вам, паўночнікі, гэтым разам не будзе прытулку. Ідзіце ў Оравайнэн, там і будзе вам начлег. А тут нічога не будзе, ідзіце, я вам кажу!

Пеньямі ідзе ў Олілу, і малы Юсі можа спакойна паглядзець, як адыходзяць жабракі з поўначы. Пабірахаў са свайго прыхода мясцовыя жыхары не называюць жабракамі. Нават праз пяцьдзясят гадоў, у час вайны, калі гаворка пачыналася аб людзях з поўначы, іх і тады Юха Тойвала лічыў страшэнна чужымі — так глыбока запала яму ў душу тое каляднае ўражанне.

Калі Пеньямі быў ужо далёка на вясковай вуліцы, Юсі кінуўся бегчы да хацінкі на Свіной горцы. Нейкі таямнічы інстынкт цягнуў хлопчыка з дому ў такі позні час, ён адчуваў,

што на Свіной горцы наладзіцца сапраўднае каляднае свята, якога ў Нікілі ніколі не было і не будзе. Як хораша было б правесці гэты вечар з хлопцамі са Свіной горкі! Дома ў Юсі прыяцеляў не было.

На Свіной горцы здзівіліся, чаго гэта Юсі з Нікілі прыйшоў так позна, і Кустаава падумала, што Пеньямі зноў пачаў вар’явацца. Яна асцярожна распытала хлопчыка і высветліла, што ні сваркі, ні бойкі там не было, што Пеньямі пайшоў некуды ў вёску, а Юсі ўцёк сюды... Усё зразумела. Спакуслівы водар струменіўся ад паранай бручкі, надаючы калядную святочнасць маленькай хаціне. Аднак інстынкт падказваў Юсі, што яму тут нічога не дастанецца. Спахмурнеўшы, ён моўчкі выслізнуў за дзверы і знік, быццам нейкае каляднае прадвесце, мімалётнае і невытлумачальнае. Пасля такой праходкі, выкліканай парывам душы, заставалася толькі адно: з-пад зорак, што загарэліся ў небе, вярнуцца ў хату, дзе, як заўсёды, гарэла лучына. Усе чакалі гаспадара, каб пайсці ў саўну. Калі ж чаканне зацягнулася і саўна магла напраўду астыць, вырашылі пайсці і без яго. Насельнікі хутара Нікіля тым вечарам паводзілі сябе не так, як заўсёды.

Тата Оліла ўжо выслухаў калядныя пажаданні, схадзіў у саўну і цяпер расчэсваў бараду, калі ў дом заявіўся Пеньямі. Хіба ж толькі зараз і пагаварыць пра пазыкі? І час для першай каляднай выпіўкі яшчэ не настаў: гэта будзе, калі ўсе збяруцца за святочным сталом і праспяваюць псалмы. Тата Оліла адчуў раздражнёнасць.

— Дык ты ж усё ведаеш не горш за мяне... З цябе шэсцьсот рублёў, ды яшчэ інтарэс за два гады ты не заплаціў. Гэта трэба дадаць да асноўнага капіталу.

— А-а-а... я-а-а...

— Дык ты ж ведаеш, я не прадаю гарэлку ні за грошы, ні на доўг не даю... А інтарэс дадам да капіталу. Гэта будзе пару соцень марак...

— А-а-а... я-а-а...

— Дык я табе гарэлкі і так дам, без грошай, каб ты пасмакаваў Каляды. Ёсць з сабою якая пасудзіна?

— А-а-а... я-а-а...

— І не сярдуў тады, калі я законна спаганю з цябе пазыкі. І будзе тады з цябе две тысячы шэсцьсот марак. Ну, ідзі сабе з Богам!

— А-а-а... я-а-а...

— Ідзі ўжо сабе з мірам.

Гнятлівая цішыня пануе ў доме Нікілі пасля саўны, душыць страх — што скажа стары, калі даведаецца, што ўсе схадзілі ў саўну, не дачакаўшыся яго. Мая яшчэ ў саўне, яна пайшла апошняю — пакуль сям'я мылася, яна, нікому не сказаўшы, нанасіла ў хату саломы. Гэта старая падапрэлая саломы, якую ўранні нацягалі на корм скаціне з даху пабудаванай два гады назад пуні. Юсі лічыць сваім абавязкам рассесціся на гэтым подціле, хоць ад яго моцна тхне гніллю, і хата поўніцца цяжкім духам.

У сенцах чуюцца крокі старога Пеньямі. Знаёмае вока ў дзвярах блішчыць ярчэй, чым заўсёды, а дыханне — гучнейшае. Усе прысутныя адразу звяртаюць увагу на вялікую драўляную біклагу, якую стары Пеньямі нясе пад пахай. Такой пасудзіны ў Нікілі ніколі не было, гэта — здабытак з вёскі.

Усім на здзіў, Пеньямі не адразу пачынае сварку. Усе маўчаць, Юсі ціхенька спаўзае з подцілу. А Пеньямі ставіць біклагу ў сваю асабістую шафу, зачыняе яе і, не кажучы ні слова, хістаючыся, зноў выходзіць з хаты. І гэтым адметным вечарам усе заўважаюць, як моцна састарэў Пеньямі за апошнія нялёгка гады. Што ж, болей не варта яго баяцца. Жанчыны пасмейваюца яму ўслед. Але стары крумкач усё яшчэ можа нагнаць жуды нават у гэты, хай сёння і не радасны, але святы вечар.

Калі б тры гады таму Пеньямі вось так моўчкі пайшоў з хаты, Аапелі меў бы ўсе падставы пайсці следам і паглядзець, каб стары не пакрыўдзіў гаспадыню, якая мыецца ў саўне. Цяпер Аапелі тут няма, але ўсе ведаюць, што для гаспадыні няма ніякай пагрозы. Саслаблі жыццёвыя ўстоі.

Аднак перад тым як сесці за святочны стол, гаспадар зрабіў слабую спробу вярнуць старыя парадкі. Пеньямі намерыўся

схадзіць у саўну і нават амаль раздзеўся, але пры гэтым знясілеў. Мая пакінула яго там, вярнулася ў хату, накрыла на стол і, дастаўшы з патаемнага месца тонкую сальную свечку, запаліла яе. І тут у хату ўваліўся босы і напалову распрануты Пеньямі. Ледзь соўгаючы нагамі, ён дабраўся да сваёй шафы і зрабіў тры вялікія глыткі гарэлкі з прынесенай біклагі. Потым ён зняможана апусціўся на ложка, радуючыся, што ёсць у яго яшчэ гарэлка, і хай сабе сёння будзе ягонае апошняе свята ў гэтым скіслым свеце, хай сабе і пазык болей, чым ён можа выразна выгаварыць. Праз тое ў Пеньямі зноў абуджаюцца зніклыя сілы. Ён заўважае хлопчыка, які заўсёды і паўсюдна выклікае ў старога Пеньямі жаданне закатаваць яго. Але хлопчык — зусім дробязная нагода для сваркі, калі дома ўся сям'я. Тут ён заўважае пасланую на падлозе салому.

— Хто прынёс у хату гэтыя жывельныя аб'едкі?

— А якая табе розніца, дзе яны ляжаць, — пярэчыць Мая.

— Я табе пакажу, якая розніца! Баб'ё! Каровы! — раве Пеньямі і, спатыкаючыся, кідаецца да стала з намерам схпіць свечку.

Мая адсоўвае яе, і Пеньямі нахіляецца, збірае ў ахапак салому і хоча вынесці яе з хаты.

— Не шалей, стары пень!

Мая спрабуе стрымаць яго, а Пеньямі злосна хрыпіць:

— Я табе пакажу, олілаўская выпаўзніца, як у нас спажаваюць салому пад скаціну!

Завязваецца лёгкая тузаніна, якая заканчваецца тым, што аслабелы Пеньямі валіцца на падлогу і так моцна ўдараецца нагою, што падняцца ўжо без старонняй дапамогі не можа. Мая дапамагае яму. Сяк-так дабраўшыся да ложка, ён, задыхаючыся, крычыць:

— Гарэлкі мне!

Але Мая і не думае выконваць ягоны загад. Стары яшчэ болей шалее і яшчэ гучней, але гэтаксама бездапаможна вішчыць:

— Гарэлкі мне!

Мая запытальна глядзіць на Марке, і тая абьякава кажа:

— Там, у шафе.

Стары Пеньямі засынае, і сям'я сядзе за святочны пачастунак: грубы хлеб з мякінай, вадзяністая сыракваша, бараніна, параная бручка. У слабым жаўтаватым святле сальнай свечкі відаць схуднелыя твары насельнікаў хутара Нікіля, якія моўчкі сядзяць за святочным сталом. Трашчыць мароз, даносячы прывітанні з вялікага мноства хацінак, дзе ў гэты самы час у такой жа абстаноўцы такія самыя людзі сядзяць за такім жа пачастункам. Мужчыны і жанчыны глядзяць перад сабою сур'ёзнымі вачыма, а дзеці з тонкімі схуднелымі шыямі ледзь варушаць сківіцамі, нібы з кожным кавалкам праглынаючы нябачныя слёзы.

Бязмежнае зорнае неба глядзіць уніз на мітусню маленькага чалавечага племя, на тое, як яно імкнецца зберагчы сваё слабенькае жыццё дзеля будучых пакаленняў, чый лёс немагчыма прадказаць і прадбачыць у тых шчаслівых, а можа, няшчасных, часах праз дваццаць, пяцьдзясят, сто гадоў. Неба бачыць глухія пушчы, у якіх побач з паміраючымі жабракамі і бліскучымі вачамі рысяў дрэмлюць мільёны будучых людзей. На лясных прагалах відаць сівыя вёскі, у якіх адзін бачыць у сне, як ён завалодвае шматлікімі хутарамі, а другі сніць, што праводзіць апошнюю калядную ноч у бацькоўскім доме. Неба бачыць вёскі, дзе ў прытулках для бяздомных жабракоў ціха згасаюць тыя, каму не наканавана спазнаць шчаслівую будучыню. Шмат усяго такога бачыць неба на гэтай застылай у шэрай аднастайнасці зямлі, бо час вялікіх ліхалеццяў яшчэ не надышоў. Аднак на зямлі і ў паветры ўжо зрушыліся магутныя сілы прыроды — як таямнічыя, так і відавочныя. Былі Каляды 1867 года. З такой далечыні часу ўсё гэта можа падавацца вельмі цікавым, але тады настрой у людзей быў даволі прыгнечаны. Калі святочнае застолле скончылася, Мая паспрабавала заспяваць псалом, але голас у яе так панізіўся, што падтрымаць спеў ніхто не змог. Праспяваўшы пару вершаў, яна змоўкла.

Настрой дзесяцігадовага Юсі ўтвараўся з тых слабых уражанняў, якія ён атрымаў дома і па-за домам на працягу

каляднага вечара. Праходка на Свіную горку ператварылася ў прыгоду каляднага вечара, водар бручкі напамінаў яму аб святочнай вячэры, бацькавы выбрыкі былі справаю даўно знаёмай. Пасля вячэры ён яшчэ раз паспрабаваў уладкавацца на прэлай саломе. І нарэшце да яго прыйшоў сон, напоўніўшы бляклымі фарбамі маленькія падзеі таго вечара.

Стары Пеньямі заўсёды гнаў прэч жабракоў. Але той каляднай ноччу яны ўпершыню ўступілі ў хату на хутары Нікіля. Толькі ўсе сабраліся спаць, як у хату ўлезла старая бабуля з двума дзецьмі. Яна расказала, што іхняя маці памерла ў дарозе. Паколькі стары Пеньямі моцна спаў, ім дазволілі пераначаваць на смярдзючай саломе. Іхні прыход разбудзіў Юсі, і ў ягонай напалову соннай душы вобразы гэтых вандроўнікаў засталіся назаўсёды. Хлопчыку падалося, што ён праспаў Каляды.

Уранні Пеньямі раздражнёна бурчаў, але сілы ў яго не хапала на сапраўдную сварку, таму ён толькі млява ляяўся са старою жабрачкай. Тая не саступала. Яна займалася сваімі дзецьмі і амаль гвалтам здабыла крыху малака з невялікіх прыпасаў, што меліся ў доме. Яна засталася яшчэ на адну ноч, старанна аплятала хлеб з мякінай, які пяклі ў Нікілі. Не менш старанна яна нахвальвала гэты грубы хлеб, з вялікай дасведчанасцю распавядала аб становішчы ў свеце, пра тое, што будзеца чыгунка недзе пад Рыйхімякі, пералічвала назвы мясцовасцей, дзе былі прытулкі для жабракоў, сыпала парадзі, як лепей выпякаць хлеб; наогул, паказала сябе мудрым чалавекам. Ад яе струменіўся нейкі незвычайна рэзкі і вільготны дух жабрацтва, які змешваўся з заўсёдным пахам дома Нікілі — пахам тытуню і земляной падлогі. Ранкам Стэфанавага дня яна з дзецьмі і ўсім сваім рызжём падалася далей на Тамперэ.

Так пачаўся заключны этап жыцця гэтай сям’і на хутары Нікіля. Цяпер жабракі часцяком паварочвалі на хутар, і ніхто болей іх не праганяў, а яны, як толькі заўважалі, што гаспадары збяднелі і ў іх амаль няма чаго есці, дык паводзілі сябе нахшталт тае старой: дарэмна нічога не просячы,

размяшчаліся, як у сябе дома, на ноч або на ноч і на дзень. А потым зноў выпраўляліся ў дарогу. Некаторыя жабракі мелі жменьку кавы, варылі яе і пілі. Пеньямі спрабаваў бурчаць і лаяцца, але і ён выпіваў свой кубак.

Сталыя сямейныя адносіны, якія складваліся гадамі, цяпер аслаблі і нібы растварыліся ў водары жабрацкай галечы, які напаўняў усе будынкi на хутары Нікіля. Цяпер Юсі бачыў вялікае мноства сваіх аднагодкаў; цьмянае прадчуванне вялікага новага абсягу абуджалася ў хлапечай душы, і дзіўны спакуслівы водар невядомага сусвету вабіў да сябе. Юсі мог дасхочу бегаць па двары і па доме — ніхто за ім не сачыў. Ён бачыў зблізку, як паміраюць людзі. І праз пэўны час у яго зарадзілася жаданне далучыцца да якой-небудзь хеўры валацуг. Ён нібыта ведаў, што некалі пакіне гэты дом, але калі?

Душа старога Пеньямі штодзённа знемагала ў пакутах. Гарэлка, што была на Калядах, скончылася, а зноўку пайсці да таты Олілы і папрасіць яшчэ ён не наважваўся. Чаго ён баяўся? Адказу на гэтае пытанне ў старога Пеньямі не было — ён і сам не ведаў чаго. Пасля калядных свят Пеньямі адчуваў незвычайную слабасць, і, відаць, таму пакутлівыя думкі пачалі поўніць ягоную душу. Асабліва цяжкія думы апаноўвалі старога, калі ён заставаўся адзін. Часам у цішыні яму здавалася, што аднекуль чуюцца голас святара, які чытае яму суровую мараль. Звычайна ўсё пачыналася здалёк, з маладых дзён; суровы голас упамінаў тых ці іншыя падзеі і выпадкі, што здараліся з Пеньямі ў жыцці, калі ён быў поўным сілы, дужым гаспадаром, і заканчваліся апісаннем жыцця ў гады нястачы і бядоты. Часам голас пачынаў гучаць ласкава і нават пяшчотна, і тады Пеньямі не разумеў, аб чым ён кажа. Нічога такога не казаў гэты голас, але ўсё ж заставаўся пачуццё нечага нявыказанага, і нейкае дзіўнае адчуванне апаноўвала Пеньямі — адчуванне таго, што менавіта дзеля гэтага замоўчанага пастар і чытае яму сваю казань. І чулася яму прадказанне, што памрэ ён таму, што часы мяняюцца, а ён ужо страціў здольнасць мяняцца ў гэтым вірлівым патоку. Куды ён трапіць, у якую апраметную, у якое

пекла? Пра тое Пеньямі ніколі не думаў, а што ж да царства нябеснага, дык яно ўяўлялася нечым прыкра-саладжавым і не надта вабіла яго. Калі ж часам думка пра тое і наведвала яго, дык заўсёды падаваўся, што ляжыць ён з цяжкаю хваробай у ложку і слязлівым бабскім голасам спавядаецца ў грахах. І гэта здаваўся яму самым паскудным становішчам, у якім толькі мог апынуцца мужчына сталага веку, назаўсёды прапахлы тытунём і самагонкаю.

Стасункі старога Пеньямі з царквою склаліся так, што часам ён наведваў набажэнствы, як і ўсе астатнія, а мог і пасмяяцца з пастара, калі быў у добрым гуморы. А калі той прамаўляў як сапраўдны мужчына, дык можна было і паслухаць. Да гаворак аб вечным памыслым жыцці ён ставіўся, як да неразумных дзяцей, існаванне якіх на гэтым свеце даводзілася цяпець, нягледзячы на ўсю іхнюю мярзоту.

Але вось цяпер той нябачны святар чытае яму казань ды яшчэ і патрабуе, каб ён, Пеньямі, зноў ператварыўся ў бязгрэшнае ласкавае дзіця. Ён хутка памрэ, у яго ёсць пазыкі, ён зусім азыз і знясілеў аж да таго, што вось цяпер нейкі жабрак храпе на лаўцы каля печы. Ён прадчувае, што хутка на хутар прыедзе галоўны мясцовы паліцыянт — ленсман. Калі б хто з сапраўдных мужчын убачыў, што творыцца ў ягонай душы, дык ухапіў бы яго за каршэнь ды страсянуў як след, так, як гэта робяць з нягеглымі шчанюкамі. Немагчыма нават і ўявіць, што тата Оліла, гэты здзічэлы барадзень, апынуўся б у такім становішчы. Ён толькі вядзе сваё «я-а-а ж... ты-ы-ы ж...», цягнучы кожны гук на сваёй нетутэйшай гаворцы.

Раптам у галаве маланкаю ўспыхнула думка, ад якой старога Пеньямі закалаціла, нібы ў ліхаманцы. Жудасная трывога ахоплівае яго, трасуцца рукі і вусны, яму робіцца нясцерпна балюча. Ён дзейнічае бяздумна — хапае з шафы пустую біклагу, якую прынёс на Каляды ад таты Олілы, хапае сваю галоўную каштоўнасць — пасведчанне ўладальніка хутара — і, па-ранейшаму ліхаманкава калоцячыся, выбягае з хаты.

Юсі глядзіць, як аддаляецца бацька, адчувае, што зараз нешта здарыцца, і загадзя рыхтуецца да нечаканасцей. Напружана ён глядзіць на жабрака з поўначы, які храпе на лаўцы, потым узіраецца ў дарогу, ці не з'явіцца яшчэ валацугі. Вядома ж, во яны, тут як тут...

А тут прыходзіць і Пеньямі з біклажкаю пад пахай і прыносіць пяць ладных боханаў хлеба. Ніколі Оліла не даваў старому Пеньямі такога свежага, яшчэ цёплага хлеба, ды адразу так многа. Зноў пачырванелы твар Пеньямі высвечваецца ў дзвярах, і жабракі, якія толькі што прыйшлі на хутар, прагна глядзяць на такое багацце, спадзяваючыся, што падзеляцца і з імі. Аднак Пеньямі хавае хлеб і біклагу з гарэлкаю ў сваёй уласнай шафе. Гэта вялікая каштоўнасць, хоць гэтым разам і дасталася надзіва лёгка: хлеба ён зусім не прасіў. Аднак пасведчанне ўласніка засталася ў таты Олілы. Пеньямі нібы скінуў вялізны цяжар, халодная ліхаманка змянілася прыемнай цеплынёю. Можна і паляжаць у ложку.

— Няўжо гаспадар не падзеліцца з другім бедняком, калі сам здабыў сяго-таго? — пытаецца адзін з тых жабракоў, што атабарыліся на хутары яшчэ ўчора. Толькі тады Пеньямі заўважае, што ў хаце поўна пабірахаў з поўначы.

— Я во зараз вам пакажу беднякоў...

Пеньямі падымаецца, хісткімі крокамі выходзіць на сярэдзіну хаты і хапае першае, што трапляе ў рукі. Ліхаманка, самагонка і палёгка ад апошняга ўчынку абудзілі ў ім даўнюю задзірыстасць. Душа радуецца: у шафе ёсць гарэлка, зараз ён яшчэ можа вытурыць усіх з хаты і зноў залегчы ў ложак. Хутар, дом, зямля хай гараць гарам! Падумаеш, аснова жыцця! Сярод жабракоў ён заўважае Юсі, і недзе ў памяці мільгаюць далёкія карціны той часткі жыцця, што ён правёў з Маяй — доўгія, бязрадасныя, пакутліва змрочныя гады.

Але раптам у самы вырашальны момант перад варотамі пачуўся бразгат званочкаў, паказаўся засланы мядзведжай шкураю вазок, з якога вылез таўсматы цемнатвары чалавек. Ленсман прыехаў. Жабракі скаланаюцца, а Пеньямі забывае

пра свае намеры. Ён так і застывае, сціснуўшы ў руках схоплены свярдзёлак.

Ленсман усё разумее без аніякіх роспытаў і ўмомант выганяе ўсіх жабракоў на вуліцу. Пасля іх у хаце застаецца гнятлівая цішыня ды знаёмы смурод. Звон стаіць увушшу ў старога Пеньямі, але і вялікая палёгка раптам напаўняе ўсю ягоную істоту: нарэшце ленсман прыехаў. І хоць Пеньямі адчувае сябе страшэнна стомленым, але душу апаноўваюць амаль што святочныя пачуцці. Хай сабе мацнее ліхаманка, хай сабе ленсман з усімі справамі — усё адно да аднаго, а значыць, і да вырашальнай падзеі. Зіма павярнула з сярэдзіны на схіл, вечаровае сонейка прагравае сіняватыя сумёты, у якіх праглядваюцца фарбы блізкай вясны. І ніводнага жабрака не відаць.

Пеньямі толькі і змог выціснуць: «Та-а-к-к-к в-о-о... не бо-о-олей-й-й за два-а-а тыдні... я паспра-а-абую... я тут крыху за-а-анядужаў...» Неяк ён усё ж здолеў падгаварыць ленсманна выпіць чарку гарэлкі. «А мо-о-ожа... кавы... у маёй гаспадыні... знойдзе-е-ецца...» — «Не турбуйся, я спяшаюся». Зарыпелі сані, забрагзалі званочкі.

Пеньямі застаўся адзін у сваім старым доме, ахутаным утульнай цішынёю. Цяпер ён і напраўду быў адзін. Перажытыя падзеі так уразілі яго, што першы і апошні раз за ўсё сваё доўгае жыццё ён меў нязвычайны стан душы: не адчуваў ні злосці, ні зайздрасці, аб усім думаў з дзіўнай абьякавасцю. Ягоная жоўтая ад тытуноу барада трэслася. Апошні адростак стагадовага сялянскага роду, ён плакаў. Сённяшні спантанны візіт да Олілы быў ягонай апошняю праходкай па зямлі Хар'якангас.

Сканаў ён той жа ноччу. Апошнія словы ён прамовіў вельмі выразна: «Я памру не сабачаю смерцю». Ён, безумоўна ж, трызніў, паўтараючы вядомыя словы гаспадара хутара Прыйкала. Пеньямі, напіваючыся гарэлкі, і раней часта казаў так, але цяпер прамовіў гэтую сваю заўсёдную прыказку мякка, амаль пяшчотна.

Неўзабаве пасля смерці старога Пеньямі мара маленькага Юсі спраўдзілася. Канцылярыя Турку за пазыкі пусціла хутар з малатка. Тата Оліла, якому нябожчык быў вінаваты больш за ўсіх, купіў хутар і пасадзіў там гаспадаром свайго малодшага сына Антаа. Мая з сынам мусіла пакінуць страчаны хутар. Яна не захацела застацца ў родных краях, дзе з самых дзявочых гадоў ёй даводзілася перажываць шматлікія жыццёвыя нягоды. Асушыўшы слёзы, яна вырашыла падацца да брата, які — людзі казалі — жыў даволі заможна. Адным светлым раннем Юсі прачнуўся і ўбачыў, што маці зносіць іхнія небагатыя пажыткі ў сані каля ганка. У Маі яшчэ заставалася колькі зярнятак кавы, на дзіва зберагліся і некалькі кавалкаў таго хлеба, які прынёс набожчык Пеньямі ад таты Олілы. Яны паснедалі, а рэшткі склалі ў сані. Потым рушылі ў дарогу, назаўсёды пакінуўшы гэты дом. Мая цягнула санкі, а Юсі, у штанах з лямкамі і старой світцы нябожчыка Пеньямі, штурхаў іх ззаду. Мая апранулася ў другую світку старога Пеньямі. Ярка блішчаў снег пад вясновым сонцам. Ужо ідучы па лёдзе возера, Юсі крадком азірнуўся і паглядзеў на далёкую і такую прыгожую вяршыню Свіной горкі, дзе некалі гуляў у такія цудоўныя гульні. Ён ніяк не мог праглынуць камяк у горле, і паступова захапленне вандроўным жыццём змянілася смуткам.

Спачатку яны ішлі ўдваіх, і ў памяці Юсі адзін за адным узнікалі постаці людзей, якіх ён ведаў у першыя дзесяць гадоў свайго жыцця і якія разышліся хто куды. Ён успамінаў Аапелі і Кустаа, Еву і Марке, свайго бацьку Пеньямі. Цяпер, удалечыні ад свайго дому, у такім нязвычайным асяроддзі, усе тыя людзі здаваліся яму дзіўна аднолькавымі.

Але хутка ў іх з'явіліся спадарожнікі. На вялікіх гасцінцах ім часта пачалі трапляцца шматлікія доўгія чароды людзей. Большасць цягнула за сабою сані з вялікай паклажаю, але часам можна было ўбачыць і схуднелага да касцей каня. Сані і конь звычайна ўтваралі своеасаблівы цэнтр, вакол якога

гуртаваліся людзі, утвараючы асобныя групкі, паміж якімі заставаўся прамежак на колькі сажняў.

Незвычайныя ўражанні ад падарожжа кружылі голаў і п'янілі так, што забывалася нават стома, што знясільвала. А пад вечар гэтае ап'яненне ўзмацнілася яшчэ болей. Звілістая, абнесена агароджаю дарога зноў ішла па роўнай мясцовасці, удалечыні віднеўся чырвоны верставы слуп, каля якога нешта чарнела. Падарожнікі праходзілі міма, кідаючы абьякавыя позірккі на мёртвага чалавека пад слупам і малую дзяўчынку, якая з безнадзейна агаломшаным выглядам стаяла каля нябожчыка. Нехта з групы, што рухалася перад Майй і Юсі, крыкнуў:

— Ідзі ў вёску, а то ўначы ваўкі з'ядуць!

Аднак дзяўчынка працягвала нерухома стаяць, безуважна аглядаючы наваколле.

На змярканні прыйшлі ў вялікую вёску, дзе ўвесь натоўп шпарка рассыпаўся па вясковых вуліцах. Мая і Юсі зайшлі ў цёмныя сенцы адной хаты і паспрабавалі адчыніць дзверы. Аднак яны былі зашчэпленыя знутры, там збіраліся пячы хлеб, чутно было, як месяц цеста. Калі ўсё ж ім удалося дастукацца, нейкая жанчына з'явілася ў дзвярах і сказала, каб яны ішлі ў прытулак для жабракоў. Яны доўга блукалі па цёмных вясковых вуліцах, пакуль знайшлі той прытулак — вялікі дом, поўны халоднага скразняку і гарластых жабракоў. Яны былі амаль непрытомныя ад стомы, і Юсі не разумеў аніводнага слова з крыкаў дзвюх жанчын, якія шалёна сварыліся паміж сабою. Мая нарэшце зразумела, з-за чаго стаіць такі гвалт. Адна жанчына смажыла на агні кававыя зярняты. Яна толькі што схадзіла да старызніка памянцэ нейкія лахманы на каву. А тыя лахманы садрала з адной старой бабулькі, якая толькі што памерла. Другая жанчына таксама чакала смерці той бабулькі, каб самой завалодаць апраходамі нябожчыцы, але ёй спатрэбілася на нейкі час выйсці на двор. Цяпер жа падманутая ў сваіх спадзевах жанчына сцвярджала, што другая — проста пралаза і што лахманы яна садрала, не дачакаўшыся, пакуль бабулька сканае. Яна сама бачыла, што

ў пуні, куды аднеслі нябожчыцу, тая яшчэ варушыла сківіцамі. Але, здаецца, усё ішло да таго, што і падманутая жанчына не застанецца без здабычы: непадалёку ў куце паміраў страшэнна распухлы ад голаду чалавек.

Тут Мая і Юсі правялі сваю першую ноч пасля адыходу з хутара Нікіля. Назаўтра, усё гэтак жа ахопленыя ап'яненнем вандроўнага жыцця, яны рушылі ў дарогу і позна вечарам былі на месцы. Там яны папілі вады й імгненна заснулі — нават на вячэру сілы не хапіла. Наступнага дня Мая дамовілася з братам, што Юсі застанецца ў іх у Туарыле, а яна пойдзе шукаць якога-небудзь заробку.

Надышоў травень, вясна поўнілася спадзевамі, калі Мая вярнулася ў Туарылу. Яна была такая хворая і знясіленая, што не змагла нават расказаць пра свае вандраванні. Уначы ёй стала яшчэ горш; яна так стагнала, што разбудзіла ўсіх у доме. Юсі таксама прачнуўся і бачыў, як памірала ягоная маці.

Так скончылася Юсева дзяцінства.

Раздзел II

НА ЎТРЫМАННІ Ў РОДЗІЧАЎ

Як яснае сонейка ўздымаецца пасля начнога прымаразку, так ранняя вясна 1868 года ўзнікла і ўзнеслася над раз'юшанай і па-ранейшаму разлютаванай смерцю. Хоць, праўду кажучы, смерць тады ўжо не надта лютавала, і голас яе зрабіўся нячутным. Час ад часу яна ўсё ж вырывала з невялікай купкі вандроўнікаў ушчэнт знясіленага чалавека і пакідала яго ў сумёце пад парканам ці аблягчала пакуты ўдавы дзе-небудзь у лясной глушы, загасіўшы слабы агеньчык жыцця яе апошняга дзіцяці. Нават там, дзе ўпарты чалавечы статак на дванаццаць тысяч душ змагаўся, імкнучыся ўлагодзіць сваю долю, — нават там смяротная навала не выклікала ўжо вялікага шуму. Уздоўж пясчаных схілаў грады Салпаўсэляк тыя людзі стваралі магутную дарожную артэрыю, якая вяла на ўсход да вялікага чалавечага гнездзішча пад назвай Санкт-Пецяярбург. Адны капалі, а другія за іхняй спінаю чакалі, калі смерць перадаць ім кірку. І смерць імкнулася быць справядліваю, перадаючы інструмент тысячам тым, што чакалі, і забіраючы знямоглых. Тым самым учынілася прыемная нечаканасць для тых праніклівых вастравокіх, што праводзяць разлікі: тая сталёвая артэрыя, нягледзячы на сціслы час і паспешлівасць, абышлася на паўмільёна меней, чым яны разлічвалі. Там паміралі ціха, і тысячы нябожчыкаў, якія ляжалі ў сваіх пясчаных магілах, напэўна вельмі

здзівіліся б, калі б праз пяцьдзясят гадоў яны пачулі словы, што пульсавалі ў той сталёвай артэрыі: «Чаша пакут перапоўнілася...», і спыталі б: «Няўжо яна перапоўнілася толькі цяпер? Яна ж і тады ўжо была паўніоткаю».

Новая, поўная добрых прыкмет вясна сагрэла і Юсі, які цяпер жыў не на хутары Нікіля, а ў іншым месцы. З тае пары, калі яго ўзялі ў новы дом, ён больш не пакутаваў ад голаду. У гасподзе Туарыла нават у самых цяжкіх часы не мелі патрэбы падмешваць у хлеб чаго-небудзь болей за траціну, ды і то гэтакі хлеб пяклі ўсяго якую пару разоў за ўсю зіму. Гаспадар Туарылы рабіў гэта, каб пазбегнуць розных плётак на гэты конт, таму што быў у валасной камісіі па размеркаванні ўспамажэнняў. Добры хлеб нават у тых часы ніколі не пераводзіўся ў гаспадарцы, не кажучы ўжо аб дарах жы-вёлагадоўлі. Туарыла была зусім не такая, як Нікіля, і не верылася, што яе гаспадар Кале быў братам Маі. Кале, мажны гарбаносы мужчына, меў звычкі і характар сапраўднага гаспадара і падсвядома цураўся сваёй недалужнай сястры. Юсі заўважыў гэта, калі двойчы прысутнічаў пры сустрэчах брата з сястрою. Было заўважна, што маці пабойваецца свайго брата, і яна ўжо назаўтра пакінула ягоны дом, радуючыся, што хлопчыку дазволілі застацца. А праз некалькі месяцаў яна вярнулася і дала зразумець, што прыйшла толькі дзеля таго, каб памерці ў родным кутку. І было відаць, што брат адчуў палёжку, калі Мая нарэшце сканала. Тады на Юсі на доўгі час найшло здранцвенне. У доме былі прасторныя чыстыя пакоі. У некаторых з іх Юсі ніколі не заходзіў. Кармілі тут смачна і сытна, але кавы, якую ў старой гасподзе пілі па некалькі разоў на дзень, ніколі не давалі, хоць для сябе гаспадары і гатавалі яе. Ад добрых харчоў аслабелае цела хлопчыка хутка мацнела, але душа заставалася знямелаю і застылаю, нейкая хваравітая санлівасць завалодала ўсёй ягонаю істотай. Часцяком ён нават не разумее, што яму загадваюць рабіць, куды пасылаюць. Ён проста стаяў і ў неразуменні

прыдуркавата лыпаў вачыма. А калі ўсё ж мусіў ісці што-небудзь зрабіць, вочы адразу поўніліся слязьмі, бо ўсё тут было чужое, невядомае; яму нічога не тлумачылі, а толькі загадвалі. Спытаць ён не наважваўся і часам аслупянела стаяў сярод двара, аж пакуль гаспадыня, не дачакаўшыся, у нецярпліваці выскоквала на двор паглядзець, «куды гэта ён папёрся шукаць даёнку». А Юсі з задавальненнем збегаў бы па тую даёнку, каб толькі здолеў зразумець, што яму загадвае гаспадыня. З тае пары і пацягнулася за ім слава крыху дурнаватага няўкладнага хлопца. Калі Юсі, выконваючы які-небудзь загад гаспадыні, бесталкова мітусіўся ў прасторнай пякарні Туарылы, ён сам адчуваў, ды і збоку гэта было відно ўсім, што ніводзін яго крок, ніводзін ягоны рух не стасуюцца з цяперашнім асяродкам. Усё тут было зусім не гэтакім, як у старой сялібе Нікілі. Гаспадар, якога маці ў размовах з сынам называла дзядзькам, быў для хлопчыка істотай надзвычай непасціжнай. Таму Юсі заўсёды называў яго «гаспадар» — звяртацца да яго іначай хлопчык не меў смеласці. Ён заўсёды быў заняты гаспадаркаю, заўсёды быў сур'ёзны, ніколі не напіваўся п'яным і не ляўся са сваёй кабетаю, не кажучы ўжо пра тое, каб пабіцца з ёю. А гаспадыня зусім не баялася яго. Дзіўная халодная згода панавала паміж імі так, што немагчыма было стаць на чый-небудзь бок. Калі надыходзіў вечар, дык і гаворкі не магло быць пра тое, каб уцячы куды-небудзь з двара ў вёску. З парабкамі і служанкамі Юсі амаль ніколі не сутыкаўся і аб іхнім жыцці нічога не ведаў. Яны спалі ў хацінцы для парабкаў, Юсі — у пякарні, а гаспадар з гаспадыняю — у сваім пакоі. Увечары ён клаўся ў чысты няўтульны ложка, і ложка гэты быў своеасаблівым працягам непрызнага дня. Нават у сне Юсі адчуваў патрэбу напружваць свае цягліцы, што мацнелі, а неадвязная цяжкая сыгасць толькі ўзмацняла пачуццё падняволя.

На хутар Туарыла таксама часам заходзілі жабракі, але гэта быў зусім не той люд, што некалі мог прыблукаць у Нікілю. Гэтыя нясмела стаялі каля дзвярэй ці, прысеўшы на лаву, плаксівымі галасамі адказвалі на роспыты гаспадыні. Неяк

аднойчы гаспадыня спыталася ў адной жабрачкі, як яе завуць, і выявілася, што тую, як і гаспадыню, звалі Эмаю. Тады жабрачка атрымала добрую міласціну, і тым жа днём на хутар завітала яшчэ адна жабрачка і, не чакаючы роспытаў, абвесціла, што яе таксама завуць Эма. Гаспадыня доўга і ад душы смялася, але падала і гэтай, аднак папрасіла папярэдзіць усіх астатніх Эмаў, што больш такі фокус не атрымаецца.

Як ні дзіўна, але тут, на новым месцы, Юсі вельмі баяўся жабракоў і ніяк не спрабаваў зблізіцца з імі. Напэўна, праз тое, што цяпер ён сам належаў да сытай паловы чалавецтва. Пазней сярод жабракоў ён згледзеў і некаторых старых прыцеляў, з якімі разам гуляў на Свіной горцы. Юсі саромеўся іх, а таму размова атрымалася змушанай і кароткай. Хлопцы самі, без роспытаў, расказалі, што ў Нікілі цяпер гаспадарцаць людзі Олілы, што павітуха Ловіса моцна хварэе. Але гэтыя навiны толькі злёгка слізганулі каля душы Юсі, ніяк не крануўшы яе. І калі хлопцы пайшлі, Юсі адчуў вялікую палёжку.

Надышло лета, зямля парасла траваю, убраліся ў лістоту дрэвы. На далёкіх пашах зазвінелі медныя званочкі кароў, яравыя засеялі пры добрым надвор'і. Насеннае зерне атрымалі ў пазыку ад казны. Атупелыя ад няшчасцяў людзі пачалі пакрыху ажываць, нарадзіліся новыя спадзяванні. Сейбіт, ступаючы па полі за бараною, моцна задумваўся, успамінаючы жахлівыя мінулыя гады, і душа ягоная ўсё больш шырока раскрывалася насустрач сённяшняму светламу сонейку і буйной зеляніне навокал. І хоць знясілены мінулымі цяжкасцямі розум чалавечы яшчэ не мог у поўнай меры ацаніць усе перажытыя выпрабаванні, у сейбіта ўжо нараджалася адчуванне таго, што новыя часы прынясуць і новую светлую ідэю, якая надасць жыццю новы кірунак і новы абшар. І калі чалавек са сваёй нівы бачыў, як цягнуцца па дарозе знядолены бяздомнікі, то з нейкаю прыкрасцю думаў, што старыя часы ўсё ж азмрочваюць тое імгненне, у якім нараджаецца новы час.

Для былога Юсі Нікілі, якога цяпер называлі Юсі Туарыла, гэта лета, як і наступныя летнія часы, сталася самаю важнай

парою ў жыцці — парою юнацтва, таму што большую частку гэтай пары ён праводзіў у самоце.

Надзелы, на якіх ён пасвіў гаспадарскі статак, лашчылі вочы сваёю разнастайнасцю. Некалі там былі лядныя пожагі, а цяпер квітнелі ўтравелья паляны. З глыбіні лісцвянога лесу выступалі агароджаныя пожні з абавязковымі паветкамі ды пунямі. Ціха брулася паміж стромкімі беражкамі непаўнаводная звілістая ручаінка. А па-над ёю, на ўскрайку абрыву, бярэзіны схілялі над мурашнікам свае паніклія плакучыя галіны, ад якіх у самую паўдзённую спякоту, калі сытыя каровы палягалі на зямлю, таксама сыходзіў спякотны водар. Юсі хутка прывык да гэтых светлых мясцін і з задавальненнем майстраваў калатоўкі і вырабляў кіёчкі, упрыгожваючы іх сваёй разьбою. Тут ён не адчуваў сваю няўключную бездапаможнасць, якая так моцна псавала яму жыццё ў новай гасподзе. Тут за спінаю ў яго не стаялі ніякія загадчыкі і камандаваць статкам можна было як заўгодна.

Удзень плынь ягоных думак залежала ад таго, як прайшло ранне і вечар напярэдадні. Магло быць і так, што ягоныя думкі ўвесь дзень круціліся вакол ягонага цяперашняга жыцця, вакол краявідаў, дзе пасвілася гавяда, а можа, ствараліся карціны жыццёвай будучыні, у якіх галоўнае месца займала пасада Туарыла з гаспадаром, гаспадыняю ды іншымі істамі. Тут яму добра, і нікуды ён адсюль не пойдзе. Бацька, маці і ўвесь сусвет жыцця ў Нікілі засталіся далёка ззаду, здаваліся чужымі і варожымі ягонаму новаму жыццю, а таму паспяхова адпрэчваліся хлапечым розумам і сціраліся з памяці. Сённа сонца свеціць не для іх. Адсюль, з залітага сонцам пагорка, здаецца натуральным, што гаспадар і гаспадыня ніколі не сварацца паміж сабою... Надыдзе вечар, і будзе так прыемна вяртацца дадому разам са статкам.

А часам здараецца і так, што вечар і ранне бываюць больш цяжкімі і змрочнымі, чым звычайна, і тады ўвесь наступны дзень праходзіць пад захмараным небам. Апоўдні недзе паблізу б'е маланка, і Юсі, шукаючы паратунку, спалохана імчыцца ў пуню. Гэта Бог абрынуўся яму на галаву, ён з'явіўся

проста адтуль, з Хар’яскангаса, з бязмернай далечыні даўно пражытых гадоў. А Туарыла робіцца нікчэмнаю і далёкаю, таму што бацька Пеньямі знайшоў уцекача Юсі і зноў зава-лодаў сынам, як у былыя часы. Бліскае маланка, нібыта люты позірк усяго таго, што даўно згінула; яшчэ гучней чуюцца грымоты, і Юсі з жahlівым крыкам кідаецца ў абдымкі да сваёй памерлай маці Маі. Кроў ачысцілася ад усяго наліплага тут, і знаёмы краявід праз дождж бачыцца злавесна чужын-скім. Дзікунская грубасць бацькі Пеньямі і ласкавая пяшчота маці робяцца самымі каштоўнымі скарбамі для трапяткога дзіцячага сэрца тут, на аддаленай чужой пашы.

Грымоты сціхлі, навальніца скончылася, аднак палёгкі не было — такі ўжо дзень сёння. Згубіліся дзве каровы. Юсі яшчэ ўсхліпвае ад перажытых уражанняў і тут жа пачынае плакаць зноў: што яму будзе, калі каровы не знойдуцца. Ва-жак статка паказваецца на ўскрайку паляны, але як шалёны кідаецца прэч, як толькі хлопчык набліжаецца да яго. Ваўкі! З пачуццём молячыся Богу, заліваючыся слязьмі, бяжыць дарослы хлопчык Юсі па размоклай сцяжынцы дадому і чуе, як у яго за спінаю нема раве скаціна, якую задзірае воўк. Аж тут які-небудзь дзед-лесавік, што жыве ў самотнай ляс-ной хаціне, пачуўшы Юсеў лямант, выходзіць паглядзець, што там парушае вячэрні спакой, і накіроўваецца на выганы Туарылы. Ён бачыць загрузлую ў дрыгве карову, бачыць, як ашалела носіцца навокал бык, бачыць, што асаблівай небяспекі няма. Уцяміўшы гэта, стары няспешна вяртаецца дамоў па вяроўку.

На гэтых пашах Юсі правёў сотні ранкаў, дзён, адвячоркаў і вечароў, і ўсе яны былі розныя, не падобныя адзін да аднаго. Вядома ж, маленькі пастушок быў не ў змозе ўсвядоміць, як уплываюць гэтыя акалічнасці на ягоную душу; усю ягоную істоту агарнула нейкае ірацыянальнае пачуццё: усё былое памерла і знікла, нібы даўні сон, і не было нічога такога, што звязвала б яго з сённяшнім днём. Ён быў ні парабак, ні сын

гаспадара, яму не дазвалялі жыць ні ў хаціне для работнікаў, ні ў доме гаспадароў, а толькі ў пякарні.

І вось надышоў вечар — прэдадзень таго ранку, калі трэба будзе пайсці ў нядзельную царкоўную школку. Да страшнаватай напружанасці дадавалася яшчэ і пачуццё нейкага дзіўна шчаслівага смутку, бо заўтра ён павінен зрабіць першы крок у новае жыццё. У вячэрнім сутонні Юсі, не пытаючыся дазволу, прабраўся ў хату парабкаў. Там не было нікога, і хлопчык доўга сядзеў, ціхенька напяваючы песеньку, якую звычайна спявалі дарослыя мужчыны, і грубаватыя словы гэтай мужчынскай песні дзівосна казыталі ягоную душу. Ён застаўся сядзець там і пасля таго, як мужчыны вярнуліся з працы. Гаспадар сам прыйшоў па яго, незвычайная суровасць пачулася ў ягоным голасе, калі ён спытаў: «Што ты тут робіш?» І ў гэтым няласкавым голасе прагучала прадвесце таго, што павінна было пачацца назаўтра.

Роўна пастрыжаныя хлопчыкі сядзяць на царкоўных лавах і, здаецца, слухаюць, што пробст тлумачыць ім пра Святую Тройцу. Святар гаворыць павольна; чысты выразны голас гучыць, калі ён прамаўляе сказы высокім царкоўным стылем, і стыль гэты ніяк не пасуе да густа нашмараваных дзёгцем ботаў і даматканых хлапечых сярмяг. Ягонья дакладныя, адшліфаваныя дзесяцігоддзямі словы ніяк не даходзяць да хлопчыкаў, не дасягаюць іхняга прыземленага хатняга розуму, аднак адценні голасу, яго рытміка абуджаюць у душы тое магутнае пачуццё, што перадаецца ў спадчыну з пакалення ў пакаленне. І непакісным застаецца першапачатковы вобраз Айца, Сына і Святога Духа ў выглядзе птушкі. Усе яны намалюваны над напышлівымі літарамі катэхізіса.

Шмат хто з гэтых хлапчукоў у цяжкі час шчыра і з запалам успамінаў імя Госпада. І гэты Бог таксама пераходзіў з пакалення ў пакаленне, але з'яўляўся ён не праз казані настаўнікаў, а праз цемру цяжкіх выпрабаванняў народнага жыцця. Ён ажывае і б'ецца ў жылах бацькі, які паспешліва прабіраецца ўтравелаю лясною сцежкай да сваёй хаціны, каб апошні раз абняць сваё дзіця, якое канае. І калі стары

дзед, які цэлы тыдзень прасіў піць, нарэшце памірае, прамармытаўшы штосьці няўцямнае, Бог з'яўляецца і супакойвае яго ў сваім улонні. А малыя дзеці, гледзячы знізу ўверх, назіраюць, як Бог набліжаецца да дарослых, і зберагаюць гэта для спадкаемцаў. Вельмі часта дзіцячае ўяўленне надае Богу бацькавы рысы: ён стары і суровы, і яго трэба шанаваць.

Аднак гэты Бог не пранікае ў душэўнае мноства хлапчукоў з нядзельнай царкоўнай школы. У час заняткаў ёсць шмат чаго іншага; трэба завучваць урокі з катэхізіса, калі не хочаш застацца пасля заняткаў, каб «палепшыць веды», трэба прыгледзець за полуднем, трэба пільна сачыць за тым, каб не зняславіць сябе ў вачах усёй хлапчай хеўры. Увечары, калі гаспадара кватэры няма дома, хлопцы выпраўляюцца шкоднічаць у вёсцы. Калі нічога не прыдумаюць, дык пачынаюць таўханіну, якая спачатку пераходзіць у сварку, а часта — у сапраўдную бойку. Адночы здарылася так, што Юсі Туарыла, пакрыўджана насупіўшыся, стаяў у баку і глядзеў, як гуляюць хлопцы. І ў гэты час міма праходзіў сам пробст. Ён нічога не сказаў, але відаць было, што гэтае Юсева адасабленне падалося пану пробсту падазрона ненатуральным. Калі ён прайшоў і знік за паваротам, вось тады Юсі дасталася напоўніцу.

— Ці не Пеньямі быў твой бацька!? Ці не Пеньямі быў твой бацька!? — здзекліва гарлалі хлапчукі. А назаўтра, калі Юсі «засыпаўся» на таямніцы хрышчэння, пробст сказаў: «І як ты, Ёхан, сын Беньяміна, праводзіш свае вечары? Ты бадзяешся па вёсцы замест таго, каб спасцігаць святасць таямніц Госпада нашага. Кажу табе: моцна запомні гэтае нараканне маё».

Хлопцы са зларадствам сачылі, як пробст павучае Юсі.

Вучоба ў канфірмацыйнай школе была для Юсі чарадою дробных і буйных расчараванняў, і не было там нічога такога, што мроілася яму ў той песеньцы, якую маркотна напяваў ён у хаце парабкаў увечары перад пачаткам заняткаў. Аднак і цяпер яму часам хацелася паспяваць, асабліва калі ён заставаўся адзін у доме, дзе жылі вучні царкоўнай школки. Юнацкая душа яшчэ не набрала поўнай моцы і знаходзілася на той ступені, калі імкнецца стварыць карціну свету,

суцэльна складзеную з прыгожых мрояў. Туарыла і гэтае сяло з царкоўнаю школай былі цэнтрам той карціны, аточанай бязладнай мітуслівасцю падлеткавых пачуццяў. Успрыманне жыцця і яго адчуванне рабіліся больш шырокімі, і хлопчык мусіў рухацца ўслед за імі; здавалася, што прастора таксама шырыцца і што яе трэба нечым напаўняць. Ранейшыя, створаныя яшчэ ў Нікілі, карціны канфірмацыйнай пары ніяк не супадалі з цяперашняй рэчаіснасцю: здавалася, што яны так зменшыліся, што трэба было зноў пашыраць іх. Гледзячы праз акно на агароды, стрэхі і вуліцы сяла, ён адчуваў сябе бездапаможным і няўключным у гэтай вялікай чыстай хаце, якую паступова напаўняў вечаровы змрок. Гнятлівае пачуццё неабходнасці нешта рабіць поўніла ягоную істоту, і хлопчык пакутаваў ад страху, што не зможа ён зрабіць усё як трэба і не пазбегне жорсткага пакарання.

Гэтае пачуццё ўласнай нязначнасці і бездапаможнасці дасягнула найвышэйшай ступені, калі ён прымаў прычасце. У гэты момант трэба было абавязкова думаць пра Бога, але Бога не было, а было нейкае дзіўнае пачуццё і лёгкае ап'яненне, калі ён упершыню паспытаў царкоўнае віно і прасвірку. Пробст, пастар і дзеці выглядалі так, быццам Бог не меў ніякага дычынення да ўсяго, што тут адбываецца. Быў варты жалю ўрачысты момант канфірмацыі, калі дзяцей «дапускалі да прычасця».

Дух сытасці і спакою пануе нядзельным адвячоркам у заможнай вёсцы ў канцы лета. Заўтра ў Туарыле пачнуць жаць жыта.

Усе работнікі некуды падаліся, адзін толькі Юсі застаўся дома, бо свабоды ў яго меней, чым у парабкаў. Вядома, як сапраўдны мужчына ён ходзіць да прычасця. Але як мала гэта дае яму ў параўнанні з тым, што мроілася некалі як нешта дзівоснае і неспасцігальнае! Цяпер яму нічога не забараняюць, яму толькі загадваюць ці папракаюць яго, але сам дух, які пануе ў доме, скоўвае хлопца цяжкімі вярыгамі. І вярыгі тыя

зрабіліся больш цяжкімі, чым раней, а пасля канфірмацыі іхні цяжар стаў проста невыносным. Два тыдні таму на сенакосе гаспадар зноў адлупцаваў яго. Калі пасля таго Юсі, глытаючы слёзы і лаючыся, пры ўсіх прыгразіў, што і на год больш не застанецца ў Туарыле, адзін торпар сказаў:

— Няўжо гэта Юсі больш не збіраецца наймацца яшчэ на год?!

— Чорт ім у бок, калі я наймуся! — усхліпнуў Юсі.

— Дык ты і гэты год рабіў задарма, а не па найме, — цягнуў сваё торпар, і тады Юсі адчуў, што ягоныя пагрозы выклікаюць у другіх адно што абьякавую ўсмешку, што ў ягоным становішчы ёсць нешта такое, аб чым ён не ведаў раней. Гэтым ціхім нядзельным адвячоркам сталася так, што Юсі застаўся ў доме сам-насам са скотніцай, якая прычэсвалася перад люстэркам. Была яна вельмі злоязычная баба, да Юсі звычайна ставілася з пагардаю і заўсёды прылюдна імкнулася сказаць хлопцу што-небудзь брыдкае. Але сёння яна размаўляла з Юсі лагодна, зусім па-людску, і таму ён асмеліўся задаць некаторыя рызыкаўныя пытанні, а потым спытаў, што гэта мелі на ўвазе мужчыны на сенакосе. Хіба ён не можа наняцца ў другую гаспадарку, як гэта збіраецца зрабіць Манта?

— Дык ты і сам ведаеш, што нікуды ты не сыдзеш, — адказала Манта, разглядаючы грабенчык супраць сонца, каб убачыць, ці не вычасала чаго-небудзь. — Гаспадар узяў цябе ў галодны год, і што б ты ні казаў, давядзецца сядзець тут, пакуль не станеш паўналетнім.

— А калі я тады стану паўналетнім?

— Гы! Як і ўсе — у дваццаць адзін год.

Значыць, ад канфірмацыі няма ніякай карысці, трэба яшчэ дажыць да паўналецця. Юсі засмучана папрасіў:

— Не сыходзьце, Манта.

— Яшчэ чаго! Мне ўжо не пачаставацца ў Кале Туарылы каляднай бручкаю! — адказала Манта, становячыся такой, як заўсёды. Горда ўскінула галаву і выйшла з хаты на вольную прастору нядзельнай вёскі. Юсі застаўся адзін і адчуў, што застаецца ён у тым жа становішчы, як і ў першыя тыдні жыцця

ў гасподзе Туарыла. Радасць ад канфірмацыі канчаткова знікла. Душу хлопца напоўніла тужлівае ўсведамленне свайго малалецтва, і ён з жалем успамінаў сваё жыццё ў Нікілі. Дваццаць адзін год... А цяпер яму ўсяго толькі шаснаццаць. Як хутка праяцелі тыя дзівосныя часы!

Юсі здрыгануўся, калі ў хату ўвайшоў гаспадар.

— Куды пайшла Манта?

— Не ведаю.

— Тады табе давядзецца схадзіць у Халупны канец і сказаць, каб прыходзілі на жніво, — гаспадар падрабязна пералічыў усе закуткі і тарпы, куды трэба было зайсці. — Жвавенька, скокам-бокам!

Аднак гнятлівы дух дома Туарылы панаваў не ўсюды. І паху яго не было на гэтай пясчанай дарозе, па якой шыбаваў Юсі тым ціхім нядзельным вечарам. Ногі лёгка нясуць яго, з вуснаў вось-вось сарвецца радасны свіст, і мроіцца хлопцу, што ён ужо сапраўдны вольны парабак. Так добра было б яшчэ і пагарлانیць ад душы, ды неяк замінае святло, што ўздываецца над вершалінамі соснаў. Нічога, можна будзе, калі туман паплыве з балотаў і пракрычыць начная птушка...

Такога шчасця Юсі ніколі не адчуваў ажно з тае пары, як трапіў у гасподу Туарыла. Чысты сасновы бор і ласкавы вечар яшчэ болей змякчаюць ягоную вызваленую ад вярэгаў душу. Цяпер ён сапраўдны дарослы парабак, мужчына, які ўжо ходзіць да прычасця. Вядома ж, нялёгка пакінуць Туарылу, але ж гэтая гаспадарка самая лепшая ў вёсцы. «Я ж цяпер начую ў хаце для работнікаў, вось бы шафу як-небудзь здабыць... Дый гаспадар мне дзядзькам даводзіцца, я лепшы за любога парабка, і не трэба мне нікуды сыходзіць... Парабкі сыходзяць толькі тады, калі іх ніхто і не трымае... Гэта ж так добра — спаць у парабкавай хаце, а шафу сабе я так ці гэтак здабуду...»

Са скальнага пагорка раптам разгарнуўся шырокі краявід: хацінкі торпараў, палі, платы-агароджы. Праваруч, над далёкім узлесем, вісіць самотнае чырвонае сонца, стомле-

на асвятляючы ўсю мясцовасць, да самай вяршыні пагорка напоўненую шчасцем і воляй. Немагчыма нават уявіць, каб людзі тут сварыліся між сабой; кожны можа ў нядзелю вечарам ісці куды захоча, нават дзеці. Тут ёсць тарпы, дзе трымаюць парабкаў. Вось бы неяк трапіць сюды! Ён усяляк пастараецца затрымацца тут як мага даўжэй.

Здаецца, што ў Роўка жніво ідзе поўным ходам, працуюць на трох палосах. Час ад часу то адзін, то другі жнец выпростваецца і кідае цераз голаў жмутак каласоў. Гаспадар частуе працаўнікоў півам, некаторыя ўжо на падпітку. «А што, калі паб'юцца ды мяне паб'юць...»

У Роўка была талака, і Юсі адразу ўбачыў, што тут працуе шмат хто з тых, да каго яму трэба было зайсці. Ён па чарзе падыходзіў да кожнага торпара і баязліва паўтараў, як завучаны ўрок, тое, што павінен быў перадаць ад гаспадара. Сёй-той у адказ на пачуе страшэнна вытарашчваў вочы, трос узмакрэлай барадою і крывіў рот.

— А што, у Кале жыта ўжо асыпаецца? — сярдзіта пытаўся які-небудзь стары.

— Не, яшчэ не асыпаецца, але... — ціха, з некаторай доляй боязі адказваў Юсі.

Аднак ніхто яго не пакрыўдзіў і не аблаяў. Ён зноў выйшаў на дарогу і падаўся папярэдзіць тых, каго не знайшоў на полі.

Ласкаваю ноччу ў Роўка ладзіцца вечарына з танцамі, і Юсі Туарыла таксама там. З хутара, які Юсі наведаў апошнім з паведамленнем аб жніве ў Туарыла, з ім пайшоў таварыш з канфірмацыйнай школы і зацягнуў яго на гэтыя танцы ў Роўка. Прыцемак у хаце поўніцца хмельнаю шматгалосаю гаворкай, і той, хто нечакана першы раз у жыцці трапіў на такую вечарыну, выдатна сябе пачувае, утульна ўладкаваўшыся ў якім-небудзь кутку. Хата для парабкаў у Роўка вялікая, тут шмат месца для танцаў і чароўна гучыць голас скрыпкі. Дык на свеце маецца шмат чаго большага і значнага, таго, што ўзвышаецца над усім духам гасподы Туарыла! А як бы выглядалі гаспадары Туарылы ў гэтым натоўпе танцораў? Напэўна, па-дурному і недарэчна. А вось Юсі пачувае сябе

надзіва добра. Некалькі разоў ён выходзіў на двор, і ніхто яго не лаяў і не дакараў — наадварот, з ім нават размаўлялі і пыталіся, хто заўтра пойдзе на жніво ў Туарылу. Нароўні з усімі яго пачаставалі дамашнім півам, ён нават паспрабаваў танцаваць польку з адным хлопцам і цяпер мерыцца паскакаць яшчэ. Ніхто не чапляецца да яго з пытаннямі, чаму гэта ён так затрымаўся, калі перадаў усім просьбу гаспадара. Цудоўная ноч, самая цудоўная ў жыцці!

Усё выдатна, але час ад часу Юсі выбягае на двор і спрабуе прыпомніць, ці ўсе загады гаспадара ён выканаў як след. Стоячы ў двары, ён бачыць пагорак, ахутаны начным зморкам. Адтуль адвяхоркам ён глядзеў сюды ўніз. У Туарыле ўжо спяць, і гаспадар не даведаецца, калі ён вернецца, а таму і лаяць яго не будзе. Манта таксама тут, і ён пойдзе дамоў толькі з ёю. Юсі вяртаецца ў хату і рашуча накіроўваецца да дзежкі з півам. Ён ужо ходзіць да прычасця, ён ужо дарослы, і з чаго гэта гаспадар Туарылы, чорт ягонай мацеры, чапляецца да яго?

Вядома, лепей было б пайсці дамоў адразу ж цяпер, але не ісці ж аднаму так далёка, ды яшчэ і праз лес, а Манта танцуе з усё большым імпэтам! Здаецца, што Манта і не збіраецца ісці разам з ім. Калі ж ён ціхенька падыходзіць да яе і спрабуе сказаць штосьці, дзяўчына робіць выгляд, быццам зусім яго не чуе. Яна сядзіць у абдымках з хлопцамі. Ці стане яна чыёю-небудзь жонкай?

Апоўначы Юсі шыбуе праз сасновы лес па той жа самай пясчанай дарозе, якая вядзе на Туарылу. Але гэтым разам ён ідзе не адзін. Разам з ім ідуць Манта, яшчэ адна дзяўчына з вёскі і пяцёра хлопцаў. Ён, Юсі, шосты, але цяпер ён добра ўсведамляе, што яшчэ зусім не дарослы мужчына. Калі хлопцы пачынаюць груба валтузіцца з дзеўкамі, Юсі таксама спрабуе памацаць Манту, але тая рэзка асаджвае яго: «Не лезь! Табе яшчэ толькі цыцку ссаць, а не з дзеўкамі спаць!» І Юсі адчувае, што ён самы слабы і самы меншы

ў кампаніі, што ён толькі замінае астатнім і яго трываюць толькі таму, што ён яшчэ нічога не разумее.

Але Юсі не такі ўжо някемлівы. За адну гэтую ноч на вечарыне ён зразумеў шмат з таго, аб чым думаў перад сном. Ён разумее, якімі недарэчна дзяцінымі былі іхнія гульні на Свіной горцы.

Яны прыходзяць у вёску. Сэрца ў Юсі шалёна калоціцца, ён здагадваецца, што ўся гэтая хеўра будзе не даспадобы гаспадару Туарылы. І зноў патыхае духам гэтай гасподы, ён мацнее, уздымаецца і ператвараецца ў жахлівае страшыдла, а светлыя карціны з нядаўняй выпадковай вечарыны паступова становяцца нікчэмнымі і знікаюць удалечыні. І толькі тут Юсі згадвае, што ён яшчэ і піў піва, пасля чаго хмель хутка праходзіць. Калі б можна было штосьці змяніць і выбраць, дык лепей бы своечасова вярнуцца дамоў, апынуцца ў ложку і спаць. Ён адчувае начны халадок, яго цягне ў сон, і даймае голад, а ўся кампанія здаецца яму чужою і ваража настроенаю супраць яго, пагананага шчанюка. Не, на танцуюлькі ён болей не пойдзе!

Усе ідуць да гарышча дома Туарылы, і ён не ў змозе пайсці прэч, а цягнецца за вясёлаю хеўраю, хоць Манта яму груба загадала ісці сваёй дарогаю, а не чапляцца да іх. Хлопцы ціскаюцца з дзяўчатамі, хтосьці спрабуе падняць з зямлі драбіны, але яны падаюць з такім грукатам, што прычынаецца ўся сядзіба. Хлопцы кідаюцца бегчы хто куды, бо ў дзвярах пякарні паказаўся гаспадар Туарылы з ладным кіем у руцэ. Ён выбягае на двор, хлопцы разбегліся, а Манта засталася на месцы. Юсі спалохана залез пад свіран. Гаспадар сярдзіта паклікаў яго, але даганяць не стаў. Юсі слухае, як ён скапіўся з Мантай.

— Табе толькі мая праца і дні, а ночы і нядзеля — мае, — з пагардлівым выклікам адказвае Манта.

Калі Юсі пачуў, што гаспадар пайшоў, а Манта залезла на гарышча, ён выбраўся са свайго сховішча і ціхенька падаўся да ўвахода ў дом. І раптам перад ім з'явілася постаць гаспадара з тым жа кіем у руцэ.

— Дык вось так... — толькі і сказаў гаспадар, хапаючы Юсі за каршэнь, і некалькі разоў выцяў яго кійком ніжэй спіны. Хлопцы пачулі Юсеў пранізлівы крык і адчулі нейкую няёмкасць. Яны ніколькі не шкадавалі Юсі, не. Проста ім было сорамна, што не змаглі заступіцца за яго. Яны не ўмяшаліся толькі таму, што збіраліся пазней залезці да Манты.

Сцяўшы зубы, каб не ўсхліпваць, Юсі ляжаў у ложку. Пякучы сорам працінаў наскрозь усю істоту хлопца, як толькі ён адчуваў боль ад лупцоўкі. Усё змяшалася ў хлапечай галаве: успаміны аб жыцці ў Нікілі, цяперашняе жыццё ў Туарыле, канфірмацыя і нядаўняя вечарына. «Што ж цяпер са мною будзе?..»

А не было нічога асаблівага. Назаўтра ён цэлы дзень вязаў на полі снапы і выслухоўваў досыць крыўдныя намёкі на падзеі мінулай ночы. Потым жніво скончылася, і ён днямі працаваў на таку, потым на ворыве, пасля сек дровы ў лесе — пацягнулася звычайная штодзённая праца. Хутка надышла зіма, і давялося валіць лес, вывозіць гной — усё як звычайна. «Што ж цяпер са мною будзе?..» — пытаў у сябе Юсі кожны раз, калі атрымліваў ад жыцця чарговы гузак. І хлопец замыкаўся ў самотнай журбе.

Жыццё на свеце ішло наперад, і гаспода Туарылы таксама, апярэджваючы шмат якія іншыя гаспадаркі. Жыццё ў Туарыле рэзка адрознівалася ад жыцця на хутары Нікіля. У сядзібе Туарыла былі дзве добрыя хаты. У адной было жытло і спальнае памяшканне для парабкаў; апрача таго, там жа мясцілася кухня і былі два невялікія пакоі на другім паверсе, дзе жыла маці гаспадыні з іншай незамужняю дачкою; у другой хаце была пякарня, знаходзіліся памяшканні гаспадароў ды яшчэ некалькі прыстойных пакояў, дзе спыняліся праезджыя пастары ці яшчэ якія важныя госці. У хаце парабкаў і ў гаспадарскіх памяшканнях па вечарах для асвятлення запальвалі добрыя лямпы з газаю. Іхняе роўнае святло выганяла дробных духаў мінуўшчыны з самых аддаленых

закуткаў. Неяк заначаваў у хаце адзін вандроўны гандляр, надзвычай хітры дзед, які ніколі не прагаворыцца і не скажа шчырага слова. У ягонай сумцы розныя прыгожыя заколкі ды кніжкі з даўнімі народнымі песенькамі. Няма на свеце таго, аб чым ён не сказаў бы свайго важнага слова, затое на сябе напускаў раздражняльную таемнасць. Парабак Тааветці, які не горш за іншых ведае, што свет трымаецца на ашуканстве і махлярстве, спрабуючы збіць пыху са старога, заводзіць гаворку пра некаторыя добра вядомыя яму ўчасткі будоўлі Санкт-Пецярбургскай чыгункі ды пра нейкага тамтэйшага наглядчыка.

— Дык ты, напэўна, пра Вянцінена кажаш, — адразу ж адгукаецца стары. І паміж імі завязваецца штосьці накшталт таемнага спаборніцтва ў тым, хто лепей ведае ўсе махлярствы, што чыніліся тою галоднай зімою на будаўніцтве чыгункі. А больш за ўсё яны абмяркоўваюць хітрыкі Вянцінена, які ўключаў нябожчыкаў у плацёжныя дакументы.

У размовах Тааветці з хітрым старым чуюцца водгукі далёкага вялізнага свету. А калі размова раптам сціхае, дык здаецца, што звонку даносяцца галасы надыходзячых новых часоў. Парабкі са сваёй хаты прыходзяць на вячэру ў пякарню, і па іхнім настроі можна заўважыць, што ўласная годнасць пакрысе пускае парасткі ў іхніх душах, а Тааветці ўсім сваім выглядам імкнецца паказаць, што ён больш важная персана, чым сам гаспадар. Аднак праходзячы ў пякарню, парабкі глядзяць, як у суседнім пакоі гаспадар адкладвае ўбок газету, назва якой віднеецца зверху кожнай старонкі: «Суомэтар».

А гаспадар яшчэ больш таямнічая асоба, чым стары гандляр, і Тааветці да яго не дацягнуцца. Ніхто не разумее, чаму гаспадар не прадае лес, хоць ад пакупнікоў няма адбою. Калі гаспадар Тавела прадаў свой лес, дык атрымаў паўтары тысячы марак, ажно паўтары тысячы! Як ні дзіўна, але Туарыла забараняе сваім торпарам сячы лес. Можа, ён думае атрымаць за свой лес больш за паўтары тысячы?

Гаспадар пачаў ставіцца да Юсі не так брутальна; хлопец цяпер амаль у такім жа становішчы, што і астатнія парабкі. Цела мужнее і набіраецца сілы, але дух ягоны па-ранейшаму прыгнечаны. Ён ужо добра выконвае тую нескладаную працу, якую загадваюць рабіць. Але ўвесь час ён адчувае, што гаспадар цураецца яго. Калі даёнка, якую ўпершыню зрабіў Юсі, паляцела ў печку, гаспадар нічога не сказаў, а толькі з'едліва ўсміхнуўся. А калі прапануюць даручыць Юсі якую-небудзь важную справу, гаспадар толькі пасмейваецца. У асобе Юсі ён цураецца слабасці свайго роду. А такое стаўленне прыгнятае хлопца мацней, чым былая суровасць. Ён адчувае, што яго могуць адпусціць з Туарылы ў любы момант, але куды яму падацца потым?

Такая абыякавасць гаспадароў вымушае яго паводзіць сябе з найвялікшаю асцярожнасцю; падлетак імкнецца быць як мага болей непрыкметным. Самы цяжкі дзень — нядзеля, бо невядома, што рабіць, ці можна пайсці ў вёску; а застацца дома — дык толькі вочы гаспадарам мазоліць. Паснедаўшы і змазаўшы дзэгцем боты, усе выпраўляюцца ў вёску, а Юсі застаецца адзін у апусцелай нядзельнай хаце. Часам з ім застаецца і які-небудзь бядняк, што знаходзіцца на ўтрыманні царкоўнага прыхода і пераходзіць ад двара да двара. Звычайна ён увесь час спіць на лаўцы каля печкі. Тады Юсі спрабуе змайстраваць што-небудзь з таго, што некалі рабіў у дзяцінстве. Ён пачынае, але задавальнення няма, і хлопец закідвае працу. З гаспадарскай паловы двара гаспадыня прыходзіць паглядзець, ці прыбрана ў хаце, ці чыстая бялізна на ложках. Сыходзячы, яна абыякава раіць Юсі што-небудзь пачытаць. Яна кажа гэта, глядзячы некуды ўбок, проста так, каб сказаць што-небудзь.

Каляды ўжо зусім блізка, і Юсі ведае, што сёлета яго не прагоняць. Калядныя святы цягнуцца бясконца. У адзін са святочных дзён студэнты ставяць у сяле самадзейны спектакль, і гаспадары Туарылы едуць туды пад нястрымны спеў

званочкаў. Тады Юсі ў адзіноце нешта напявае сабе пад нос і спрабуе танцаваць польку. А потым, назапасіўшы слібовых костачак, без боязі ідзе пагасцяваць у суседнім двары. Костачкі ён смоча замест цукерак. Суседні падворак маленькі і цесны, сваімі старымі пабудовамі ён нагадвае Нікілю. Да Калядаў сцены і столь тут, як вядзецца старым звычаем, абшываюць светлай лучынаю; стол засланы прыгожым абрусам, на стала ляжыць свіны кумпяк, стаяць збан з дамашнім півам і кошык з хлебам, а пад столлю — саламяны вянок. Гаспадар, ласкавы і ветлівы стары дзядок, называе Юсі Юхам і ставіцца да яго як да звычайнага вяскоўца. На вуліцы, як гэта заведзена, час ад часу звяняць калядныя званочки, а цёплае піва ў цёплай хаце дадае хлопцу крыху радасці і ўпэўненасці ў сабе; такое ўжо было з ім аднойчы.

Юсі не прагналі з Туарылы ні пасля Калядаў, ні ўвесну, ні ў пачатку лета. Гэта адбылося толькі наступнай восенню.

Гаспадар Туарыла, у адрозненне ад іншых, не прадаваў свой лес бяздумна. Ён доўга параўноўваў паваленныя лясіны Тавела са сваім лесам, уважліва прыглядаўся да бяргення, якое ляжала на лёдзе ў чаканні ледаходу і сплаву. Безумоўна, ён таксама прадаць свой лес, аднак тут трэба стрымаць нецярпенне і пачакаць. У выніку сталася так, што Туарыла пачаў прадаваць свой лес тады, калі большасць лясоў у акрузе ўжо спілавалі. Цана, якую ўзяў Туарыла, моцна ўразіла ўсіх і выклікала агульную павагу да такога мудрага чалавека. Можна сказаць, што з гэтага такога ўдалага продажу лесу і пачалося ўзвышэнне Кале (або Карла) Туарылы як даверанай асобы ўсяе валасной грамады.

А яшчэ адным вынікам удалага продажу лесу стала выгнанне Юсі з гасподы Туарыла.

Гаспадар і гаспадыня Туарылы ў той час вельмі ўзняліся. Іхняе багацце пачало павялічвацца яшчэ ў цяжкія галодныя гады, а пасля гэткай удалай здзелкі — падвоілася. Узбагачэнне — гэта зямное шчасце, а яно ёсць найбольш дасканалы від

выпрабавання. Нездарма найчасцей задаецца пытанне: «А ці можа чалавек вытрымаць выпрабаванне шчасцем?» Гаспадары Туарылы паступова ўваходзілі ў кола лепшых людзей прыхода і воласці, дзе прачыналася ідэя адраджэння нацыянальнага духу фінскага народа. Муж і жонка Туарылы цалкам прасякліся гэтай ідэяй і яе значэннем, асабліва прывабнымі былі перспектывы на будучыню, і гэта толькі ўмацоўвала ў іх прыроднае пачуццё ўласнай годнасці. У святле гэтых ідэй цэны на лес набывалі самае важнае значэнне, а сама гэтая ідэя адраджэння і ўздыму народнага духу рабіла ўзбагачэнне сапраўды высакародным. Увесь гэты час гаспадары Туарылы ледзь стрымлівалі вялікую радасць, якая ахапіла іх. Гэтае пачуццё вялікага задавальнення і жыццёвага трыумфу патрабавала выхаду і адпаведнага афармлення. Муж і жонка шмат разоў абмяркоўвалі гэта між сабою ды вырашылі на пачатку восені зладзіць вялікую пачотку ў Туарыле і запрасіць на яе не толькі людзей свайго кола, але і такіх важных асоб, якіх толькі можна было запрасіць на такое баляванне. Рэч у тым, што ў прыходзе жыло шмат важных паноў шведскага паходжання. Яны заўсёды мелі паважны выгляд, іхнія прозвішчы ды імёны не мог вымавіць ніводзін фін, а галоўнае, што іх ніколі не бачылі на сялянскіх застоллях. Вядома, у лік запрошаных траплялі і *шведаманы*. Былі яны людзьмі гаваркімі і прыветнымі, а таму з задавальненнем прыходзілі на такія бяседы, каб за чаркаю разгарнуць дыскусію з *фінаманами*.

Тым няшчасным днём у Туарыле ўсе былі на малацьбе, аднак пасля абеду Юсі атрымаў загад застацца дома, як след памыцца і апрануцца ў чыстае адзенне, бо ён павінен быў забіраць у гасцей коней і прыглядаць за імі.

Надвор'е было нейкае незразумелае: не сонечнае, але і не пахмурнае. Юсі чакаў гасцей у двары і пасля доўгага перапынку зноў меў пачуццё сваёй няўкладнасці і бездапаможнасці, што было адмысловай рысаю ягонага жыцця ў Туарыле. Ён не цалкамразумеў, што яму трэба рабіць гэтым вечарам, а таму

ўся задума гаспадара і гэтае даручэнне выклікала ў Юсі разгубленасць і няёмкасць. І тут яму зноў — як і шмат разоў раней — прыгадалася, што гаспадар Туарылы — брат ягонай маці. Гэтая думка не пакідала яго ўвесь дзень, калі ў гасподзе Туарылы панавалі напружанае чаканне ды радасная ўзнёсласць. Гаспадар быў братам ягонай маці, але ніколі не глядзеў проста ў вочы свайму пляменніку. Здавалася, што гаспадар дасягнуў свайго багацця нейкім несумленным шляхам. Аднойчы ўлетку Юсі зайшоў так далёка, што завёў з гаспадаром гаворку пра гешэфт з лесам. Той быў у добрым гуморы і паглядзеў на пляменніка амаль ласкава, але гэты позірк быў горшы за добры кухталь. А цяпер гаспадар задумаў гэты банкет, прымусіў яго пераапануцца сярод дня, а навошта? Сам гаспадар чыста пагаліўся, апрануў сурдут і хадзіў туды-сюды па двары. А калі Юсі праходзіў міма, дык выгляд у гаспадара быў такі, нібыта ён збіраўся імгненна перабіць пляменніка, як толькі той загаворыць аб свяце, што мае адбыцца.

Першым прыехаў царкоўны стараста з жонкаю. Белы каўнер і шаўковы капялюш упрыгожвалі ягоную асобу. На заднім сядзенні іхняй запрэжкі ўзвышаўся пан Конантэры, магістр, які бадзяўся па прыходзе без аніякага занятку. Вось і гэтым разам, разлічваючы на дармавую выпіўку, ён амаль гвалтам улез у брычку да царкоўнага старасты. Пакуль што магістр быў больш цвярозы, чым звычайна. Адразу следам за імі прыехаў пастар каплічнага прыхода, буркатлівы стары ў капелюшы-кацялку, апрануты ў неахайнае старое адзенне. Ён быў жанаты са сваёй служанкаю і таму прыехаў адзін. Потым заявіўся мясцовы ягдвойт, мужык, які вывучыў шведскую мову. Яго баялася і ненавідзела ўся бедната прыхода. Паступова сабралася большая частка людзей, якіх добра памятаюць старыя прыхаджане і з задавальненнем апісваюць дзіўныя рысы тых выбітных асоб.

Юсі даглядаў коней, даваў ім сена, паіў, разглядваў і параўноўваў вазкі ды брычкі важных паноў і ніяк не мог пазбавіцца ад пачуцця, што робіць ён усё гэта няўмела, дый наогул робіць усё не тое, што трэба. І толькі пад вечар, калі прысмеркі

апускаліся на зямлю, а вясёлая гамана гасцей памацнела, ён адчуў нейкую палёжку, асабліва тады, калі па двары пачалі туляцца нязваныя гледачы. Потым прыйшлі знаёмыя хлопцы з другога канца, а з імі прыйшоў і Кустаа, Юсеў таварыш з канфірмацыйнай школы, які жыў на далёкім лясным торпе Тойвала. Ціхенька пасмейваючыся, яны назіралі, як на двор выцягнулі пана Конантэры і пакінулі жаласна хліпаць калы клеці. Потым з дома выйшаў нейкі пан і пачаў сварыцца на яго па-шведску, ад чаго магістр Конантэры гучна зарыдаў і адказаў па-фінску, што ніхто з прысутных ягамосцяў не варты і пазногця Снэлмана*. Хлопцы слухалі і здзівіліся, бо ва ўсім прыходзе не было нікога з імем Нэлмані.

Ад абеду Юсі нічога не еў, яго апаноўвалі голад і сон, але ў кампаніі хлопцаў на задворках ён забыўся на ўсе турботы. Тут Юсі быў сваім, жыхаром гэтай гасподы, роўным з усімі хлопцамі, і гэта прыносіла яму нейкую дагэтуль невядомую асалоду. Пад хмельны шум начнога разгулу ў доме Туарылы сямнаццацігадовы падлетак упершыню зведваў пачуццё поўнай свабоды і самастойнасці. І тут у гурце знаёмых хлопцаў яго немаведама чаму раптам скаланула думка, што ён ужо цалкам здольны выправіцца ў свет і жыць там, як усе людзі. Ён пражыў у Туарыле некалькі гадоў, паспытаў таго ды сяго, і вось цяпер тут ідзе шумнае баляванне, але ў яго з тымі, што там балююць, няма нічога агульнага, а вось тут, з гэтымі хлопцамі — маецца шмат чаго. Невядомая раней злосць і дзіўная бяздумная адвага напоўнілі ягоную душу, калі ён разам з усімі хлопцамі штукарыў і забяўляўся на заднім двары. Раней яго ніколі не бачылі такім вясёлым і гаваркім.

Час ад часу Юсі і Кустаа Тойвала заглядвалі ў хату для парабкаў. Яны аглядалі пакой, шукаючы магчымасць учыніць якое-

* Тут, відавочна, маецца на ўвазе Ёхан Вільхельм Снэлман, вядомы фінскі дзяржаўны дзеяч другой паловы XIX ст., філосаф, літаратар, швед з паходжання, які праславіўся сваімі рэформамі, а таксама падтрымкай фінскай мовы.

небудзь паскудства, і ажно здрыгануліся, калі ўбачылі, што на Юсевым ложку спіць п'яны магістр Конантэры. Яны ціхенька падабраліся да ложка, каб паглядзець, як выглядаюць сапраўдныя паны, а гэты Конантэры — сапраўдны пан, хоць крыху і прыдуркаваты, бо прапіў жа ён месца магістра-настаўніка. Аднак ён вельмі вучоны, больш вучоны, чым сам ленсман, амаль такі ж вучоны, як і пробст. Глядзі, вочы расплюшчвае! Хлопцы выскакваюць з хаты і бягуць ратавацца на задні двор. Там ужо нікога няма. А яны пасябравалі. Карыя вочы Кустаа Тойвалы блішчаць з-пад капелюша, а Юсі, якому пазней давядзецца атрымаць прозвішча Тойвала, распытвае яго аб усім, што прыходзіць у галаву. Хутка ў лесе Туарылы пачнуць расчышчаць дарогі, па якіх узімку будуць вывазіць бяргенні, і Кустаа таксама пойдзе туды працаваць. Дух свабоды, які выпраменьвае сябар, зачароўвае Юсі; ён ахвотна параспытваў бы яшчэ, але Кустаа адчувае патрэбу павялічыць сваю значнасць, яму карціць учыніць яшчэ што-небудзь гэткае!!! Ягоны позірк утаропліваецца ў колы панскіх вазкоў, якія стаяць у двары, і ён пытаецца ў Юсі:

— Ці ведаеш ты, дзе гаечны ключ?

— А няўжо ж! Ведаю!

Ключ знайшлі, і Кустаа ўзяўся скручваць гайкі, якія не давалі колам брычак зваліцца з восей. Але ён не адкручваў іх да канца, а так, каб яны ледзьве трымаліся на канцы восі. І рабіў ён гэта толькі з адным колам, пакідаючы другое некрунутым. Юсі глядзеў на гэта і адчайна гаварыў: «Кінь дурное!» Але Кустаа не звяртаў на яго ніякай увагі і працягваў моўчкі адкручваць гайкі, а калі адкруціў апошнюю, шпурнуў ключ і даў лататы адтуль.

Юсі з самага пачатку быў супраць такога штукарства. Ён зразумеў, якія наступствы будуць ад таго, і ў роспачы думаў даць цягу ўслед за сябрам. Аднак знайшоў ключ, ліхаманкава ўзяўся закручваць гайкі і паспеў быў ужо прывесці ў парадак амаль усе: засталася паправіць усяго два колы. Але тут мусіў кінуць усё і ўцякаць, бо госці пачалі выходзіць з хаты і сядаць у свае экіпажы.

Ён непрыкметна прабраўся ў хату, дзе на ягоным ложку ўсё яшчэ спаў п'яны Конантэры. Таму падлетак уладкаваўся за печкай на пустым ложку адной з работніц. Ён ляжаў, скурчыўшыся ад жаху, прыслухоўваўся да шалёнага стуку сэрца і чакаў так напружана, нібыта вось-вось раздасца жудасны выбух. Аднак час ішоў, і нічога не чулася, апроча цікання гадзінніка ды цяжкага дыхання магістра Конантэры, таго самага, што зусім нядаўна рыдаў з-за нейкага нікому не вядомага Нэлмані.

Нарэшце пачуліся крокі гаспадара, дзверы адчыніліся і прагучала пытанне:

— Дзе Тааветці?

Адказу не было, бо Тааветці хадзіў сам па сабе, нікому не дакладваючы. Але гаспадар усё ж ідзе ў сярэдзіну хаты і бачыць Юсі. У шаленстве ён скрыгоча зубамі, пагражае хлопцу кулаком і тут жа вылятае на двор, не кажучы ні слова. А Юсі яшчэ больш скурчыўся ў чаканні. Ад жаху яму нават і ў галаву не прыходзіць кінуцца наўцёкі.

Праз паўгадзіны гаспадар вярнуўся. Ён падышоў да Юсі, злосна ўхапіў яго за валасы і скінуў на падлогу. Калі Юсі паспрабаваў вызваліцца і ўчапіўся яму ў руку, той выгукнуў:

— Дык ты яшчэ і кусацца?!

Гаспадар ледзь не плакаў ад злосці. Гэты недарэчны выпадак ніякім чынам не спрыяў затоеным у сэрцы спадзяванням, якія ў час застолля часта падаграваліся размовамі аб выбарах у парламент. На павароце каля Суармы кола пробстай брычкі адляцела, і сам пан пробст моцна ўдарыўся аб зямлю. У вазку царкоўнага старасты кола адвалілася раней, чым той паспеў сесці на месца. Тады кінуліся аглядзець колы войтавага экіпажа, і святочная ноч у Туарыле пераўвасобілася ў паганае ранне будняга дня. І ва ўсім вінаваты быў Юсі, гэты паскудны ёлупень, якога ён, добры гаспадар і родзіч, гэтулькі гадоў трымаў у доме як напамінак аб сваёй уласнай вартай жалю былой нікчэмнасці. Няўклюдная постаць гэтага мярзотніка ўвесь час была нябачнай таемнай перашкодаю на ягоным шляху — шляху самастойнага, поўнага сілы мужчыны!

Магістр Конантэры прачнуўся, пачуўшы гэтую валтузню, і добразычлівым сонным голасам прамармытаў:

— Ці не ложкак гэтага хлопчыка я заняў?

— Нічога, Конантэры, ляжыце, гэты ложкак яму болей не спатрэбіцца, — адказаў гаспадар і, выпхнуўшы Юсі за дзверы, прагарланіў яму ўслед:

— Ідзі туды, адкуль прыйшоў! Той жа дарогаю!

Толькі ўранні Юсі дайшоў да Тойвалы, далёкай лясной хаціны. Аголеныя карані елак тырчалі з зямлі і скруткамі ў сажань даўжынёй перасякалі мяккае ложа дарогі, якую праз густы ельнік ужо сагравала праменне ранішняга сонца. Гэтым разам Юсі не адчуваў такую горыч, як мінулым летам пасля вечарынкi. Толькі адну думку ён прыгаворваў, звяртаючыся да гаспадара Туарылы: «Чакай, я табе пакажу!!! Я табе яшчэ пакажу!!!» Толькі бясконца паўтараючы гэта, ён мог падтрымліваць свой дух і не кідацца ў чорную роспач, хоць і сам як след не ведаў, што ж такое ён «пакажа» Туарыле. Нервы сямнаццацігадовага чалавека былі напружаныя, яго даймаў голад, на вочы нагортваліся слёзы. Ахутаная ранішняй смугою пушча абуджала ў памяці нейкія невыразныя малюнкi дзяцінства.

Ён ужо дасягнуў таго ўзросту, калі яго яшчэ маглі пазнаць тыя, што бачылі Юсі малым дзіцем; і тыя, што бачылі яго апошнімі гадамі жыцця, таксама пазналі б хлопца, калі б ён паўстаў перад імі тым ранкам. Гэта былі ягоныя першыя выразныя крокі насустрач лёсу, які чакаў яго ў далечыні гадоў.

Раздзел III

У ДАРОСЛАЕ ЖЫЦЦЁ

У Тойвале Юсі не стаўся добрым і чаканым госцем. Было яшчэ самае ранне, усе ў хаце спалі, і калі ўбачылі Юсі Туарылу, дык спачатку падумалі, што здарылася нейкая бяда. Юсі некалькі разоў запэўніваў, што нічога страшнага не адбылося. «Дык чаго ты тады прыйшоў?» — «Проста так», — збянтэжана ўсміхаючыся, адказаў хлопец, не ведаючы, што сказаць яшчэ. Мійна нацягнула спадніцу, мяркуючы, што ўсё ж адбылося штосьці кепскае. Яна з падазрэннем паглядзела на сына: Кустаа ж хадзіў учора вечарам у Туарылу, а цяпер спаў моцным ранішнім сном. «Што вы там натварылі, паганцы?» — спытала Мійна. Іхняя хатка стаяла на зямлі ўладальніка Туарылы, і жанчына баялася, каб не выйшла якая непрыемнасць.

Гаспадар, стары нягеглы мужычок, моўчкі назіраў за імі з ложка, не выказваючы намеру ўмешвацца ў гэтую справу. Мійна трывожылася і дапытвалася, што здарылася, але Юсі толькі няёмка ўсміхаўся і мармытаў нешта няўцямнае — дабіцца якога-кольвечы толку ад яго было немагчыма. Яго злавалі гэтыя роспыты і недавер гаспадыні; чаму ён не можа быць тут як дома?! Гэта было б найлешае выйсце. Нарэшце Мійна сказала:

— Добра, кладзіся вунь побач са старым, калі ўжо цябе аднекуль прынесла.

Сказаўшы тое, Мійна пачала апранацца.

Юсі разуўся, скінуў світку і лёг у ложка на месца, якое толькі што вызваліла Мійна. І вось ён ляжыць побач з гэтым маўклівым дзедам у спаракнелай хацінцы, куды ён часам прыходзіў, каб перадаць які-небудзь загад Туарылы. Тады ён быў тут своеасаблівым пасланцом вышэйшай сілы — гаспадара. Пасля бяссоннае ночы ды такіх наймаверна моцных уражанняў і бурных падзей ён адчуваў сябе чужым для сваёй уласнай істоты, а раптоўна ўзніклая залежнасць да гэтай хаты была даволі непрыемнай. Ён нават адчуў варожасць да свайго прытулку і амаль шкадаванне аб тым, што здарылася. Ён заснуў і як наяве ўбачыў у сне родную Нікілю; яна зусім не змянілася. Так ператомлены мозг ствараў ілюзорныя карціны дзеля свайго адпачынку, каб хоць неяк аблегчыць пакуты і вызваліць душу ад гнятлівага пачуцця, якое ўзнікла шмат гадоў таму, калі далёкім раннем ад ганка Нікілі ад'ехалі нагруканыя сані. Юсі спіць самым глыбокім сном за ўсе гэтыя сем гадоў. Ён ужо нічога не сніць, і ў глыбіні падсвядомасці, што дрэмле, паціху адыходзяць у былое жахлівыя перажыванні сённяшняга дня. Так у глыбокім сне ягоная істота імкнецца насустрач будучаму. Жыццё, гады, невядомая непрыязная будучыня; дык можа лепей было б, каб Юсева жыццё скончылася на гэтым?..

Юсі спаў да самага вечара. Тады ён ціха прачнуўся і заўважыў, што ляжыць у ложку напалову раздзеты, што яго акаляе нейкі дзіўна ненатуральны свет: гэта быў не ранак. Таямнічы стары гаспадар хаткі сядзеў на лаўцы каля печы, а Мійна, завіхаючыся па гаспадарцы, штосьці доўга расказвала. Сыны — малодшы, Кустаа, і старэйшы, Ійсакі, — сядзелі за сталом і елі; было відаць, што яны нядаўна аднекуль вярнуліся дамоў. Юсі зноў раптам усвядоміў сваё новае становішча сярод гэтых людзей і адчуў раней ніколі не зведанае пачуццё ў дачыненні да жыхароў Тойвалы: цяпер яму даводзілася глядзець на іх знізу ўверх, зусім не так, як раней. Юсі прачнуўся так ціха, што ніхто ў хаце і не заўважыў таго, і тады ён, сам не ведаючы чаму, зрабіў выгляд, што спіць, і нават

паварушыўся — так, як гэта робіць чалавек, ахоплены глыбокім сном. А Мійна ціхім даверлівым голасам расказвала сваім мужчынам:

«Я так і сказала: ён у нас, я во і прыйшла разабрацца, што ды як... Так і сказала, што ніякіх чужых парабкаў я карміць не збіраюся... Я сказала яшчэ...»

— Ну а Туарыла што сказаў? — спытаў Ійсакі, сёрбаючы з гаршка прастаквашу.

— А толькі і сказаў, што яму ўсё адно, дзе гэты вырадак, а я яму і кажу, што не прагоніце ж вы свайго родзіча во так проста ў свет у адных лахманах, што на ім, ёсць жа ў яго і яшчэ якая апранаха... Кажу я яму... Што ж... Кажу... Я задарма яго трымаць не буду... А за адзін дзень я яго нікуды не падзену, а калі ёсць што ў яго, дык я вазьму і прынясу яму... Я ж яшчэ...

Гэтая балбатня крыху супакоіла Юсі. Ён зразумеў, што Мійна хадзіла да Туарылы. Усе ягоныя турботы зніклі. Хлопец супакоіўся, бо вопратку яна прынесла, а пра выхадку з гайкамі нічога не сказала. Кустаа ж моўчкі еў.

— А грошай Туарыла не даў? — зноў спытаў Ійсакі.

Юсі хоць і ляжаў з заплюшчанымі вачыма, усё ж адчуў, як Мійна зірнула ў ягоны бок, а потым толькі адказала яшчэ больш ціхім голасам:

— А я потым сказала гаспадару, што добра было б даць яму яшчэ і крыху грошай... А ён адказаў, што няхай Юсі сам прыйдзе за сваім заробкам... А я яму і кажу, што не прыйдзе гэты хлопец сам... А тады гаспадыня выйшла і прынесла дваццаць марак, толькі вы яму аб гэтым ні слова...

Мійна кіўнула галавой у бок ложка, дзе «спаў» Юсі, і працягвала ўжо даволі гучна:

— Гэта ж трэба: узяць і адкруціць дзясятка гаек з колаў у вазках... І прыйшло ж яму такое ў галаву! Заўсёды быў ціхі-ціхі, а тут такое!.. Хто б падумаў! А ты, сынку, быў там учора? Глядзі, калі толькі надумаеш такое, дык я табе...

— Ды не адкручваў я ніякіх гаек, — прабурчаў Кустаа.

Тут Юсі пачаў пацягвацца, чмокаць і варочацца, робячы выгляд, нібы толькі што прагнуўся. Мійна паглядзела

на яго і напусціла на сябе такі выгляд, нібы нічога такога і не расказвала.

— Ага, і майстра па гайках ачухаўся!

Выпадкова падслуханы расповед Мійны толькі яшчэ больш умацаваў пачуццё непрыязі да гэтых людзей. Нягледзечы ні на што, сем гадоў, пражытых у Туарыле, шмат чаму навучылі яго. Гэта былі бедныя, але няшчырыя і падступныя людзі. Кустаа таксама стаў яму чужым, ды і відаць было, што ён зусім не рады прыходу сябра. Каб толькі можна было пайсці куды-небудзь! Але ж у Мійны тья дваццаць марак ад Туарылы.

Юсі далі кавы, потым у адзіноце ён павячэраў. Больш за суткі ён нічога не еў, але кавалак не лез яму ў горла. Спаць яго паклалі на лаве пад акном. Лава была мулкая і вузкая, і лепей было не раздзявацца на ноч. Ён праспаў цэлы дзень, але адчуваў сябе такім стомленым, што адразу ж заснуў на гэтым няўтульным ложку. Уначы Юсі зваліўся з лаўкі і доўга не мог заснуць. Ён глядзеў праз акно на цёмнае асенняе неба, прыслухоўваўся да дыхання іншых, і дыханне гэтае падавалася яму чужым і варожым. І толькі за гэтыя бяссонныя гадзіны ён усвядоміў, што ж з ім напраўду адбылося.

Хаціна Тойвала стаяла ў глухіх нетрах таго самага лесу, які так удала прадаў гаспадар Туарыла. Лесапавал меўся пачацца перад Калядамі. У хаціне Тойвала з нецярпеннем чакалі пачатку, бо праца на павале абяцала даць заробак і ўнесці хоць якія змены ў аднастайнае жыццё. Толькі Мійна ўпотаі смуткавала, што яна занадта старая... Во хоць бы крыху была маладзейшаю... Але яна яшчэ пакажа сябе!

Юсі пакуль што дазволілі застацца ў хаце. У двары будавалі новы дом, дах і печ былі ўжо гатовыя, не было толькі вокнаў і падлогі; тут Юсева дапамога магла стацца вельмі нават прыдатнай, бо Ійсакі намерваўся да восені закончыць будоўлю. Велягурыстая Мійна дала зразумець, што такая дробязь не апраўдвае выдаткі на ягонае ўтрыманне, але яна згодная карміць няшчаснага хлочыка пад будучы заробак: гэта значыць, што за ўсё ён павінен будзе заплаціць з першых

жа атрыманых грошай. Юсі слухаў яе і тужыў, гнятлівая туга не пакідала яго нават уначы.

У дзень пакаяння і малітвы, пасля нядзельнага набажэнства, у жыцці Тойвалы адбылася рэзкая змена. За нейкую пару гадзін у хату заявіліся ці не пяць дзясяткаў чалавек з піламі, сякерамі і поўнымі кошыкамі харчоў. На двары стаў шматгалосы гармідар: там размяшчалі паўтара дзясятка коней і цяжка нагружаных саней. Чулася чужая нетутэйшая гаворка, з дарогі скідвалі рознае смецце і ламачча. Старэйшы сплаўшчык, дужы прыземісты мужчына, увайшоў у хату і з парога загарланіў так, што нават маўклівы гаспадар здрыгануўся і нешта забурчаў.

— Ну, матуля, кава грэецца, чым гасцей частаваць будзеш?!!

— Не прыпомню, каб я на сёння нейкіх гасцей запрашала! — адгукнулася Мійна так жвава, нібы і праўда скінула гадкоў дваццаць.

— Незапрошаныя госці і ёсць самыя лепшыя.

Увечары Тойвалу было не пазнаць. Хоць Мійна сустрэла «гасцей» вельмі непрыветна, тыя не звярнулі на яе ніякай увагі. Яна проста згубілася ў вялікім натоўпе прыхадняў, а яе бясконцую балбатню, якую раней немагчыма было спыніць, ніхто і не слухаў. Мясцовых звычак ніхто не браў пад увагу. Дзіўна было слухаць, як прышлыя сплаўшчыкі гучна крычалі «татуля!», звяртаючыся да рахманага маўклівага старога гаспадара, з якім раней ніхто не размаўляў. Калі ўвечары Мійна пачала з падазронасцю правяраць свае сховы ў закутках, ёй казалі, што зладзеяў у арцелі няма, а калі б такія і выявіліся, дык неадкладна атрымалі б па руках.

Першая ноч была вельмі цяжкая; у хаціну і лазню напхалася безліч народу.

— Цеснавата тут у вас, — сказаў старэйшы, укладваючыся на салому. — А другая хата ўжо амаль гатовая.

А назаўтра ўранні пачаліся цуды. Уся арцель дружна ўзялася дабудоўваць новую хату. Нехта празнаў, што можна купіць вокны, якія заставаліся ад рамонту старой царквы, і арцель-

ны старшыня, якога звалі Кейнанэн, тут жа пайшоў за імі; увечары ў новай хаце Тойвалы як след напалілі, і большая частка рабочых начавала там.

У панядзелак зрання ўся арцель выпраўлялася ў лес паглядзець, «якія сосны там вырасціў тата Туарыла для таткі Руўсэнлэйві». У час збораў старшыня выпадкова пачуў, як Мійна злосна накінула на Юсі:

— Ці не пара і табе за працу?! Можа, чакаеш асобнага запрашэння? Цябе і так ужо цэлы тыдзень кормяць немаведама за што!

— У лес, у лес усе, хто цераз сасновы карань пералезе! — сказаў старшыня Кейнанэн, ляпаючы рукавіцамі. У двары ён спытаў у Юсі:

— А як завуць маладога чалавека?

Юсі спачатку нават не ўцяміў, пра якога маладога чалавека пытаецца Кейнанэн, і спытаў: «Каго?» Кейнанэн узяў яго пад руку і сказаў: «Ды вас жа, юначка!» Нялёгка было перажыць такую ўрачыстаць: ён — раптам малады чалавек, ды яшчэ імя назваць ва ўвесь голас!

— А прозвішча?

Зноў нявыкрутка. У яго ніколі не было ні прозвішча, ні мянушкі, а толькі другое імя, якое далі яму ў час хрышчэння, і хлопец сумняваўся, ці пра тое ў яго пытаюцца.

— Як называецца хутар? — спытаў Кейнанэн.

Юсі азірнуўся і адказаў: «Тойвала».

Праз тое новым імем ён пачаў зарабляць першыя грошы. Юсі быў зусім не гатовы да працы: у яго не было рукавіц, і ён мусіў узяць іх з арцельных прыпасаў у лік будучага заробку. Ні сякеры, ні секача ў яго таксама не было. Першы дзень цягнуўся бясконца, і Юсі часта думаў, што нідзе яму не жылося так добра, як у Тойвала.

Набліжаліся Каляды, у жыцці лесарубаў усталяваўся цвёрды парадак. Большая частка арцельшчыкаў жыла ў новай хаце з царкоўнымі вокнамі, а таму яе празвалі «храмам боскім». Вечарамі там гулялі ў карты, дый наогул весяліліся як маглі. Часам туды заходзілі вандроўныя гандляры, казалі нават, што

і дзеўкі зазіралі ў «храм». Юсі жыў у старой хаце разам з гаспадарамі. Яго ўсё яшчэ даймала незразумелае пачуццё бездапаможнасці. Мійна Тойвала па-ранейшаму глядзела на ўсіх спадылба, а Юсі яна проста ненавідзела. Юсі валіў дрэвы на пару з Ійсакі, і той забіраў увесь іхні заробак, так што грошай за першыя два тыдні Юсі і не ўбачыў. Харчаваўся ён у Тойвала, але ніхто не сказаў яму, колькі трэба плаціць. Ён разумеў, што зарабляе не меней, чым Ійсакі. Кустаа працаваў возчыкам, і ў яго былі грошы, як і ў Ійсакі. А чаму ж у іх ёсць грошы, а ў яго няма? Адночы ён паспрабаваў распытаць аб тым у Кустаа.

— Іка выйграў у карты, — безапеляцыйна заявіў Кустаа.

З самага пачатку ён паставіўся да Юсі з халоднаю фанабэрыяй. Кустаа рабіў выгляд, што нічога і не было той ноччу ў Туарыле, а калі Юсі паспрабаваў зблізіцца з ім як са старым хаўруснікам, той толькі пагардліва паглядзеў на яго.

— А што табе рабіць з грашыма? Іх забірае маці, бо ты так доўга жывеш і харчуешся ў нас.

— Так яно так, але ж вы атрымалі ад гаспадара дваццаць марак, — закіпаючы, сказаў Юсі.

У адказ Кустаа злосна адрэзаў:

— Не вярзі абы-што!

Юсі здавалася, што ўсе лесарубы разам са сваім верхаводам стаяць за Кустаа і збіраюцца пабіць яго, Юсі.

Іхні начальнік быў чалавекам жартаўлівым і вясёлым. Ніхто не чуў, каб ён гаварыў аб чым-небудзь сур'ёзна, нават імёны называў з жартачкамі. Аднак гэта было толькі своеасаблівае прыкрыццё, за якім хаваюцца зусім іншыя, нябачныя нікому рысы, якіх няма ні ў аднаго з ягоных падначаленых. Цяжка сказаць, як разумець такое. Проста ён галоўны, а ўсе астатнія — ягоныя падначаленыя. Вядома, яны з ім па-свойску, але паспрабуй разбярэся, хто з іх набліжаны больш за ўсіх да яго. Вызначыць гэта было немагчыма. Магло стацца і так, што ўсе заўважылі б, што ў яго наогул няма нікога блізкага, што ён чужы для ўсіх.

Мійна Тойвала лічыць, што яна бліжэйшая за ўсіх з начальнікам лесарубаў Кейнанэнам, бо часта абменьваец-

ца з ім амаль непрыстойнымі жартамі. Кейнанэн бачыць наскрозь усе хітрыкі Мійны, а яна таксама бачыць хітрыкі Кейнанэна — дакладней, думае, што бачыць. Але ёсць адна камбінацыя, якую Мійна ўпотаі пракручвае без згоды Кейнанэна. І таму яна вырашыла, што яна хітрэйшая і разумнейшая за яго. Аднак неўзабаве Кейнанэн паказаў, як моцна яна памыляецца.

Аднойчы Кейнанэн чыста выпадкова заўважыў, што ў Юсі няма грошай, хоць зусім нядаўна ён заплаціў усім лесарубам, і Юсі за такі кароткі час проста не мог іх патраціць. «Сярод тых, хто працуе ў лесе, не бывае жабракоў!» — сказаў ён нібыта жартам, але прагучаў гэты жарт даволі жорстка. І дадаў, што дзеля яснасці будзе з гэтага час выдаваць грошы не па парах, а асабіста кожнаму работніку. Так Юсі ўпершыню атрымаў грошы — ажно восем марак!

А калі вечарам ён вярнуўся дамоў, там панавала навальнічная атмасфера, бо Ійсакі вярнуўся раней. Браты вячэралі, і Юсі, як заўсёды без запрашэння, сеў за стол, аднак лыжкі для яго не было, і хлопец папрасіў Мійну падаць яе. А яна са злосцю адказала:

— Маеш свае грошы, займей і сваю лыжку!

Юсі моўчкі накіраваўся да паліцы па лыжку, але тут, ахопленая неўтаймаваным шалам, Мійна раптам ляснула яго апалонікам па руцэ і залямантавала:

— Што ж гэта за такая чортава навала, калі і свайму ўжо не гаспадар, усё цягнуць як захочуць... — і завіраваў паток шалёнай балбатні, сэнс якой заключаўся ў тым, што Юсі выперлі з роднага дому як апошняга вылюдка, што ён тут колькі тыдняў толькі харчы жарэ, а заплаціць хоць бы адно пені і не думае; і гэтак чым далей, тым больш страшэнным злачынцам і дармаедам паўставаў Юсі ў вачах усіх прысутных. Тут якраз у хату ўвайшоў Кейнанэн і на сваёй мяккай гаворцы савалаксаў паспрабаваў утаймаваць раз'юшаную Мійну.

— За што матулька так лае малога? — з ласкавай падступнасцю спытаў ён. Потым ягоныя ўгаворы пачынаюць дзейнічаць, і паступова шалёны фантан слоў ператвараецца

ў больш спакойнае галашэнне, а Кейнанэн, усё гэтак жа спакойна, высвятляе, колькі часу тут жыве Юсі і колькі гэты «малады чалавек» плаціць у дзень за прытулак і харчы.

— Колькі захачу, гэтулькі і вазьму, а ў сваім доме не пацярплю ніякіх суддзяў ды заступнікаў...

Тут усе пачынаюць пасмейвацца і глядзець на Кейнанэна з насмешкаю, думаючы, што той пацярпеў поўную паразу.

— Пра свой дом вы, гаспадынька, лепей не напаміналі б. Памятаеце, як хутка мы вам дабудавалі новы дом? Калі спатрэбіцца, дык такую ж хаціну мы хуценька паставім і на пастым месцы.

Потым ён выносіць прысуд: «малады чалавек» будзе плаціць Мійне столькі, колькі плаціць ён сам, і гэтага цалкам хопіць. Потым Кейнанэн пытаецца ў Юсі, колькі той ужо заплаціў. Юсі адказаў, што дзвюх палучак ён і ў вочы не бачыў, як і тых дваццаці марак, што даў Мійне гаспадар Туарыла. Тут Мійна закалацілася, залямантавала, зарыдала, заверашчала. Кейнанэн пачырванеў і крыкнуў такім жудасным голасам, якога ад яго ніхто ніколі не чуў і не чакаў:

— Маўцаць! А то я вам пакажу, дзе ракі зімуюць!

Усталявалася поўная нянавісці цішыня. Кейнанэн абвёў усіх прысутных такім цяжкім і злосным позіркам акругленых вачэй, што ніхто не паварушыўся і не сказаў ні слова ў адказ.

У Юсевым жыцці гэта быў першы і апошні выпадак, калі з ім абышліся так справядліва. Цяпер ён мог сам распараджацца сваімі грашыма, а Кейнанэн паабяцаў прасачыць, каб Мійна атрымлівала роўна столькі, колькі ёй трэба было. Апрача таго, ён паабяцаў высветліць наконт дваццаці марак. Мійна ўтаймавалася і кіпела бяссільнай раз'юшанасцю, час ад часу нешта злосна буркочучы і ляпаючы дзвярыма, калі паблізу не было нікога з лесарубаў. Юсі ж мусіў перанесці сваю пасцель у «храм».

Ён выйшаў у двор, пачухаў маладую бародку, пачуў, як фыркаюць коні, і прыслухаўся да людской гамонкі. Упершыню за ўсё сваё жыццё Юсі меў у кішэні ўласныя грошы і час ад часу мацаў іх, загорнутыя ў кавалачак тканіны. Так самотна

стоячы ў двары, ён адчуў магутную сілу лесараспрацоўкі. Будаўнічы лес — гэта нешта такое, чаго не ахапіць уяўленнем, што плыве ў высокую далячынь, населеную шляхетнымі важнымі панамі, там шмат грошай, гэтулькі грошай, што немагчыма пералічыць. Страшнавата і нават жудасна робіцца ад таго, што і ты маеш нейкае дачыненне да магутнага свету грошай. Грошы — гэта штосьці незвычайнае, яны нібыта патрабуюць ад цябе нешта такое...

Ён вяртаецца ў «храм», дзе мусіць правесці першую ноч. Там гуляюць у карты і пануе бяздумная веселасць. Заўтра нядзеля, і ўсе лесарубы пойдучь у царкву. Чаканы адпачынак настройвае людзей на вясёлы і жартаўлівы лад. Тут сабраўся люд з розных канцоў краіны, тут чуюцца аповеды пра небывалае, байкі аб прывідах ці аб прыгодах з ваўкамі. Гаворка пакрысе сціхае, але тут стары з Яміярві пачынае сваю чарговую прыдумку. Слухачы падбадзёрваюць яго непрыстойнымі жартамі. Хтосьці ўспамінае сварку вакол Юсі, і на нейкі час ён робіцца аб'ектам жартаў. Юсі цяжка, з раздражненнем успрымае жартачкі на свой конт, але неўзабаве яго пакідаюць у спакоі. Праўду кажучы, ён яшчэ проста вялікае дзіця, якое выпадкова трапіла ў вясёлую дарослую хеўру.

Нарэшце ўсе ўкладваюцца на свае сеннікі. Гэтым суботнім вечарам ва ўсіх пануе асабліва лагодны настрой. Старэйшыя вылічваюць, колькі яны заробяць і на што патрацяць грошы, калі вернуцца дамоў, маладыя ж думаюць пра тое, як заўтра пайсці ў царкву. Юсі думае аб тым, як рэзка змяніліся ягоныя стасункі з Мійнаю, і пра тое, што ў яго няма ўжо болей сталага прытулку. Ён згадвае маці, якою яна была, калі яны разам выправіліся ў Туарылу. Успамінаецца і ноч яе смерці, і гэта — адзіная ноч, якая займае асаблівае месца сярод усіх перыядаў ягонага жыцця і ў той карціне свету, якую ён намяляваў сваім уяўленнем. Ці можа ён яшчэ плакаць?

Пасля гэтага Юсі адчуў бязмежны давер да Кейнанэна, але, як выявілася, дарэмна і заўчасна. Калі Юсі, нічога не цямячы ў картах, прайграў усе свае грошы і з плачам пачаў патрабаваць, каб іх вярнулі, Кейнанэн не заступіўся за яго —

наадварот, разам з усімі пасмяўся з яго. Так ужо збудаваны гэты свет: заўсёды ты застаешся адзін.

Паступова Юсі перастаў вечарамі ўспамінаць маці, Свіную горку і хутар Нікіля. Зіма набліжалася да канца, ад паваленых дрэў ішоў вясновы пах, ярка блішчалі санныя каляіны. З Туарылай ён развітаўся ўлетку, наперадзе яго чакала такая доўгая зіма, што і ўявіць было немагчыма, а цяпер яна ўжо заканчваецца. І дзе яна цяпер, тая страшная доўгая зіма?

На лёдзе ўжо вязалі платы з бяревення. Набліжалася пара сплаву, і ўсё навокал ажывілася, стросшы з сябе зімнюю здранцвеласць. Туарыла разам са сваімі гаспадарамі і з іхнімі грашымі застанеца тут. Ад цудоўных дрэў, якія раней былі лесам, на зямлі засталіся толькі пні, абсечанае галлё ды кавалкі садранай кары. Усё гэта маляўніча раскінулася па зямлі, складаючы поўную карціну вынішчэння старога лесу. Дні рабіліся ўсё святлейшымі, і нарэшце настаў такі дзень, калі ў спусцелым «храме» Тойвалы засталіся цішыня ды затхлае паветра. У той светлы дзень нават Мійна крыху засумавала.

Шмат хто з лесарубаў пайшоў працаваць на сплаў, сярод іх быў і Юсі — Ёхан Тойвала.

Цяпер ён мог цалкам самастойна, сам, ні ў кога не пытаючыся, набыць сабе новыя боты, сам купляць харчы ў прыбярэжных вёсках. Пачуццё ўзмужнелай даросласці поўніла ягоную душу. Вядома ж, гэта было выдатнае пачуццё, але разам з ім узнікала незразумелая няёмкасць. Свае ўласныя грошы непаколі яго, так і хацелася патраціць іх на што-небудзь, усё адно на што.

Павольна рухаецца вялізны плыт цераз пратокі, кіруючыся на паўднёвы захад да рэчкі Кокемяэн'ёкі. Палае агонь, гатуецца кава, у зацішку пад сценкай будана пластагоны гуляюць у карты. Конь, рухаючыся па бясконцым коле, круціць ворт, Кейнанэн змазвае тлушчам п'ексы.

— Паехалі, Хрызастом! — гукае з чоўна сплаўшчык, з якім Юсі павінен ехаць на бераг па харчы: сёння іхняя чарга павеславаць. Хрызастомам (Хрысціцелем) хлопца аднойчы назвалі праз нязграбнасць у новай для яго працы. З тае пары

яго так і называюць. Калі новаму чалавеку расказваюць, якая паскудніца была Мійна Тойвала, той абавязкова запытае, а хто гэта такая, і яму адказваюць:

— Ды во, матка нашага Хрызастома.

Юсі сыходзіць на бераг. Сёння ён чарговы раз пазнаёміцца з новымі мясцінамі і людзьмі. Ягоны жыццёвы досвед пашыраецца. Стасункі паміж мужчынам і жанчынаю, пра якія ён ведаў толькі з гульняў на Свіной горцы, цяпер паглыбіліся і канчаткова высветліліся. Ён упершыню паспытаў сапраўднае ап'яненне, гэтую ўласцівасць чалавека, якая перадаецца з пакалення ў пакаленне, дваістае становішча, якое сумяшчае асалоду і горыч. Раздольнае жыццё разгортваецца перад ім, але недзе ў глыбіні душы хаваецца гнятлівая няпэўнасць: а што будзе далей, калі сплаў закончыцца?

Сплаўны сезон скончыўся, аднак вецер лёсу не панёс Юсі немаведама куды. Ён так і застаўся працаваць у Кейнанэна. Цяпер, купляючы лес, трэба было ўлічваць кожную лясіну, бо часам гаспадар выстаўляў такую шалёную цану, што купляць усё адным махам без пераліку было рызыкаўна. Тады Юсі даручылі лічыць лес, а калі гэтая праца скончылася, дык зноў пачаўся лесапавал. Лясы ў правінцыі Сатакунта імкліва радзелі. Наступалі новыя часы, пра якія так марылі згаладалыя хлебаробы цудоўнаю вясной 1868 года, але, як заўсёды ў такіх выпадках, часы гэтыя былі зусім не такімі, якімі мроіліся стомленым ад чакання людзям. За гады службы ў «лесагандлёвай канторы» Юсі ўзмужнеў і стаў зусім дарослым. Сезонным рабочым ён стаў выпадкова і ніяк не жадаў заставацца ім на ўсё жыццё. Пасля першага года працы, калі зноў пачалі валіць лес, гэты занятак страціў сваю навізну: хлопец зразумеў, што і наступныя гады такой працы не зробіць вялікага ўплыву на ягонае «развіццё». Ён бы з задавальненнем пайшоў у парабкі, але паўсюдна былі чужыя мясціны, а вяртацца ў Туарылу ён не хацеў. Хоць натураю сваёй Юсі быў даволі замкнёным чалавекам, аднак адразу ж пасля таго,

як пакінуў Тойвалу, ён адчуў патрэбу ў сталым атачэнні — каб людзі вакол яго не мяняліся б усе адразу. Калі час ад часу вечарамі яму ўспаміналася мінулае, успаміны гэтыя тычыліся толькі першых часоў ягонага жыцця ў Тойвале — перад тым, як пачаўся лесапавал. Цяпер ён лічыў Тойвалу месцам, поўным невядомай небяспекі, пазбегнуць якой яму ўдалося чыста выпадкова. Ён увесь час прымушаў сябе думаць, што вяртацца туды яму не трэба, што ён не забыўся там нічога такога, дзеля чаго трэба абавязкова вярнуцца. Ці не пакінуў ён там якія даўгі, а можа, прыхапіў што-небудзь з сабою? Не, адтуль нічога такога не магло быць.

Часы Туарылы засталіся так далёка ў мінулым, што ніякія ўспаміны туды не сягалі. Часам карціны з жыцця ў той гасподзе і прабіваліся ў памяці, але не абуджалі ніякіх пачуццяў. Гаспадар, гаспадыня ды іхнія дзеці засталіся ў такой далечыні часу, быццам ніколі і не існавалі. Тыя часы разам з заўсёдным жыццём у пякарні і чыстай пасцеллю канчаткова сцерліся з памяці. Жыццё пачалося з прыходу ў Тойвалу, і сэнс цяперашняга жыцця быў у тым, што вяртацца туды болей няма патрэбы.

Але і такі душэўны настрой апаноўваў яго ўсё радзей і радзей.

Ва ўзросце дваццаці аднаго года ён ужо быў сапраўдным мужчынам сярэдняга росту, з крываватымі нагамі, роўна пастрыжанымі валасамі і зямлістай скураю. Нічым ён не адрозніваўся ад усіх іншых, і ніхто больш не дапякаў яго непрыемнымі жартамі. Шмат хто лічыць праведзеныя ў бясконцых блуканнях маладыя гады самай лепшаю парою жыцця. Свае тагачасныя прыгоды ўспамінаюцца з захапленнем, бо тыя даўнія часы ўжо агарнуў залацісты вэлюм замілавання. У Юсі ўсё было зусім не так. У часы адпачынку ён гадзінамі думаў, што вось ізноў ягоны плыт нясе па рачных пратоках, што зноўку праплываюць міма прыбярэжных вёскі. Прыходзіла яму ў галаву і тое, што вось мінулым летам у гэты самы час яны гэтак жа некуды плылі. Юсі часта думаў і аб тым, што цяпер ён добра ўмее рабіць усё, што павінен рабіць сапраўдны плытагон. Самыя розныя людзі

трапляліся ў ягоным атачэнні. Некаторыя з іх употай, без аніякай кампаніі, хадзілі на бераг па нейкіх сваіх справах; Юсі нізавошта не пайшоў бы на бераг адзін. На беразе шмат дзяўчат, і ўсе яны падаюцца хлопцу больш дарослымі, чым ён. Лёгка завязваць знаёмства з дзяўчатамі ён не ўмее, таму можа толькі марыць пра іх. Ён не можа, падобна да іншых, рассыпацца ў непрыстойных жартах, ужо не кажучы пра тое, каб лазіць да дзяўчат па начах на гарышчы, як гэта робяць ягоныя знаёмыя.

Праходзіла адно лета, мінала другое... І квітнелі яны такой прыгажосцю, якая ўздзейнічала нават на Юсі, які быў не надта схільны захапляцца ўсім прыгожым. Цудоўнае ранне, нядзеля, дзень Святой Тройцы. Па возеры з горада ідзе беленькі параход. Духавы аркестр на ім грае старадаўнюю, вядомую з дзяцінства мелодыю. І ў вусцішным захапленні трымцяць душы сплаўшчыкаў, і то адзін, то другі падхоплівае спеў, скажваючы мелодыю, не разумеючы ды і не імкнучыся зразумець словы: «...імператар на бераг спусціўся тады, выпіў кубак дунайскай вады... Меч у рукі ўзяў і ўсё зруйнаваў...»

Усіх ахапіла святочнае замілаванне. І тут Кейнанэн загадвае: «Ну, хлопцы, апранайма святочную форму — ды ў царкву!»

Вопратка ад канторы ляжыць у грузавым чоўне. Кожнаму выдадзены чырвоная куртка, белыя штаны, бліскучы пояс і шапка. Потым у лодкі — і да берага, дзе сярод пяшчотнай зелены стаіць царква. На пляце застаецца толькі стары нямоглы конюх. Карабель ужо знік за выспаю, а сплаўшчыкі на сваіх лодках толькі напалову адолелі шлях да берага.

Юсі таксама вяслуе нароўні з іншымі. Гэта надзвычай гарманічнае імгненне, калі нівы і лясы на ўвесь свет абвяшчаюць, што народ, ахутаны водарам іхняга дыхання, перажывае свае самыя шчаслівыя гады. Берагі тысяч азёр ласкава абмываюць калматыя хвалі, прамаўляючы таямнічыя словы, і недзе ў гэтай краіне вялікі паэт чуе і ўспрымае іх сваёю чыстаю душою. Тыя людзі ў чырвоных куртках, якія цяпер

выходзяць з лодак на ўтравелы бераг, ніколі і не чулі пра тых паэтаў, аднак яны па-дзіцячаму чуйна ўслухоўваюцца ў гоман хваль і лёгка разумеюць яго сваім простым розумам. Гэта праўда, што яны на службе ў лесагандлёвай канторы і могуць выбухнуць брыдкаю лаянкай, але чыстая, несапсаваная душа народа, якой так захапляецца вялікі паэт, яшчэ не загрубела пад тонкай карою штодзённасці.

Свята панавала ў душы Юсі, калі ён разам з усімі ўставаў, а потым ілбом дакранаўся да палічкі з малітоўнікам на спінцы царкоўнай лавы. Святочная ўрачыстаць напоўніла царкву і паглынула тое незразумелае напружанне і пачуццё бездапаможнасці — усё, што прыгнятала ягоную душу на працягу некалькіх гадоў. Усё знікла ў адно імгненне. Людзі ў вялікім мностве прыйшлі са сваіх дамоў у царкву, каб потым зноў разысціся па дамах і там прыемна і хораша правесці святочны дзень. У сонечным паветры царквы хвалямі лунае псаломны спеў, шырока разносіцца слова Божае, і людзі праз тое адчуваюць сябе бліжэйшымі да сваіх родных падворкаў. Нават Кейнанэн тут выглядае зусім маленькім чалавечкам, які страціў сваю звыклую ўладнасць. Усе ягонья прымаўкі проста знікавелі перад тым званам, што пачуўся, калі царкоўны служка змяніў лічбы на чорнай з пазалотаю дошцы і павярнуў яе да парафіян. А ў гэтых чырвоных куртках ёсць штосьці ад Кейнанэна, і Юсі пачынае саромецца, што ён апрануты ў такую ж чырвоную куртку. Здаецца, што і табе абавязкова трэба гаварыць, як Кейнанэн: «...і чаго ты тут дзелаеш...»

У такім кірунку плылі думкі Юсі падчас усяе казані. Ён успомніў таго нямоглага дзеда, які застаўся на пляце, успомніў выгляд, з якім той запіхваў у скураны кашэль паперкі і срэбра — заробленыя за тыдзень грошы. Святочная атмосфера царквы не стасавалася з непрывабным выглядам старога, аднак Юсі адчуваў, што той бліжэйшы яму, чым Кейнанэн з усімі астатнімі сплаўшчыкамі. Ён належаў да тых, што пойдучь з царквы дамоў, да тых, што маюць псалтыры і насоўкі.

Казань цягнулася доўга, і Юсі мог спакойна лунаць у сваіх ілюзіях, думаючы, што вось і ён зараз пойдзе з царквы ў свой дом да святочнага стала з кашаю ды бульбяным супам. Самае прыземленае чалавечае ўяўленне нідзе так лёгка не паддаецца мроям, як падчас святочнага летняга казані. Юсі вельмі не хацеў вяртацца з царквы на свой плыт. Але давялося вярнуцца, хоць пасля таго візіту ў царкву Юсева жыццё набыло новы сэнс.

Тою восенню Кейнанэн прывёў сваю арцель у Юсевы родныя мясціны, каб палічыць і ацаніць раскошныя старыя лесягонага роднага хутара Нікіля. Дзе толькі ні пабываў Юсі з Кейнанэнам, у якіх толькі лясах з тае пары, як яны сустрэліся на далёкім лясным хутары Туарыла. Але тут здарылася так, што аднойчы ўранні Кейнанэн не падняўся з ложка. Ніхто не бачыў, як ён памёр, і ў ягонай смерці было штосьці таямнічае, як і ва ўсім ягоным жыцці. Праца ў гэты час заканчвалася, і калі прыехаў новы начальнік, людзі былі гатовыя падацца далей, бо тут валиць лес было яшчэ рана. Юсі застаўся адзін. Ён сказаў, што будзе тут чакаць, калі пачнуцца зямныя работы ў лесе, але недзе ў глыбіні душы ён адчуваў, што пасля ўсяго перажытага болей ніколі не возьме сякеру ў рукі. Ніякага цвёрдага плана ў яго не было — усё складвалася пад уздзеяннем усялякіх дробязных акалічнасцей. Ён меў ужо 24 гады, але да гэтай пары ў таварыстве мужчын ён адчуваў сябе маленькім хлопчыкам. Тым летам пачуццё, якое з гэткаю сілай успыхнула ў ягонай душы падчас казані ў царкве, вельмі часта вярталася да яго, і неяк само па сабе сталася так, што ягоныя грашовыя зберажэнні пачалі павялічвацца. Смерць Кейнанэна паслужыла для Юсі знакам таго, што яму трэба пакінуць гэтую кампанію. Гэтаму паспрыяла і тое, што трапіў ён у родныя мясціны, дзе яшчэ жылі знаёмыя людзі. Аднак і гэтыя людзі, і ўся мясцовасць былі ўжо зусім іншымі: тая атмасфера, якая панавала тут да страшных галодных гадоў, цалкам выветрылася. Не было ні таты Олілы, ні Пеньямі, ні хацінкі на Свіной горцы, дый старога дома Нікілі таксама не было. Але была яшчэ адна старая жанчына, якая, гатуючы

каву, падрабязна распытвала, як памерла Мая. Спачатку ўсё здавалася яму чужым, і пачуццё безабароннасці, няўпэўненасці ды няёмкасці напаўняла яго так, што нават траціць грошы тут было прыкра. Аднак ён ніяк не мог пайсці разам з іншымі лесарубамі. Магчыма, што гэта і было вырошальным, бо мроі ў царкве таго траецкага дня зусім не супадалі з тым, што ён убачыў у родных мясцінах.

Былы маленькі Юсі Нікіля цяпер стаў дарослым парабкам на хутары Пір'ёла, які знаходзіўся непадалёк ад ягонай роднай вёскі. Васьмідзясятая гады пачаліся.

Раздзел IV

ЖЫЦЦЯ СПЯКОТНЫ ПОЎДЗЕНЬ

Калі чалавек, паблукаўшы па свеце, вяртаецца ў родныя мясціны, ён павінен быць лепшым за іншых. Добрая вопратка, добрыя грошы і добрыя паводзіны важнай асобы. Ён павінен умець танцаваць і з жартамі заляцацца да дзяўчат. Калі чалавек адпавядае ўсім гэтым умовам, значыць, ён дамогся поспеху ў жыцці і можа стаць войтам, ажаніцца з жанчынаю з заможнай гаспадаркі, атрымаць добры надзел-торп, купіць у сталыя гады ўласны дом з зямлёю і, аддаючы ўсе сілы гэтай гаспадарцы, нарэшце заплаціць назапашаныя пазыкі. Так можа здарыцца і ўжо не адзін раз здаралася: нічога таму не перашкаджае. Аднак немагчыма было нават уявіць, што нешта падобнае можа адбыцца з Юхам (у родных краях Юсі атрымаў імя Юха).

Ягоная родная Нікіля цяпер самая лепшая гаспадарка ва ўсёй вёсцы — прынамсі, нічым не горшая за Олілу. У Нікілі пабудаваны шыкоўны новы дом, у якім жыве з жонкаю сын нябожчыка таткі Олілы Антаа. Гаспадыня паходзіць з важнага роду, і кажуць, нібыта яна заявіла, што нагі яе не будзе ў смярдзючым мярлогу старога Нікіля. Ды пільнай патрэбы ў тым і не было, бо Антаа, завалодаўшы хутарам, наняў будаўнікоў, якія згадзіліся працаваць толькі за харчы: цесляры з поўначы навывперадкі прапаноўвалі свае паслугі і ледзьве не кідаліся ў бойку за працоўнае месца. А ўсё таму, што

хлеб у таткі Олілы быў заўсёды, а ён сам толькі стаяў, назіраў за будоўляю ў сына і прыгаворваў: «Усё добранька, пакуль стае хлеба і грошай». Дом збудаваў яшчэ да восені, хлявы паправілі, а падворак абнеслі ладным мураваным плотам. А на Каляды сюды перабралася і гаспадыня. Калі ж пазней успаміналі пра тое, як пагана было раней на хутары Нікіля, дык здавалася, што старога Пеньямі з усімі сваімі выгналі адсюль за штосьці ганебнае, нібыта ён быў круццёлём і гаспадарыў тут без усялякага на тое права. Цяпер жыццё тут было чыстае і прывольнае. Ніводзін парабак не бачыў новую гаспадыню ў ніжняй бялізне, як гэта было некалі з Майй амаль кожны вечар. Старэйшы сын хадзіў у народную школку. Стары лес, які некалі належаў Пеньямі, упершыню высеклі і прадалі. Бедны хутар Нікіля ператварыўся ў адну з самых заможных гаспадарак ва ўсёй акрузе.

У параўнанні з гэтым жыццёвы набытак Юсі быў нікчэмны. І вядома ж, стаў ён усяго толькі парабкам у Пір'эле, старым, занябаным хутары, дзе, апрача яго, была яшчэ адна парабчанка.

У нядзелю вечарам Юха выпраўляецца ў Хар'якангас, яго міжволі цягне туды паглядзець на новыя парадкі. На нагах у яго рыпяць новенькія боты, у кішэні — дваццаць марак. Ён успамінае пра свой узрост і прыходзіць да высновы, што стаў дарослым. Вось жа, малы Юсі Нікіля — цяпер дарослы мужчына; бяжыць час, бяжыць. Ubачыўшы абноўлены падворак Нікілі, ён думае: «Ты змяніўся, але змяніўся ж і я». За ўсе мінулыя гады стары Пеньямі ні разу не згадваўся яму, а тут раптам памяць абудзілася так жыва, што ён адчуў нават спагаду да свайго бацькі-нябожчыка. Па дарозе з Нікілі ў Олілу ягоная хада, увесь ягоны выгляд набываюць фанабэрыста-ўладнае адценне — зусім як у старога Пеньямі. У душы выбухам узнікае пагрозлівае і злоснае пачуццё да цяперашніх гаспадароў Нікілі і Олілы. Гэткія паны, уладкаваліся тут і прадаюць лес, хоць ні халеры не цямяць у лясной гаспадарцы. Тут жа былі такія лясы! І некранутыя былі, пакуль імі валодаў ягоны бацька Пеньямі! А тут — на табе! — гэты

падпанак прадае бацькаў лес як свой уласны! Юха тупае так горда, нібы гэта ён толькі што прадаў свой лес. Ягоную істоту поўніць невымоўная асалода толькі ад аднае думкі, што ў яго ў кішэні такая процьма грошай. Аднак, паглядзеўшы на гэтага чалавека, не скажаш, колькі ж ёсць грошай у ягонай кішэні.

Позна ўвечары ўжо крыху захмялелы Юха вяртаецца той жа дарогаю. На дарозе паміж Олілай і хутарам Нікіля ён прыпыняецца, ахоплены жаданнем загукаць: «Недаедкі вы Олілавы!» Каб яны, значыцца, ведалі, што Юха — сын Пеньямі Нікілі! Аднак ён маўчыць: гэты крык гучыць толькі ў ягонай дашчэнту аголенай гарэлкаю душы, і яна сочыць за ім, калі вось так Юха Нікіля тупае па дарозе ў глыбокім захапленні ад свайго бацькі Пеньямі. Сочыць, сочыць за ім душа, і няма куды ад яе падзецца. «Напраўду, Пеньямі валодаў лесам, валодаў ды згубіў незваротна. Хай гэта цябе і злуе, аднак усё было згодна з законам. Ты ганарышся тым, што ты сын чалавека, які валодаў і домам, і лесам, і ты нібыта пры чым... Лепей паглядзі: гэта зусім не тая гаспода, і нічога тут няма ад твайго бацькі; у гэтым доме жыве Олілаў Антаа, зразумеў? Гэта Антаа, сын нябожчыка таты Олілы, што з Кокемякаў. Во так яно і ёсць. А ты тупаеш у Пір'ёлу і будзеш там начаваць, і памятай, што ў кішэні ў цябе ўсяго дваццаць марак. Так і загадвай наперад. Паглядзі на людзей, паглядзі, як яны жывуць на свеце».

Такую гаворку вяла душа, прарываючыся праз дурманны хмель не асобным словам, а суцэльным патокам.

І Юха вяртаўся ў Пір'ёлу як гэтым вечарам у нядзелю, так і яшчэ шмат святочных і будзённых вечароў. Ён быў рахманым парабкам; людзі старэйшага веку добра памяталі, адкуль ён вядзе свой род, і гэта было выразна відаць па ягоных невялікіх усмешлівых вачах, як у старога Пеньямі, хоць норавам ён удаўся больш у сваю нябожчыцу-маці Маю. Былі ў яго і свае дзівацтвы, але не такія ўжо і вялікія, каб на іх звярталі асабліваю ўвагу. Асабліва дзіўным было ягонае стаўленне да грошай. Ён акуратна забіраў у гаспадара свой заробак, а таму гаспадар лічыў яго марнатраўцам. Але гаспадар

памыляўся: Юха не траціў грошы марна, ён проста хацеў трымаць іх пры сабе. Гэта не было звычайнай ашчаднасцю, таму што беражлівы парабак заўсёды пакідае грошы ў гаспадара, імкнучыся не забіраць іх як мага даўжэй.

У Пір'эле ён пражыў адзін год. Ён працаваў на пару з немаладою прыслужніцай, якая пры канцы гэтага года выйшла замуж. «Ад гаспадаркі залежыць, як служанка выйдзе замуж», — сказаў тады гаспадар Пір'элы і паўтарыў тое праз два гады, калі Юха вярнуўся на хутар і намерыўся ажаніцца з новай служанкаю, якую звалі Рыйна.

Для парабкаў і служанак вечар нядзелі і ноч на панядзелак — час самых моцных уражанняў і пачуццяў. Гэта час наканавання, час, калі іх падсцерагае непрадказальная небяспека. Пачуццё нядоўгай свабоды валодае імі, і з надыходам цемры гэтае пачуццё становіцца такім моцным, што ўначы чалавек забываецца на ўсе жыццёвыя цяжкасці і нягоды. Для шмат каго ноч з нядзелі на панядзелак сталася часам, калі пераломна мяняўся лёс: гэты падманна-салодкі момант азначаў толькі пачатак жыццёвых нягод. Такая ноч заваблівае людзей у шлюбныя пасткі, і вострыя зубы «штодзённых турбот» пачынаюць балюча кусаць іх. І ў гэтай ваўчынай пашчы не застаецца ўжо нічога ад слодычы тае нядзельнае ночы. Там пануюць штодзёжныя работы, начныя замаразкі, хворыя дзеці ды змучаныя кабеты, гледзячы на якіх нават уявіць немагчыма, якімі прыгожымі яны былі ў дзеўках; дый ці мелі яны калі-небудзь прыгожы дзявочы выгляд, ці сапраўды іх некалі называлі дзяўчатамі? Там пануе смерць, якая забірае кароў і дзяцей, там цякуць дзіравыя стрэхі, там нядоімкі і неадпрацаваныя на полі дні. Там ёсць усё, апрача момантаў гармоніі; там, у ваўчынай пашчы, ніхто не любіць бліжняга свайго. А мімалётныя імгненні свабоды ўранні святочнага дня ад таго, што пастаіць чалавек на двары ў адной кашулі, не варта нават і лічыць нечым істотным. І тады няма нічога болей чужога, чым тая далёкая ноч з нядзелі на панядзелак,

з якой усё і пачалося. Заўсёды сумна глядзець, як парабак і служанка з самым сур'ёзным выглядам пачынаюць тое, аб чым нават і думаць было б не варта.

Здаецца, што Юха са сваім жыццёвым досведам павінен быў разумець, якое падманнае гэта пачуццё свабоды ў святочны дзень. З-за таго ілжывага пачуцця па ягонай хлапечай спіне некалі пахадзіў кіёк гаспадара Туарылы. Аднак усё мае адну паганую ўласцівасць: чалавек лёгка забывае пра былыя беды ды іх гаротныя наступствы. Прырода спакус заўсёды адна і тая ж, спакуса імгненнай свабоды — не выключэнне. І нельга было патрабаваць ад Юхі пры ягоным узроўні развіцця, каб хлопец заўсёды памятаў пра тую лупцоўку, рабіў нейкія высновы і задумваўся над сваім будучым жыццём. Стомленасць ад вольнага адпачынку вельмі дапякала зрання ў панядзелак, але Юха таксама не браў гэтага пад увагу. Таму кожным вечарам у нядзелю ён кіраваўся ў вёску і хадзіў на танцулькі, хоць зусім не ўмеў танцаваць. Часам ён глядзеў на бойкі паміж хлопцамі, але сам ніколі ў іх не ўдзельнічаў, і яго таксама не чапалі. Зрэдку ён крыху выпіваў з хлопцамі, аднак грошы даваў вельмі рэдка. Зусім не таму, што быў вялікі скнара, не. Ён проста баяўся такіх кампаній. Але ён нікому не назаляў, а таму і яго нярэдка частавалі.

Такія вячэрнія паходы ў вёску нічым Юху не пагражалі. Быццам і не было ніякай небяспекі. Але, як выявілася пазней, яму было наканавана спаткацца з больш складанымі і хітрымі «наступствамі». Адзін з такіх паходаў стаўся вырашальным, і ягонае «наступства» прывяло да таго, што Юхава вялае на працягу дзесяцігоддзяў жыццё рэзка звярнула ў іншае рэчышча і што там адлюстравалася адна з асаблівасцей чалавечага існавання.

Хоць Юха быў адзіным парабкам на хутары Пір'ёла і ўсяляк імкнуўся паказаць, што ён чалавек не проста разумны, а чалавек з вялікім жыццёвым досведам, ды быў у ягоным вопыце адзін пакутлівы недахоп: па-мужчынску ён яшчэ не ведаў жанчын. У кампаніі ён заўсёды даводзіў, што ўсё наадварот, зрэдку мог выдаць непрыстойны жарт, і гэта дала

прастадушным бабам падставу сказаць: «Не, Юха яшчэ так не здурнеў, каб жаніцца». Ад таго Юха адчуваў невыказную асалоду і з яшчэ большым імпэтам стараўся пацвердзіць свой немалы досвед у гэтай галіне, нібыта нажыты падчас блуканняў па свеце. Аднак зусім інакш было, калі, зноў уклаўшыся ў свой кавалерскі ложак, ён слухаў дыханне Рыйны, якая спала тут жа за печкаю. Ён ніколі яшчэ не спазнаў жанчыны, і гэта было крыніцаю ягоных пакут. Рыйна была звычайнай дзяўчынаю, і не больш за тое. А Юха быў гатовы аддаць што хочаш, каб толькі набрацца адвагі і пайсці праз усю хату да яе ў ложка. Адночы ноччу, калі за печкай было незвычайна ціха, быццам Рыйна і не спала, Юха пракраўся туды і ўбачыў, што дзяўчыны не было дома. Тады Юха кінуўся на ейны ложак і паляжаў там пэўны час. А калі Рыйна вярнулася, Юха ўжо ляжаў у сваім ложку, старанна робячы выгляд, быццам даўно глыбока спіць.

Рыйне было дваццаць два гады. Легкадумная распусная дзеўка аднекуль з далёкіх мясцін сама папрасілася ў наймы на кірмашы ў Каўпале, і гаспадар смехам наняў яе. Працавала яна абы-як і пры першай жа магчымасці ўначы куды-небудзь збягала. Маладыя хлопцы не адважваліся па начах прыходзіць у Пір'ёлу, але і пільнай патрэбы ў тым не было, бо для Рыйны незнаёмыя мясціны перашкодаю не былі і яна лёгка ўладкоўвала свае заляцанкі-абяцанкі. Ужо вечарам першага вольнага дня яна, напываючы нейкія толькі ёй вядомыя карагодныя песенькі, падалася ў вёску і вярнулася далёка за поўнач. Аб'ектам Юхавай таемнай пажадлівасці яна стала чыста выпадкова. Да Юхі яна ставілася абыякава, нехаця адказвала на ягоныя пытанні, увесь час напываючы свае гарэзлівыя песенькі. А Юхава ўяўленне запрацавала напоўніцу.

І вось настаў той лёсавырашальны вечар паміж сенакосам і жнівом. У той дзень адчуванне паўнаты жыцця ў Юхі дасягнула найвышэйшага пункту і паўстала тым пытаннем, што ўвесь час ірвалася з падсвядомасці: «Хто я такі? Як я жыву? Як дарослы мужчына ці...» Тым вечарам ён накупляў

гарэлки за свае грошы. Утрох хлопцы выпілі вялізную бутэльку і п'яныя пайшлі на танцы. Там усё было выдатна. Нейкі мужык ухапіў Юху за грудкі, і той лёгка паклаў задзіру на лапаткі. Няхай гэта была ўсяго толькі гульня, але Юха адчуў сябе сапраўдным моцным мужчынам. Адыходзячы з танцаў, ён у сенцах паціскаў дзевак, а ідучы адзін дадому, раптам усвядоміў, што даўно ўжо ён нічым не горшы за сваіх аднавяскоўцаў, дый наогул за ўсіх на свеце людзей.

Ён уваходзіць у цёмную хаціну і адважна кіруецца за печку да Рыйны, але яе пакуль што няма дома — ложка пусты. Юха асцярожна падыходзіць да акна і застывае там. У галаве ніводнай думкі, і толькі ўяўныя карціны праносяцца перад ім. У наскрозь захмялелай прытомнасці праясняецца ўвесь таемны сэнс зямнога існавання, але толькі нейкімі кароткімі ўспышкамі, і Юха проста не здольны зразумець, што да чаго. Цялесныя ж адчуванні не належаць да самых лепшых, але душу гэта не закранае.

На ахутанай змрокам дарозе паказваецца Рыйна ў кампаніі двух мужчын. П'яная радасць напаўняе Юхаву душу: мужчыны не наважацца зайсці ў хату, Рыйна прыйдзе — а ён ужо тут. Ён стаіць ля акна і чакае, пакуль Рыйна адчыніць дзверы, і толькі тады ён рушыць ёй напярэймы.

Першы раз у жыцці Ёхан, сын Пеньяміна, ва ўзросце дваццаці сямі гадоў трымае ў абдымках жанчыну. На гэта яго штурхае моцны хмель і перажытыя за вечар уражанні, розум жа толькі фіксуе ўсё, што адбываецца. Уся ягоная мужчынская натура быццам вырываецца з ранейшых вярыгаў і ўзносіцца ўвысь. Жанчына не аказвае супраціву, яна аддаецца ляніва і абыякава. Нарэшце яна гэтак жа абыякава кажа: «Што гэта ты так заскакаў, стары баран?» Гэтыя словы — незвычайная асалода для Юхі. Яны зачароўваюць хлопца, бо чуецца ў іх пацверджанне ягонай мужчынскай сілы.

Але пазней, калі ён ляжыць у сваім ложку, хмель цалкам выветрываецца. І тады Юха перажывае адно з самых вялікіх расчараванняў, якія толькі дастаюцца на долю нават самых лепшых на свеце прадстаўнікоў мужчынскай пароды.

Спустошанасць і стома напаўняюць яго, аднак, нягледзячы на тое, здаецца, што жыццё і ўвесь свет набылі зусім новае аблічча, з якім і назіраюць за мужчынам, які ляжыць у ложку. Нібыта гэты імгненны выпадак склаў у адно суцэльнае ўсё мноства нязначных выпадкаў і прыгод, перажытых парабкам за мінулыя гады, і чалавек, блукаючы па жыццёвых сцяжынках, апынуўся на новай прыступцы, і цяжка сказаць, на якой — вышэйшай ці ніжэйшай. Пакуль не прыйдзе сон, гэты чалавек, напэўна, уяўляе сябе заможным торпарам. Такія мроі на гэтай прыступцы могуць быць асабліва прывабнымі.

Юхавы заляцанні — і гэта самае важнае — былі вельмі дарэчы для служанкі Рыйны. У жыцці часам трапляюцца такія гарманічныя выпадкі. Рыйна была абсалютна самотнаю істотай пад гэтым небам; апрача таго, яна падазравала, што зацяжарыла ад мужчыны, на шлюб з якім разлічваць ні ў якім разе не магла. Хоць і былі выпадкі, калі хлопец з багатай гаспадаркі жаніўся са сваёй служанкаю, але Рыйна разумела, што яна не з тых служанак, якіх бяруць за жонак і робяць гаспадынямі. З ёй такога проста не магло быць. Да гэтага выпадку Юху яна ўспрымала абыякава, ён для яе нічога не значыў. Да няўкладнага парабка яна не адчувала ніякай непрыязі, з прычыны якой, кажуць, часта жанчына бывае пакутніцаю. Рыйна па-ранейшаму хадзіла на танцы ў вёску, але з тае пары зберагала вернасць Юху. У яе паводзінах з'явілася лёгкае адценне дзёрзкасці, нібыта яна хацела папярэдзіць спробы любых заляцанняў з боку нахабных мужчын.

Пасля таго што адбылося, жаніцьба для Юхі была канчаткова вырашанай справай. Усё ягонае ўнутранае — і часткова знешняе — жыццё кіравалася гэтым намерам. Салодкае нецяярпенне валодала ягонымі думкамі, калі ён мроіў і маляваў карціны свайго будучага жыцця. Цяпер ён кожны вечар хадзіў да Рыйны за печ, але гэта ўжо стала нечым звычайным і другасным, чым належала займацца нароўні з іншымі, больш важнымі справамі. Рыйна стала для яго той

жанчынай, разам з якой належала жыць далей. Ён не ведаў нічога аб яе родзічах, не ведаў, адкуль яна родам, і толькі калі наступным летам пасля жаніцьбы да іх заявілася падобная да вароны старая жанчына, Юха зразумеў, што гэта была Рыйніна маці. Яны не вялі гаворак пра жаніцьбу, нават калі ляжалі ў адным ложку. Дый аб чым тут гаварыць? Юха быў безуважным, Рыйна — абьякавай, так што ўсё ішло без аніякіх турбот. Працаваць ён пачаў больш старанна, чым раней. Гаспадар меў добры нюх і хутка празнаў усё, а паколькі быў судовым лаўнікам і добра разбіраўся ў людзях, дык не адчуў ніякай занепакоенасці. Ён паступова падыходзіў да размовы з Юхам, а калі пачаў яе, дык трэба было і скончыць. Гаспадар высветліў, якія грошы мае Юха і што ён думае рабіць далей. Той хацеў бы атрымаць торп на землях Пір'ёлы. Гаспадар, нібыта ў роздуме, спакойна глядзеў некуды ўбок. Напраўду ж ён не раздумаў ні хвілінкі. Ён аналізаваў абставіны: Юха, Рыйна і грошы — усё гэта, зведзенае разам, магло б стаць асноваю для сямейнага жыцця, але, папраўдзе, што добрае можа атрымацца ў дадзеным выпадку? Немалады чалавек з вялікім досведам, ён інстынктыўна адчуваў усю марнасць падобных спадзеваў. Добра-зычлівасць, спагада і недавер да Юхавых намераў гаварылі ў ім, аднак умешвацца было супроць ягонай натуры. Наконт торпа ён не сказаў нічога дакладнага, а вось што да жаніцьбы, дык выказаў вялікую цікавасць і падтрымку. Ён цвёрда запэўніў Юху ў сваёй падтрымцы, надаваў гэтулькі бацькоўскіх настаўленняў і парад, што Юха пасля гэтай размовы не засмуціўся, а наадварот — адчуў сапраўдную ўзнёсласць душы. Юха назаўсёды збярог у душы ўдзячнасць старому гаспадару Пір'ёлы за ягоную добразычлівасць. А пазней, калі гаспадар зусім пастарэў, Юха прыходзіў да яго ў цяжкія часіны, і той заўсёды сустракаў былога парабка з такой прыязнасцю, што Юха нават часам забываў сказаць, дзеля чаго прыходзіў. Увесь час, пакуль Юха працаваў у Пір'эле, ягонае жыццё крута ішло ўгору да вяселля, выдаткі на якое гаспадар узяў на сябе.

Пра шлюб першаю загаварыла Рыйна. Па-прыяцельску, нібы між іншым, яна расказала аб сваёй цяжарнасці. У тым не было нічога нечаканага — гэтага трэба было чакаць, — аднак Юха ўвесь абліўся халодным потам. Юха быў ужо зусім другім чалавекам, а не легкадумным спляўшчыкам тых далёкіх часоў. У мітуслівых думках магчымае спляталася з немагчымым. І шлюб раптам набыў зусім іншы сэнс і выгляд — цяпер ён стаў непазбежным і павінен быў адбыцца ў строга вызначаны тэрмін. Дзе жыць? Здымаць нейкі кут? Гэта была жахлівая думка. Калі ж гаспадар і дасць надзел пад торп, дык ён не паспее пабудаваць там хоць бы якую лядашчую хаціну. Ягоных грошай не хапіла б нават на частку жылга. Ды сам ён і не зможа пабудаваць хату. Юха крахтаў і круціўся ў ложку каля Рыйны. А тая лянотна раскінулася па пасцелі, і здавалася, што ўсе Юхавы турботы толькі забаўляюць яе.

Юха з кожным днём працаваў усё больш старанна, нібы хацеў тым самым умацаваць спадзевы на торп, але з цягам часу тыя спадзевы ўсё болей слабелі. Цяжарнасць Рыйны зрабілася відавочнаю, і дзіўныя непрыемныя пачуцці апаноўвалі Юху. Ён адчуваў, нібыта насоўвалася штосьці чужынскае, якое гвалтам навязваецца яму і да чаго ён сам не мае ніякіх адносін. Юха цвёрда верыў у сваё бацькоўства, нягледзячы на чуткі і плёткі, якія разносіліся бабамі па вёсцы. Але чуткі сціхлі, плёткі заглухлі пасля таго, як яны з Рыйнаю сталі торпарамі. Ды вось гэтае першае дзіця так і засталася дзіўна адчужаным ад Юхі. Рыйна ўвесь час крыўдала, але без толку: Юха не звяртаў на яе настрой аніякай увагі.

Торпарамі яны сталі, але не на землях Пір'ёлы, а ў гаспадарцы Юр'ялы. І толькі ў самы апошні момант, калі ў царкве абвясцілі іхні шлюб законным, гаспадар Пір'ёлы даў адказ. Ён сказаў Юху, што цяпер прыдатнай пад торп зямлі ў яго няма, «дый хату ты не паспееш да зімы пабудаваць. Лепей схадзі пагаманіць са старым Юр'ялам. У яго якраз цяпер торп Крапсяля стаіць пусты. Дом там вялікі, зямля добрая — жыві ды працуй. І гаспадарчыя пабудовы там у парадку. Я думаю,

ён цябе возьме». Пір'ёла не проста суцяшаў Юху: ён употай аб усім ужо дамовіўся з гаспадаром Юр'ялы.

І вось аднаго разу ў нядзелю Юха ўжо колькі гадзін сядзеў у пакоі старога Юр'ялы. Гаспадар мармытаў штосьці сваё, час ад часу падыходзіў да паліцы з тытунём, напіхваў піпку і зноў па-гаспадарску хадзіў туды-сюды. Юху ён не прапаноўваў нічога. Той сядзеў счырванелы і нервова паціраў успацелыя далоні. Але нарэшце які-ніякі гешэфт адбыўся. Паколькі Юха не мог апрацаваць адразу ўсю зямлю торпа, заключаць кантракт з ім было нельга. «Але пакуль я жывы, ты можаш заставацца там, калі будзеш жыць прыстойна і сумленна працаваць», — сказаў Юр'яла. Адзін дзень на тыдзень Юха павінен быў адпрацоўваць на сваіх харчах.

Супярэчлівыя пачуцці адольвалі Юху па дарозе дамоў: здавалася б — вызваліўся, але тут жа цябе і звязалі зноў! Трэба будзе залатаць дзясяткі дзірак у гасподзе, і высмакчуць яны ўсе ягонья і без таго невялікія капіталы! Але як бы там ні было, першы крок наперад зроблены.

Сталася так, што гаспадар, Рыйна і Юха апынуліся ўтраіх, калі той прынёс навіны з Юр'ялы. Урачыстае імгненне гэтай сустрэчы гаспадар прыправіў абяцаннем зладзіць вяселле за свой кошт, калі ўжо ягонья служанкі так удала выходзяць замуж. «Ты, Юха, быў мне верным служкам, дык заставайся ж такім і на сваім полі, і хай блаславіць цябе Госпад наш!» І жартаўліва закончыў:

— Гэтак, як варона пералятае з нівы на ніву, так і Юха з Рыйнаю пераляцяць з Пір'ёлы на Юр'ялу.

Добрае задавальненне, здаецца, поўніла ўсю істоту старога Пір'ёлы.

Неўзабаве ў Пір'ёле зладзілі вяселле. У п'янай вясельнай гамане забылася і знікла ўсё былое, але адно заставалася навідавоку: «блаславеннае» становішча Рыйны. Гэта давалася ў знакі, нават калі гулянка пачала заціхаць. Нязваныя госці ўсчалі ў двары аглушальную бойку, але жаніх нічога пра тое не ведаў. Напіўшыся дасхочу, ён спаў на ложку ў пякарні. Чалавек спаў, але слых ягоны ўспрымаў жывыя гукі

наваколя, голас скрыпкі перамешваўся з п'яным гоманам гасцей, пранікаючы ў сонную свядомасць, і ўсё гэта выклікала ў яго такое задавальненне, якое больш ніколі не выпадала яму на долю ў жыццёвых блуканнях. Ён болей і ў сне ніколі не перажываў такога.

А Рыйна ў тую ноч атрымала ажно сорак марак у падарунак да вяселля. Гэта было амаль удвая больш, чым яна атрымала за ўсю сваю службу ў Пір'ёлы. Яна выходзіла на двор разнімаць бойкі, і ў выніку самыя зацятыя задзіракі пайшлі за ёю ў хату патанцаваць і шчодра надзялілі яе грашыма.

Торп знаходзіўся ў далёкім глухім лесе, які належаў гаспадару Юр'ялы. Дом амаль спаракнеў, торп спусцеў, там не жылі так даўно, што ніхто і не памятаў сапраўднай назвы гэтага глухога месца. Сапраўдная назва была Крапсяля: некалі так і казалі, але з цягам часу яна забылася і гучала нязвычайна. Шмат часу таму на торпе жылі розныя прышлыя людзі, якія далі гэтаму месцу непрыстойную мянушку. Пасля таго як Юха з Рыйнаю перасяліліся туды, торп сталі называць па прозвішчы Юхі — Тойвала. Толькі стары Юр'яла злаваўся і называў Юху гаспадаром Крапсялі, калі адчытваў Юху за спазненні на адпрацоўку ці за якія другія хібы.

Маладыя перабраліся ў сваё новае жытло ў Дзень Усіх Святых. Як надвор'е, так і дарога нібы імкнуліся паказаць усю марнасць Юхавых спадзяванняў; ён убачыў, па якой дарозе яму давядзецца ездзіць на адпрацоўку дзён у Юр'яле. Месцамі калёсы па самыя восі патаналі ў гразі, конь надрываўся, выцягваючы шыю, і ў вачах жывёлы буяў адвечны страх перад багнаю. Уся маёмасць маладой пары змясцілася на адной фурманцы. Тут была і Юхава шафа — ягоная светлая мроя падчас жыцця ў Туарыле; была і скрынка Рыйны, размаляваная прыгожымі кветачкамі, як гэта робяць на поўначы. Быў тут і ложкак: ягоны каркас гадоў дзесяць праляжаў пад сцяной у Пір'эле, затое дошкі спальнай асновы былі навутокія і белыя. За ложкак давялося заплаціць срэбраную марку, а ў дадатак яны атрымалі добры куль саломы. Былі тут і розныя дзежкі, вядро і даёнка, быў чыгунок з ножкамі, гліняная міса

і ажно чатыры лыжкі, так што з добра было сее-тое, і нават больш, чым трэба. Усю гэтую маёмасць паспешліва шукалі і збіралі адкуль папала. Былі тут і харчы на патрэбы навасельных торпараў: пяць фунтаў салёнай салакі, добры фунт хлеба, два чацверыкі бульбы і два фунты солі. За харчы расплачваліся гатоўкаю, і засталася яе толькі-толькі, каб заплаціць возчыку. Так што пачатак абнадзейваў, калі ўлічыць, што шмат якія торпары фінскай зямлі пачыналі ў непараўнальна больш цяжкіх умовах, але прытым дабіваліся добрых поспехаў.

Душэўны ўздым перапаўняў маладую пару, а гэта ў шмат якіх выпадках мела галоўнае, вырашальнае значэнне. Яны няспынна гаварылі з фурманам, і стоеная радасць гучала ў іхніх галасах. Рыйна бясконца сыпала жартамі, якіх назапасіла падчас сваёй службы, і яе вялізны жывот калыхаўся, калі яна, ледзь паспяваючы за возам, пераскоквала цераз глыбокія калдобіны на дарозе. Блізіўся канец падарожжа, і ўдалечыні паказалася некалькі шэрых пабудоў; салому на стрэхах прыціскалі падгнілыя жардзіны. А навокал расцілаўся глухі непразлы лес! Воз пад'язджаў бліжэй і бліжэй, аж пакуль не спыніўся перад безабаронна расчыненымі дзвярыма. Хочаш не хочаш, але занасі пажыткі ў хаціну. А тут выявілася і першая бяздумная хіба: перад тым Юха хадзіў у лес па дровы, але не дадумаўся прынесці «дамоў» хоць бы якое бярэцца. Нават каву не было як згатаваць! На шчасце, у двары засталася некалькі старых жардзін ад спаракнелага плота. З вялікай цяжкасцю расклалі агонь на загнеце і прыгатавалі каву. Цьмяны дзень змяніўся вечаровым змрокам.

Фурман паехаў, і на маладых абрынулася пагрозлівая цішыня напалову зруйнаванага жылля. Рыйна залівалася слязьмі, успамінаючы шчаслівыя часы сваёй службы ў Пір'эле. Куды ж гэта яе занесла гаротнае жыццё?! Юха аглядаўся на новым месцы і на кожным кроку заўважаў безліч заган і няспраўнасцей. А ўспамінаючы пра свае харчовыя запасы, ён кожны раз скаланаўся ад роспачы. На нейкі час харчоў хопіць, а што далей? Знайсці працу ў сялянскіх гаспадарках сярод зімы проста немагчыма.

Так пачалося іхняе торпарскае жыццё, самае важнае ў якім неўзабаве выявілася цалкам. Гэтае жыццё завалодала імі як знешне, так і ўнутрана; гэта бачылася ў іхняй вопратцы, у заўсёдных выразках твараў, у барадзе Юхі і прычосцы Рыйны, у іхніх постацях і паводзінах. Яшчэ перад Калядамі Рыйна, калі Юхі не было дома, хадзіла ў вёску мяняць хлеб на каву. Амаль кожны дзень праходзіў у спрэчках, а то і ў сварках. Гэта і было сэнсам іхняга існавання, поўніла іхнюю штодзённасць, адзначаючы кожны дзень ліпкаю аднастайнасцю. Часам Юха хадзіў у вёскі на заробкі і вяртаўся з невялікім (16 пенні) прыбыткам, сярдзіты і раздражнёны. А ўсё таму, што на працы яму давалі павячэраць, а дома ён заставаўся без вячэры, хоць і адчуваў голад. Ён піў каву і злосна бурчаў на жонку, дакараючы яе за лялоту і нядбайнасць. Рыйна апраўдвалася сваёю цяжарнасцю, але ж і ад самага пачатку яна не вызначалася вялікай руплівасцю ды ўвішнасцю ў гаспадарцы — такою яна засталася і назаўсёды. А калі нарадзілася дзіця, трэба было даглядаць яго; тут ужо было не да гаспадаркі, а калі малы падрас, яна была зноў цяжарная і лічыла ўсё гэта важкай падставаю, каб заставацца такой жа лянiваю і нядбайнаю.

Спачатку жыццё нібы вагалася і гадала, якою сцяжынай павесці гэтую пару. Гэтыя роздумы цягнуліся прыкладна да Калядаў, а потым было вырашана: хай яны стануць на ногі, бо толькі ж пачалі жыць і па-ранейшаму думаюць, што ўсё пойдзе добра. Лесапавал і сплаў, якія так шчодро адарылі ўсю бласлаўнёную зямлю Суомі, чарговы раз прыйшлі на дапамогу Юху Тойвалу. Недзе за чатыры вярсты ад ягонага торпатою зімой пачалі валіць лес, і Юха працаваў там цэлыя тры месяцы. Ён быў там і ў той дзень, калі Рыйна ў поўнай адзіноце нарадзіла іхняе першае дзіця — хлопчыка, якому далі імя Кале Ёханэс.

Тым вечарам Юха, вярнуўшыся дамоў, проста спалохаўся і не звярнуў увагі на тое, што дзіця нарадзілася нашмат раней за тэрмін, вызначаны прыродаю. Пазней ён пазбыўся свайго перапуду, хоць нейкая дзіўная збянтэжанасць засталася; але

што да чаго, чаму яна ўзнікла, Юха не разумеў. Нібы штосьці нябачнае і невядомае ўзнялося перад ім і спыталася: «Хто ты і што далей?» «Ну во, мне зараз і дзіце трэба карміць», — апанавала Юху жаклівая думка. А разам з ёю ўспыхнула вострая туга. Зноў жа — грошы... Цяпер нібыта і ёсць, і дастаткова, але на траіх ужо ў любым выпадку не хопіць...

Кароткі зімовы дзень перайшоў у працяглае вечаровае сутонне, а потым — у доўгую ноч. У хаціне Тойвалы ляжалі тры чалавечыя істоты, тры родныя чалавекі, якія той ноччу міжволі цураліся адно аднаго. Час ад часу дзіця пачынала плакаць і не хацела браць цыцку.

Аднак той змрочны лютаўскі вечар стаўся адным з тых рэдкіх момантаў жыцця, калі ў глыбіні нават самых прыземленых душ прачынаецца штосьці ўзвышанае. Жыццё няўхільна трымалася свайго рашэння — даць Тойвалам магчымасць стаць на ногі. Чуткі пра той іхні росквіт увялі ў вушы і старому гаспадару, хоць Юха заўсёды пазбягаў такіх размоў. А гаспадар, стары Юр'яла, ужо і празнаў, што ў Тойвалы ёсць карова: праўда, не свая ўласная, а ўзятая на адкорм. Затое стары, ледзь жывы конь, куплены на велікодным кірмашы, быў свой уласны. Карову гаспадар дазволіў пасвіць на сваім выгане, а для каня, як казаў Юха, здымаўся выган у другім месцы. Такія сцверджанні падаваліся старому Юр'ялу досыць сумнеўнымі, а таму неяк у самым зеніце лета ён вырашыў наведаць далёкі торп. Нягледзячы на боль у грудзях, ён падаўся паглядзець, як там маецца і чым займаецца ягоны новы торпар.

Гаспадар не пайшоў адразу да сялібы, а непадалёк ад варотаў павярнуў налева і апынуўся на ўскрайку лесу, дзе заўважыць яго было цяжка. «Во чорт!» — зусім па-маладому выгукнуў задышлівы стары чалавек, калі ўбачыў, як ажыццяўляе свае задумкі новы торпар. Дык во як яны тут абжываюцца! Утульненька, нібы ў каўчэгу!

Ягоную старую душу напоўніла нават не злосць, а непрыемнае адчуванне таго, што Юха цішком імкнецца стаць нароўні з ім. «Такім, значыць, чынам! Што ж, паглядзім!»

Юха засеяў амаль удвая больш зямлі, чым дамаўляліся раней. Ячмень тут рос надзіва добра, хоць гэты надзел даўно закінулі і не ўраблялі. А сталася так, што Юха заўважыў вялікую кучу гною, якая засталася ад былых гаспадароў, і вывез яе на поле, а потым дадаў яшчэ і свежых конскіх «яблыкаў» уперамешку са старой саломаю. Ну, так дык так, аднак калі гаспадар убачыў новы Юхаў плот, дык не ведаў, што яму рабіць — смяяцца ці плакаць. Навюткі моцны плот цягнуўся цераз усё поле і надзейна аддзяляў добра ўгноенае і апрацаванае поле ад зарослага травой занядбанага кавалка. Яловыя жардзіны, колле і вецце з бліжэйшага лесу! А за плотам, на старым закінутым полі, спакойна стаяў конь, непадалёк ад якога ляжала карова. Дык во які выган у другім месцы «зараандаваў» Юха! Закіпеўшы ад злосці, гаспадар няспешна падаўся на падворак.

У хаціне страшэнна перапалохаліся. Юхавы вочы ператварыліся ў шэрыя гузікі, а Рыйна мітусліва пачала прыбіраць у хаце, пакуль гаспадар стаяў, аглядаючы двор. Ён заўважыў, што яго баяцца, і крыху памякчэў. Аднак вымова была вельмі суровая, і Юха з Рыйнаю падумалі, што іх тут жа пагоняць з хаты. Але гаспадар не спяшаўся, і гэта была добрая прыкмета. Нарэшце стары Юр'яла сеў на ганку і ўжо зусім лагодна павёў гаворку ў іншым кірунку. Калі ўжо Юха мае каня (і нават карову), дык няхай тады бярэ ўсю зямлю торпа і за гэта адпрацоўвае некалькі дзён з канём, некалькі без каня, некалькі дзён на падмозе ў галоўнай гаспадарцы, а таксама збірае і здае пэўную колькасць ягад: некалькі даёнак, вёдзер або дзежак. А Рыйна хай напрадзе пэўную колькасць ільну...

Гэты дзень, які пагражаў скончыцца надзвычай нярадасна, раптам ператварыўся амаль у свята. Перад адыходам гаспадар зайшоў у хату і выпіў кавы. Пасля яго ў доме запанаваў ціхі, але ўзнёслы настрой. Юха зробіцца сапраўдным «моцным» торпарам, які можа падушца з любой маласільнаю гаспадаркаю.

Ён і не падумаў, як ацаніць такую дабрыню і як дорага яна яму абыдзеца. Было не да таго, калі над табою вісела па-

гроза выгнання. Але ўратаваўся ж! Што ж, тады — за працу, і найперш трэба перанесці плот у другое месца. І сапраўды, ці варта было яго ставіць менавіта там? Не, гаспадар сварыўся не дарэмна.

З цягам часу Юха стаў здатным торпарам, і паступова яго пачалі імянаваць Янэ.

Лета, нядзеля. Янэ сядзіць на двары ў адной кашулі і абмазгоўвае, як яму палепшыць далейшае жыццё. Гэта ў яго як неадчэпная хвароба. Падгнілы рог хаты моцна выпірае, і Янэ глядзіць на яго, ламаючы галаву, якім чынам паправіць становішча. Цяпер ужо бюспрэчна, што ніколі ў жыцці не давядзецца яму пажыць у новай хаце. Вылазяць валасы, псуюцца зубы. Ёсць у хаце і кабета, і дзеці, дый яшчэ, напэўна, будуць. Але гэтая хата дрэнь. Ды няма чаго і думаць пабудаваць новую з гаспадарскага лесу. А за працу чым заплаціць? Тут жа кожны вянец будзе класціся чужымі рукамі, бо сам Янэ — ніякі цясляр: будаваць ён нічога не ўмее, і гэта самае балючае месца, можна сказаць, ціхае няшчасце ўсяго ягонага жыцця.

А калі разламаць гэтую старую халупу і з таго ж бярвення сабраць новую, хай сабе і меншую хацінку? Тады і гаспадар не будзе супраць — ягоны ж лес не трэба валіць. Было б якое-ніякое паляпшэнне, і адносіны з гаспадаром не сапсаваліся б. «А зімой я падзараблю на перавозцы паперы... Добра ўсё ж, што я не прадаў каня... Грошыкі сплылі б... І дасталіся б мне адны страты... Вядома, павінна ж тады неяк павярнуць на лепшае, а бабу трэба крыху павучыць. Толькі і робіць, што ваджаецца са смаркачамі, а як прыйдзеш дамоў — у хаце вэрхал беспрасветны, ніякага парадку».

Янэ ўстае і тупае на выган. Надзея, якая толькі што працнулася, цягне яго агледзець каня, на якім ён думае вазіць паперу. Вунь ён, схуднелы да касцей, стаіць каля агароджы і змрочна адмахваецца ад мух. Конь злосна паблісквае вачыма, нібыта кажучы: «Ну во я, бяры мяне і ажыццяўляй свае мроі».

Тут конь, а там хата, а ў хаце шмат жывых душ і жыццё, якое спывае дзень за днём з гнятліваю аднастайнасцю і не зважае на тое, як ідуць справы — добра ці дрэнна. І не спыніць гэтую плынь, і не пазбавіцца ад яе. Калі на свет з'яўляецца новае дзіцё, плынь жыцця становіцца шырэйшаю, і ён, Янэ, нікуды ад яе не падзенецца. Да таго ж адносіцца і торп з адпрацоўкамі на гаспадара, з якім дагэтуль нама дамовы на гэты нашчасны лапiк зямлі. Усе гэтыя супярэчлівыя складнікі і ствараюць тую сілу, якая кожны момант штурхае яго ў адным невядомым кірунку.

Спее жыта. Праўду кажучы, трэба было б распачаць жніво ўжо сёння, у нядзелю вечарам, бо заўтра і паслязаўтра ў яго адпрацовачныя дні, але нейкая дзіўная млявасць агарнула цяпер Янэву душу. Ну і пастаіць да серады, нічога з ім не здарыцца. Затое ў сераду Янэ пачне сваё жніво проста на досвітку. Любую справу лепш за ўсё пачынаць з самага ранку.

Палова трэцяй, на паўночным усходзе неба чырванеецца, але да сапраўднага світання яшчэ цэлая гадзіна. У хаце з разяўленым ротам храпе жонка, у шэраг ляжаць і спяць народжаныя ёю дзеці, відаць аголеныя срачкі і рукі. Толькі Янэ ўжо ўстаў. Ён рухаецца асцярожна, каб нікога не разбудзіць. Ён ціха лаецца, панюхаўшы біклагу з-пад малака. Яна не памытая з мінулага разу, адтуль б'е ў нос кіслы смурод. Янэ зноў кідае позірк на спячую кабету. Учора ён забыўся сказаць, каб яна памыла пасудзіну, а не скажы, дык гэтая баба сама ніколі не здагадаецца, што трэба зрабіць. З пакутлівай усмешкай Янэ ідзе напоўніць бікляжку. Варонку знайсці немагчыма, а без яе нічога не атрымаецца. Янэ выходзіць з хаты, цяпер можна ляцца і ўголас. З дапамогаю нямытага пасля кавы кубка ён усё ж напаўняе біклагу.

Потым трэба пакласці ў торбачку хлеба, і тут Янэ зноў незадаволена заўважае, што запас хлеба знікае надта хутка, ідзе абы-куды, толькі не ў рот. Усё цячэ паміж пальцаў, і нічога не зменіцца, колькі тут ні сварыся. Гэтая баба храпе там у хаце са сваімі шчанюкамі, а ты збірайся і прыся на жніво да гаспадара! А дзе мой серп? Во брыда, затупіўся, давядзецца вастрыць

у Юр'яле. Выходзячы з двара, Янэ заўважае каля рага хаты закінутую дзецёмі варонку, але гэта ўжо апошняя прыкрасць гэтым раннем. Ён шыбуе па вільготнай ад расы сцяжынцы і радзецца, што сённяя ягоная працоўная прылада зусім не такая цяжкая, як звычайна. Нават на далёкую хацінку, што спіць, ён паглядае з ладнаю доляй спагады. Пачынаюцца летуценні, уранні шлях да гасподы заўсёды прыносіць добрыя думкі.

Работы пачынаюцца а чацвёртай гадзіне, на дарогу — адна гадзіна. Трэба спяшацца, бо давядзецца яшчэ вастрыць серп. Але, як знарок, у першы дзень жніва гаспадар б'е ў звон на пятнаццаць хвілін раней, чым звычайна, і народ ужо адыходзіць, калі з'ўляецца Янэ. Гаспадар з кіслай усмешкаю стаіць на двары.

— Гэты Крапсяля заўсёды спазняецца, нібыта баба яго за падол трымае, — кажа гаспадар, кашляе і адварочваецца.

Янэ кідае сваю торбу на ганак і паспешліва ідзе ўслед за ўсімі, серп так і не навостраны, Янэ на хаду спрабуе падправіць яго бруском.

Безумоўна, у фінляндскай сістэме торпарства былі тыя або іншыя недахопы. Вядома ж, Янэ Тойвала нават не ведаў слова «недахоп», як не ведаў і таго, што яно азначае; ён толькі пакорліва ішоў па баразне ды злаваўся. Тым днём не адпрацавалі і пяці гадзін, бо а дзясятай пайшоў дождж, ды такі, што гаспадар загадаў спыніць жніво. «Прыходзьце заўтра ўранні, калі будзе пагода», — сказаў ён. З незадаволеным выглядам торпары ды падзёншчыкі забралі свае клункі з харчамі і пад дажджом разышліся па дамах, дзе да канца дня ляяліся з жонкамі і дзецямі. Аж зірні — назаўтра і сапраўды «была пагода». Зноў людзі ішлі шмат вёрстаў, неслі з сабою біклажкі, торбачкі з харчамі, сярпы, каб папрацаваць якія-небудзь чатыры гадзіны, бо потым зноўку пайшоў дождж, і гэтак жа сама, як і ўчора, давялося цягнуцца дамоў па раскіслых дарогах. У тыя часы працоўны дзень доўжыўся пятнаццаць гадзін, а тут за два дні адпрацавалі агулам толькі дзевяць. У канцы тыдня ўсталявалася пагода, і жыта ў торпараў пачало асыпацца, бо яны мусілі адпрацаваць дні

на гаспадара. Тое ж было і ў нядзелю. А прычашчэнне давялося адкласці на восень, хоць тады ў царкву прыйдзеца ісці па гразкіх дарогах.

Але сапраўднае бездарожжа далася ў знакі, калі ў гаспадарцы пачалі араць палі пад зябліва. Цяпер Янэ не абавязкова было ўставаць раней трэцяй гадзіны, затое цяжка было адшукваць упоцёмку гнедага каня — з белым было б лягчэй. Калі той гнеды стаяў нерухома і званочак не бразгаў, дык у цемры знайсці каня можна было толькі па цяжкаму дыханню. А наперадзе іх з канём чакала бездарожжа, дзе калёсы па самую вось грузлі ў непразнай гразі. На вазу ляжалі плуг, ворчык, дышаль і хатуль з харчамі. Груз гэты быў цяжкі і нязручны і кожны раз у цяжкіх месцах імкнуўся зваліцца далоў.

Дні ворыва — самыя цяжкія дні, асабліва для коней. У час ворыва гаспадар амаль увесь дзень на полі, на сваім вяку ён пабачыў нямаля торпараў і ведае, што калі гаспадара на полі няма, дык няма і належнай прыстойнай працы. А глядзячы на торпараў, і ягонья ўласныя парабкі не надта стараюцца. Гаспадар з кіем у руцэ ходзіць па полі туды-сюды, кашляючы ад вільгаці, якая поўніць восеньскае паветра. Ён спыняецца на ўзмежку і сочыць, як Юсі Тойвала, злосна лаючыся, паганяе свайго коніка. Безумоўна, ён ведае, што ўсё гэта робіцца знарком, каб паказаць гаспадару сваю стараннасць, і калі конь, цяжка дыхаючы і ўздрыгваючы вуснамі, спыняецца побач з ім, гаспадар моўчкі выцінае яго кіем па рэбрах. Гэта дзейнічае. Але чым даўжэй цягнецца дзень, тым часцей гаспадар «уздейнічае» на Юсевага каня сваім кійком. Аднак усё адно той узорвае за дзень менш, чым ягонья ўласныя коні. Адпрацовачныя дні, асабліва адпрацоўка з канём, шмат крыві псуюць і гаспадару, і торпару.

Каб пазбегнуць ранішніх пакут, шмат якія торпары напярэдадні адпрацовачнага дня прыязджалі начаваць у гаспадарскую сялібу. Але Янэ гэта не дапамагло. Ён паспрабаваў зрабіць так аднойчы, калі назаўтра а другой гадзіне ўранні трэба было пачынаць мяць лён, аднак так і не заснуў ні на хвіліну, а палове першай устаў ды ў шале перагнаў гадзіннік

на паўтары гадзіны наперад, разбудзіўшы ўсіх. Відавочна, што чалавечы характар заўсёды саступае чалавечым слабасцям і звычкам. Янэ таксама падпарадкоўваўся сваёй звычцы засынаць толькі дома і толькі побач з Рыйнай. Нягледзячы на ўсе цяжкасці супольнага жыцця, на ўсе сваркі і звадкі, на ўсе калючыя дробязі побыту, Янэ штовечар абдымаў сваю Рыйну за шыю, паляпваў яе па плячах, зноў абдымаў і ціскаў — так-так, гэта ён рабіў кожны вечар — і толькі пасля таго мог заснуць. Ён болей ніколі не хадзіў начаваць у гаспадарскую сям'ю, а калі ўранні трэба было ісці мяць лён, ён падымаўся а першай гадзіне ночы і, паклаўшы на плячо цяжкую мяліцу, ішоў у непрагляднай асенняй цемрадзі па непраходнай ад гразі асенняй дарозе на працу.

Дні апрацоўкі льну былі, напэўна, самымі нялёгкімі днямі года. Працавалі навывперадкі; лён мялі ў сушыльцы з дзвюх гадзін ночы і да самага світання, а ў перапынках атрымлівалі па чарцы гарэлкі. Потым снедалі і, прыхапіўшы торбачкі з харчамі, ішлі ў лес нарыхтоўваць дровы, дзе працавалі ўжо дацямна.

Так працавалі людзі ў тыя самыя шчаслівыя дзесяцігоддзі, калі матэрыяльны і духоўны прагрэс дасягнуў поўначы і рабіў гіганцкія крокі сярод нашага маленькага «ядлаўцовага» народа, які баяўся Бога і шчыра любіў свайго вялікага ласкавага цара-валадара.

Узімку Янэ Тойвала грунтоўна заняўся перавозкаю паперы. Гэта прыносіла сякія-такія грошы; здаралася, што пасля двухдзённай паездкі ў кашалі заводзілася больш за дзесяць марак. Не ўсе грошы былі толькі ад перавозкі паперы, частку прыбытку даваў гандаль маслам. Гэтыя грошы мелі адну асаблівасць: яны знікалі невядома куды. Наўрад ці можна сказаць, што жыць стала лепей, чым раней. Цёмныя бакі перавозу паперы былі навідавоку, але Янэ Тойвала не хацеў заўважаць іх. Конь схуднеў да касцей і знясілеў, ад чаго кіёк гаспадара сустракаўся з конскай спінаю часцей, чым на ворыве. І гной

цяпер даволі часта заставаўся ў хляве, карове на подсцілку ішла саломы, бо не было часу схадзіць у лес па яловыя лапкі.

Так яно і было, але дзесяцімаркавая паперка ўпарта вабіла да новых паездак. Усё часцей здаралася так, што з самага рання ён падаваўся ў Тамперэ і вяртаўся адтуль позна ўвечары. Хтосьці паспеў ахрысціць яго Папяровым Янэ, бо не менш як два разы на тыдні яго бачылі каля складоў папяровай фабрыкі ў Куўкоскі. А калі аднавяскоўцу што-небудзь патрабавалася, яму казалі:

— Трэба схадзіць у Тойвалу, і Янэ прывязе тое, што трэба, з Тамперэ, калі будзе там з папераю.

А потым здарылася тая няшчасная паездка.

Янэ купіў два з паловай літры гарэлкі, з іх паўлітра для сябе самога. Было марозна, ногі і твар схаладзелі, конь заінеў. На паўдарозе Янэ зрабіў першы глыток, і тут пачала спраўджвацца прымаўка пра тое, што адбудзецца, калі ўвязне адзін мезены пальчык. Да вёскі ён дабраўся ўжо на добрым падпітку і завярнуў да заказчыкаў, каб раздаць гарэлку. Янэ добра пачаў, запатрабаваўся працяг, пагатоў ён і не спяшаўся. Праседзеў у суседа амаль да поўначы, раз-пораз сварыўся з гаспадарамі і зноў мірыўся. А тут падчас адной такой звадка гаспадыня пад'юдзіла яго тым, што Рыйна ўпотаі прадае хлеб, а ён нічога і не ведае. Вядома, Янэ даўно празнаў пра тую жончыну штукарствы, але тут яго зачাপіла. Не ведаючы, як уесці бабу, каб не задзірала нос надта высока, Янэ папрасіў прадаць яму кішэнны гадзіннік, які вісеў на аконнай раме. Сусед быў не супраць, абы далі добрую цану. Аб цане хутка дамовіліся, і Янэ накіраваўся дамоў, маючы ў кішэні гадзіннік і паўтары маркі. А ў душы шалее стары Пеньямі Нікіля.

Задыхаючыся ад лютасці, ён заехаў у двор, распрог стомленага каня і толькі потым увайшоў у хату. Там усе спалі. Янэ запаліў лямпу і сказаў ціхім, але пагрозлівым голасам: «Значыць, тут усе спяць». Ён скідае кажух — ніхто не прачынаецца. Ён здымае камізэльку, шпурляе яе за спіну на падлогу і гарлае штосілы: «Устаць, вырадкі!» Рыйна, Кале і Хілту ўскакваюць, нібы іх дубцом сцэбанулі, і тут ім здаец-

ца, што зараз іх і сапраўды пачнуць біць, бо Янэ, ухапіўшы з-пад загнета таўстую дравіну, з брыдкай лаянкай носіцца па хаце. Кабета з дзецьмі, напалову адзетыя, кідаюцца ратавацца ў двары, у начной марознай цемры. Раней такога ў іхняй сям’і ніколі не здаралася.

Янэ застаецца ў хаце адзін. Ды не, у ложку — малы Віле, звычайна самы жвавы з усіх. Цяпер жа ён ляжыць нерухома, хоць і не спіць. Гэта незвычайна; Янэ падыходзіць да ложка, хмель развейваецца. Хлопчык пранізліва ўскрыкае, але не падымаецца. «Я не ўдарыў цябе?» У адказ — маўчанне і баязлівы позірк. Пачуццё невядомай бяды апаноўвае Янэ, ён разгублены і не ведае, што рабіць. Ён азіраецца навокал, бачыць на падлозе сваю камізэльку і абломкі гадзінніка. Нахіляецца паглядзець: гадзіннік разбіты ўшчэнт. Янэ ўспамінае ўсё і зняможана застывае сярод хаты. Вось жа, ён толькі што вярнуўся з Тамперэ, куды вазіў паперу.

Шаленства і злосць змяніліся тупым зняменнем. Задубелыя на марозе дзеці з маткаю, заліваючыся слязьмі, крадком заходзяць у хату. Болей за ўсіх напалоханы Кале. Аднак бацька нічога не заўважае: ён сядзіць, бяздумна ўтаропіўшыся ў адну кропку. Потым пачынае вадзіць носам, сяк-так дабіраецца да ложка і, напалову раздзеты, засынае.

Тут табе ўсё разам! У Рыйны вырываецца сутаргавы плаксівы ўздых. Янэ яшчэ не ведае, што здарылася, пакуль яго не было дома; ён шалеў з іншай прычыны. Рыйна надзявае спадніцу і выходзіць на двор праверыць каня і сані. Яна бачыць прыхаваную нянавісьць у позірку Кале. Учора ён ударыў Віле каленам па спіне: малы можа застацца калекам. Цяжкая хваля смутку і агіды ўздымаецца ў душы кабеты: менавіта цяпер, як ніколі выразна, яна ўбачыла ў Кале рысы ягонага бацькі, ягонага сапраўднага бацькі. Брыдкая, невыносная горыч балюча кусае Рыйну.

Жыццё чарговы раз апынулася на новай прыступцы. Назаўтра Янэ павінен быў адпрацоўваць дзень з канём, але ні чалавеку, ні каню гэта было не пад сілу. Дзень так і застаўся неадпрацаваным. Янэ выкідаў гной з хлява, бо карова хутка

ўперлася б хрыбтом у столь. Усю зіму гной так і не вывозіўся на поле, бо Янэ вазіў паперу ў Тамперэ. Вазіў і зарабіў агулам паўтары маркі ды разбіты ўшчэнт гадзіннік. А ў ложку ляжаў Віле з хворай спінаю.

Нясцерпна гнятлівым быў той дзень. Небаракі не змаглі нават пасварыцца між сабой, бо кожны адчуваў сваю вялікую віну. Кале стала невыносна цяжка жыць у сям’і, і Рыйна цішком уладкавала яго служкам у адной далёкай гаспадарцы. Так Кале знік з дому. Старэйшай за ім была Хілтту, маўклівая бледная дзяўчынка. А Рыйна зноў была цяжарная і зноў нарадзіла дзяўчынку, Лемпі. Потым нарадзіўся хлопчык, Марці. Так яно і ішло адно за адным.

У такіх умовах жыццё не абяцае нічога незвычайнага: ні згубных падзенняў, ні раптоўных узлётаў. Адбываюцца толькі лёгкія штуршкі, ад якіх жыццё нібы перамяшчаецца з адной прыступкі на другую. А калі штуршок мінае, дык пра яго больш і не ўспамінаюць, а працягваюць існаваць на новым узроўні. Бо жыццё ва ўсіх сваіх разнастайных формах застаецца тым жа самым жыццём: трэба толькі пра жыць яго, і нічога больш.

Спачатку здавалася, што Віле з цягам часу ачуняе; ён ужо пачаў жвава рухацца, добра есці і спаць. Але потым спіна зноў забалела і ўрэшце загнаілася. Да таго часу ўжо забыліся страшныя падзеі, якія прыпалі якраз на пачатак ягонай хваробы. Жылі як жылося, у маленькай старой хацінцы. Меншалі сілай і нават на дурную галаву прадалі каня.

Гэтак бягуць гады і складваюцца ў дзесяцігоддзі.

Крывая жыцця Юхі Тойвалы — а яго зноў пачалі называць Юхам — паступова пайшла ўніз; тая жыццёвая моц сярэдняга ўзросту аслабела. Калі непрадузята паглядзець на цяперашняе Юхава жыццё, дык яго можна параўнаць з доўгім глыбокім уздыхам перад старанна заслужаным сном. Але сям-там цела пабольвае, сон ніяк не прыходзіць; і яшчэ шмат разоў уздыхне чалавек, перш чым супакоіцца яго ўстрыво-

жаная галава. А перад тым як насунецца глыбокі гаючы сон, чалавек паспее шмат разоў засмуціцца і зноў супакоіцца.

Юха прадаў каня, і грошы тут жа некуды сплылі. Апошнія пайшлі ў аптэку на лекі для Віле — засталіся вартыя жалю капейкі. А ў яго ўжо набіралася некалькі тыдняў, неадпрацаваных з канём; ды і проста неадпрацаваных дзён сабралася досыць шмат, бо адпрацаваў ён разам толькі дванаццаць, а ўжо было самае лета. Гаспадару Юха сказаў, што не знайшоў патрэбнага каня, якога хацеў бы купіць. У адказ гаспадар нічога не сказаў.

Стары Юр'яла памёр. Гаспадаром стаў ягоны сын Таавецці. Ён вучыўся ў земляробчай вучэльні; цяпер ён сказаў, што дамовы, заключаныя торпарамі з ягоным бацькам, для яго не абавязковыя, і ён, калі захоча, можа не прызнаць іх. Гаспадарка перайшла да яго паводле купчай дамовы, і там не было ні слова аб торпарах. Так ён сказаў, калі стаў гаспадаром, але пакуль што «прызнаваў» сваіх торпараў.

Што будзе цяпер старому Тойвалу за неадпрацаваныя дні з канём?

Нядзеля, ціхі сонечны дзень, трэцяя гадзіна. Юха Тойвала сядзіць на парозе хаціны ў адной кашулі, босы і проставалосы. На дварэ цёпла і прыемна, амаль гэтак жа сама цёпла і прыемна на душы. Немагчыма ж увесь час думаць пра тое, як недарэчна атрымалася з продажам каня, як немагчыма дакладна ведаць і пагадзіцца з тым, што ўжо болей ніколі ў яго не будзе свайго каня. Гэта зацішша, нібы перад пераменаю ветру. Лагодны, расслаблены настрой чалавека ў гадах — тут нядоўга і праслязіцца.

Час ад часу праз адчынення дзверы даносіцца ціхі плач хворага Віле. Рыйна падыходзіць і пытаецца, ці хоча ён піць. Хлопчыку цяпер даюць толькі ваду, каб змачыць вусны, — і болей нічога. Ён ужо даўно нічога не есць. Лекі скончыліся. Хоць яны аніак не дапамаглі, усё ж было б лепей, каб яны былі цяпер, калі набліжаецца канец. А іх няма, і праз тое так цяжка на душы. Нічога, апрача вады. Толькі вада на вусны, і хлопчык пакорліва прымае гэтыя «лекі».

Чым даўжэй Юха сядзіць, тым часцей чуецца плач Віле і голас Рыйны, якая падае яму піць. Думкі пра Кале, вінава-тага ў гэтым няшчасці, не прыходзяць Юху і ў галаву, бо Кале недзе далёка ў свеце. У гэты момант ён нават не сярдуе на Рыйну. Рыйна аслабела, але нясе свой крыж без нараканняў.

Гэтая мяккая туга абуджае ў душы Юхі нязвыклае пачуццё гармоніі. Млосная прыгажосць дня гэтак жа сама ўздзейнічае на Юху, і калі ён зноў пачынае думаць пра тое, што, напэў-на, зможа купіць каня, на душы робіцца прыемна і лёгка. І плач хворага Віле нібы бласлаўляе ягоны намер: здаецца, што малы просіць каня і для сябе. Ён нібыта заслужыў гэта сваімі пакутамі.

Юха ўстае. Ён яшчэ не збіраецца пайсці менавіта па гэтай справе, але нацягвае боты, апранае сурдут і выпраўляецца з сядзібы. Ён адыходзіць усё далей і далей, кіруючыся ў вёску. У глыбіні душы ён ведае, што пойдзе ў Пір'ёлу, а там і вы-рашыць, ці варта гаварыць са старым гаспадаром аб самым галоўным, ці не. Магчыма, ён сустрэне старога дзе-небудзь каля дома, і тады можна будзе пагаварыць пра што заўгодна, калі не захочацца абмяркоўваць галоўнае.

І сапраўды, ён сустракае старога Пір'ёлу на полі з самаса-дам, і пачынаецца добрая гамонка аб розных справах. Стары пытаецца сваім ласкавым голасам, як там хлопчык, ці, можа, ужо сканаў? «Не яшчэ». — «Якое доўгае выпрабаванне паслаў Госпад беднаму дзіцяці». Стары ідзе дадому і запрашае Юху: «Зайдзі пакурыць». «Не, зараз не магу, мушу ісці далей», — адказвае Юха і праглынае камяк у горле.

І ён ідзе далей, так і не вырашыўшы нічога. Ногі самі бяздумна нясуць яго па пакручастай дарозе, але душа не ўдзельнічае ў гэтым руху. І гэтым нядзельным вечарам ён уваходзіць у дзверы дома, самага чужога яму ва ўсёй акрузе. Ён заходзіць у новую гасподу Нікілі ў Хар'якангасе. А калі ўжо ты заявіўся да людзей, дык кажы, па якой справе — іначай падумаюць, што ты проста здурнеў. І ён расказвае аб усім Олілаву сыну Антаа — мужчыну сталага веку. І здаецца, што Антаа не супраць паслухаць яго. Голас у Антаа Олілы зычны:

напэўна, так ён загадвае парабку, якую браць збрую на запражку. Усхваляваным праніклівым голасам Юха расказвае пра надзвычай доўгую хваробу Віле, пра невыносна дарагія лекі і шмат пра што яшчэ. Нарэшце Антаа кажа:

— Скажу як ёсць: я ведаю што ніводнага пенні з пазыкі ад цябе я ніколі не атрымаю, а я не такі чалавек, які кідае грошы на вецер.

Жвава, як малады, ён праходзіць праз пакой, нібы шукаючы нешта, і моўчкі выходзіць вонкі. Юха таксама ўстае і выходзіць. Няўдача нікольні не засмуціла яго. Аднак ісці назад праз кухню ён не адважваецца і крадком выходзіць у вялікія сені. Шматлікія шыбы адгукаюцца звонкім бразгатам, калі Юха адчыняе дзверы. Пакінуўшы шырокі двор, за плотам ён адчувае сябе больш спакойна і бяспечна. Але ж і далёка сёння ён адышоўся ад сваёй хаты. Ужо адчуваецца вечаровы халадок, пяшчотная чырвань свіціцца ў небе пасля такога доўгага шчаслівага дня.

На нівах вакол вёскі жыта выганяе колас, пакрытая купінамі лясная зямля пахне свежаю вільгаццю. На такой дарозе чалавек з самай прыземленай душою не можа ўвесь час думаць толькі пра свой штодзённы клопат і турботы. Не думае пра гэта і Юха. Не ўспамінае ён ні пра работу, у якую давадзецца запрэгчыся на цэлы тыдзень, ні пра тое, як набыць сабе каня. Ціхая сумота цёплай летняй ночы поўніць наваколле і абуджае ўспаміны з самай далёкай пары жыцця. Нейкае звышнатуральнае прадчуванне шчасця кружыць галаву салодкімі падманнымі надзеямі. Дома ўсе спяць, прыціх і Віле ў сваёй пасцельцы з рыззя. Рыйна прачынаецца, калі Юха кладзецца побач з ёю, і тут жа зноў засынае, імкнучыся хоць хвілінку адпачыць, пакуль спіць Віле.

Шчасцем поўніцца фінская ноч. Калі прырода, якая цягам дзесяцігоддзяў ціснула, шпурляла і цягала чалавека па дарогах жыццёвых узлётаў і падзенняў, раптам змякчаецца і начною парой раскрывае свае ласкавыя абдымкі, дык і далёка немалады чалавек пагружаецца ў халаднаваты спакой летуценняў і марных спадзеваў... Візіт у Нікілю яшчэ

больш умацаваў у Юху той незвычайны душэўны настрой. І ў такім стане проста немагчыма ўяўляць будучую працу і патанаць у цяжкіх думках пра тое, як жыць далей. Шчасце прыйдзе іншым шляхам. Віле спіць. Юха зусім не жадае ягонай смерці, але і паверыць, што дзіця паправіцца, ён не можа. Канец ужо недалёка. З гадзіну Юха не можа заснуць, а потым ужо і не спрабуе. Нарэшце ягоныя думкі знаходзяць патрэбны кірунак: ён больш не пойдзе ні ў Пір'ёлу, ні ў Нікілю, а пойдзе заўтра ў Туарылу, што за Тамперэ. Там жа жывуць ягоныя родзічы. Ён болей не думае, ува што яму абыдзецца пакупка каня; ён наогул ні аб чым такім не думае, проста яму неабходна пайсці туды зараз, гэтым вось летам. Спакой наступае імгненна, як толькі Юхавы думкі і намеры становяцца выразна акрэсленымі. Ён устае, нацягвае кашулю, выходзіць на ганак і тут жа вяртаецца ў хату, нібы спалохаўшыся, што начное неба разгоніць думкі, якія так своєчасова ўзніклі. Потым ён засынае.

Назаўтра ўранні ён і сапраўды збіраецца ў дарогу. Ён тлумачыць Рыйне, што такое Туарыла і як там жывуць, а потым таямніча намякае, што вернецца не з пустымі рукамі. Рыйна нешта мармыча пра адпрацоўку, пра хворага сына і яшчэ аб нечым такім, а затым зноў пагружаецца ў звычайную абыякаваць. Юха ў самнабулічнай паўпрытомнасці пускаецца ў падарожжа, і апрытомнее ён толькі ў Туарыле.

Гэты незвычайны перыяд папярэднічае таму шматпакутліваму адрэзку жыццёвага шляху, які яшчэ давядзецца прайсці няшчаснаму Юху.

Ягоны дзядзька Кале Туарыла памёр у арэоле славы выбітнага гаспадара, які нашчадкам пакінуў квітнеючую гаспадарку, напоўненую духам прагрэсу, што ніяк не стасавалася з прыходам Юхі, асобы цёмнай і падазронай. Гаспадаркаю кіравалі спадкаемцы старога Туарылы. Малады гаспадар адразу пазнаў Юху і праз раскошныя сенцы правёў яго з кухні ў пакоі гаспадароў. І ў гэтую хвіліну зазваніў тэлефон — машынка, якой Юха яшчэ не бачыў зблізку. Высакарослы малады чалавек, брат гаспадара, узяў трубку і пачаў гаварыць.

І гаварыў ён па-фінску, аднак Юха нічога не зразумеў, хоць праз адчынення дзверы выдатна чулася кожнае слова: «Народныя спевы... Фальклор... Вепсы...» «Кліч яго сюды!» — крыкнуў з пакоя гаспадар.

З гэтым панам Юха і правёў большую частку свайго візіту. Малады гаспадар паставіўся да Юхі надзвычай добразычліва. Ён увесь час спрабаваў выціснуць і з Юхі гэты самы «фальклор», аб якім той не меў ніякага ўяўлення. «А-а-а, паданні, казкі?!» Гэта было зразумела, і Юха нават успацеў, імкнучыся ўспомніць хоць што-небудзь з таго, але без ніякага выніку. Потым Юха завёў гаворку аб сваіх няшчасцях, а малады гаспадар толькі прыгаворваў: «Ага... Ага.. Ага...» Нарэшце ён даў Юху дзесяць марак і правёў у пакой, дзе госцю падрыхтавалі пасцель. Ён пажадаў Юху добрай ночы і пайшоў, пакінуўшы яго аднаго. «І вам таксама», — адказаў Юха і застаўся адзін у пакоі, напоўненым п'янкім свежым паветрам і незвычайным водарам чысціні. Усё ягонае падарожжа і знаходжанне сярод такой нязвычайнай дзівоснай чысціні здавалася сапраўдным цудам, нечым такім, што адбываецца без ягонага ўдзелу. Юха даследаваў дзіўную сістэму прасцін на ложку. Прасціны былі з тонкага бялюткага палатна, іх было дзве, і адна чамусьці была прышытая да коўдры. Юха адчапіў яе і паклаў на ніжнюю прасціну, успомніў, што ў дадатак да ўсяго ў яго ёсць дзесяць марак, і ўклаўся ў ложак.

Аднекуль здалёк пачуўся плач Віле, і Юха не адразу скеміў, што гэта такое. Аж раптам востры смутак ахапіў усю ягоную істоту. Душа апрытомнела і вызвалілася ад ілюзій, а стомленае цела пагрузілася ў глыбокі сон сярод хмельнага водару чысціні.

Раздзел V

СМЕРЦЬ СТАРАЕЦЦА ЯК МОЖА

Дзень у сярэдзіне лета спякотны і доўгі. Гэта асабліва адчуваецца на разложыстай, на некалькі міль, верасовай пустцы, якая раздзяляе два ўраджайныя прыходы і цераз якую здавён пралягае пакручасты бальшак з верставымі слупамі — дарога, якая вядзе на поўнач у Эстэрботнію. З пакалення ў пакаленне па гэтым шляху самотна брыдуць людзі, і дрыготкі страх перад гэтай пусткаю ахоплівае іх, калі яны вяртаюцца з горада, седзячы на вазах, і на працягу шматлікіх вёрстаў змрочным унутраным позіткам разглядаюць сваю вызвалёную гарэлкаю дзіцячую сутнасць; успамінаюць былое, будуюць планы на будучае, а калі паказваецца першая вёска, пачынаюць радасна гарлаць, вызваляючы свае душы ад трывожнага цяжару.

Тут кожны самы маленькі пагорчак мае сваё ўласнае імя, якое ведаюць жыхары ўсіх суседніх прыходаў. Колькі людзей праходзіла па гэтых пагорках, прыкідваючы, ці хутка будзе канец гэтага шляху, колькі людзей, адольваючы гэты звлісты шлях па крутых горках, думалі аб родным доме, і штосьці вялізнае і нябачнае гняло іхнія душы. Абапал дарогі цягнуецца аднастайны роўны бор, і нават цяжка ўявіць, што такі лес некаму належыць. Тут не зашчабеча птушка, не праскача заяц. Толькі адзін раз нехта паспрабаваў паставіць тут хаціну, але нядоўга вытрываў, каб жыць у гэткім месцы.

Дошкі, якімі былі пазабіваныя вокны, з цягам часу пайшлі, нібы сівізнаю, шэрым старэчым налётам.

І толькі сляпні нястомна раіліся над гарачым, спацелым ад летняй спёкі канём самотнага падарожніка, суправаджаючы яго па ўсёй дарозе ад аднаго прыхода да другога.

Поўдзень. Недзе каля дарогі праз гэтае пустэльнае ўрочышча сядзіць змораны спёкаю Юха Тойвала. Ён выйшаў з Туарылы тры дні таму і вось толькі цяпер дабраўся дасюль. Павольным быў ягоны шлях. Ён заначаваў у Тамперэ на пастаяльным двары аднаго свайго знаёмага гандляра, уранні пайшоў на рынак, купіў праснак і падсілкаваўся. А яшчэ ён купіў паўкілаграма кавы, гэтулькі ж цукру, і засталася ў яго восем марак і восем пенні ад той дзясяткі, што даў яму малады Туарыла. Цяжка вырашыць, куды яшчэ іх патраціць. Не пашкодзіла б і крыху выпіць, каб палепшыць настрой, аднак пайсці ў вінную краму яму было ўжо не пад сілу. Бо гэтыя восем марак — вынік ягонага ўрачыстага візіту ў Туарылу, а таму яны ўтрая даражэйшыя, але ўвесь час прыпякаюць і раздражняюць. Дома чакае пара дзясяткаў розных дзюрак, якія трэба залатаць, але на ўсе затычкі васьмі марак не хопіць. Дый каня на іх ніяк не купіш... Вядома, каня... Думка пра гэта заўсёды заканчваецца горкай усмешкаю.

Тут, у глыбокім спакоі верасовай пусткі, Юха можа цалкам пагрузіцца ў сваю адвечную неадольную скруху. Тут няма на каго злавацца, не трэба прыкідвацца хітрэйшым і мудрэйшым, чым ты ёсць. Ён набліжаецца да родных мясцін пасля працяглага падарожжа — паслязаўтра ўранні будзе тыдзень, як ён выйшаў з дому, а такое вяртанне заўсёды робіцца невясёлым, заўсёды на душы ляжыць цяжкі камень, незалежна ад таго, якія няўдачы трапляліся па дарозе. А калі ўсё падарожжа было сапраўды няўдалым, дык старому чалавеку хочацца плакаць, калі ён вяртаецца ў сваю бедную хату. А Юха Тойвала цяпер ужо зусім стары. Ён адчувае, што гэтае падарожжа, самае доўгае за апошняе дзесяцігоддзе, — гэта той высокі падступны парог, за якім знаходзіцца такая нізкая падлога, што, неаглядна пераступіўшы яго, можна паваліцца. А Юха

Тойвала пераступіў парог сваёй старасці. І седзячы тут, ён адчувае гэта, бо вяртаецца з часоў свайго дзяцінства, з часоў, калі памірала ягоная маці.

Так прыйшла старасць, а разам з ёй з'явіўся і яе пагань хаўруснік — нячысцік самакапаньня — і ўпершыню жалезнымі кіпцюрамі ўчапіўся ў безабароннага Юху. Пяць дзён гэтага падарожжа якраз і ёсць кароткі падрахунак усяго ягонага былога, ягоных задумаў, намераў і спадзеваў; яны нібыта адсунуліся далёка ў мінулае, а яно ўбачылася больш выразна; і цяпер перад Юхам паўстаюць усе драбніцы былога жыцця — таго самага жыцця, якое не надта лашчыла і пясціла яго. Такіх падрабязнасцей вельмі шмат, нават занадта, і калі яны ўсе разам усплываюць у галаве, патрабуючы одуму, хочацца ўцячы ад іх, падняцца і пайсці далей. Такое здаралася і раней. Але цяпер нячысцік ужо моцна трымае сваю здабычу і спакушальна нашэптвае: «Ты стаміўся, дзень такі спякотны, дарога такая далёкая, ты ж выдатна ведаеш, што чакае цябе дома, дык хоць пасядзі як след, ты, хадок па родзічах».

Успамінаючы свае неразумна дзіцячыя спадзяванні, з якімі ён выправіўся ў падарожжа, Юха злосна плюе. Падзёншчына за тыдзень так і не адпрацаваная, а колькі ж цяпер у цябе тых неадпрацаваных дзён? Адпрацоўка на кані не зроблена яшчэ з самай вясны — ты ж прадаў каня і вось толькі цяпер даўмеўся, што другога каня ты ніколі не купіш... Ад тых грошай засталіся тры пенні пасля аптэкі — во яны, ляжаць на дне кашалька. А гэта цягне за сабой чараду яшчэ больш горкіх думак: «Рыйна... Гэта тое стварэнне... З якім ты пражыў усе твая гады... Каля яе ты ляжаў кожную ноч...» Рыйна — гэта велічэзны ўяўны вобраз, які неадольна пранікае ў ягоны розум... Ён бачыць усе неабдымна брыдкія рысы гэтай жанчыны, ад якіх няма куды падзецца ў гэтай рэальнасці. Рыйна ніякім чынам не залежыць ад яго, ён — ад Рыйны, яны абое залежаць ад жыцця. Нябачныя падсвядомыя патокі на працягу ўсіх цяжка пражытых разам дзесяцігоддзяў злучалі іх, напаўняючы жыццё нечым атрутна кіслым; іхнія нела-

ды і сваркі — гэта nelaды і сваркі з самім сабою. Кожнае лета яны разам ходзяць да прычасця, заўсёды спяць пад адной коўдраю, яны ўжо амаль не размаўляюць адно з адным, а моўчкі варочаюцца з боку на бок, крэхкаючы і кашляючы.

У старэючым розуме Юхі міжволі пачынаецца працэс — з’ява, якую называюць стварэннем жыццёвага погляду. Пастарэлы Юха нашмат лягчэй навучыўся б лятаць, чым усвядоміць сэнс і значэнне гэтых слоў, аднак для яго ўжо надшыоў час одуму, як надыходзіць час асенняга лістападу для дрэва, якое скідае лістоту, не ведаючы, што працэс гэты адбываецца паводле законаў батанікі. Цяпер Юха лічыць, што ён канчаткова зразумеў, што за такая з’ява — жыццё. Гэта нейкае па-вар’яцку кіслае пітво, якога заліваюць у чалавека болей, чым ён можа ператравіць, і праз тое ён толькі знемагае і задыхаецца, нібыта адзін застаўся працаваць у вялізнай пуні, куды дзесяць пар дужых коней бесперапынна вязуць і вязуць цяжкія вазы сена. І гэтак да скону...

Ад думкі пра смерць Юха ўскаквае з абочыны і хуткімі крокамі рушыць далей. Ён ужо стары, яму ўжо споўнілася пяцьдзясят, дык калі і як ён памрэ? Ён не жадае нават спрабаваць уцяміць, што нейкім чынам парвецца заўсёдная сувязь з усім малым і вялікім, са сваімі блізкімі, з усім тым, што існавала з першапачатковага часу... Як гэта?.. Са дня стварэння свету, ну як сказаць іначай, гэта ж нешта... такое... такое ўсёабдымнае. А гэткая сувязь — яна і ёсць увесь свет. Іншыя ж людзі, якія жывуць і паміраюць навокал яго, — гэта адно толькі нязначныя часцінкі тае вялікае сусветнае сувязі... Я таксама памру. А як чалавек расстаецца з душою?.. Бог? Вось яно, сапраўднае месца, дзе павінен быць Бог! Толькі цяпер я ўразумеў, што такое Бог. Ён зладзіць маю смерць належным годным чынам, ён зробіць так, каб гэты незразумелы, шалёны, вялізны і непазбыўны свет не загінуў, калі я памру.

Словамі проста немагчыма перадаць усе гэтыя думкі і ўяўленні, якія нараджаюцца ў галаве ў Юхі. Ён вяртаецца са свайго неразумнага і нікому з жыхароў Туарылы не зразумелага падарожжа. Падарожжа, якое не прынесла ніякай

карысці, а толькі падпаліла крылы ягонай мудрасці і вярнула яму разуменне зямных спраў. Так ён рушыць сам-насам са сваімі думкамі і непакісна верыць, што ён і ёсць цэнтрам жыцця, якое змяшчаецца ў ягонай свядомасці, гэтак жа сама, як ён змяшчаецца ў цэнтры нябеснай сферы. Ён адзін ва ўсім свеце вакол яго, сённяшні дзень — гэта нешта накшталт сумесі ўсяго будзённага і святочнага, калі ён, растраціўшы сілы і надзеі, ледзьве цягнецца знаёмымі палеткамі. А родная хата, здаецца, выглядае зусім не так, як звычайна, нібы і яна ўвесь гэты час была ў глыбокім роздуме. Можа, там няма хлеба, дык на твая восем марак, што засталіся ў яго, можна купіць колькі заўгодна. Вось ты і дома... Толькі нядобрае пачуццё чамусьці гняце тваю душу...

З апошніх сіл Юха адольвае дзве прыступкі ганка, уваходзіць у сенцы, адчыняе дзверы, і ў нос яму б'е знаёмы пах падгнилага дрэва. Рыйна сядзіць на лаўцы і моўчкі (яны звычайна не вітаюцца) шые нейкую белую вопратку. Віле нідзе не відаць.

Незвычайны выгляд хаціны яшчэ больш узмацняе нядобрае пачуццё, якое авалодала Юхам у дарозе. Вось жа, пакуль яго не было, Віле сканаў. Юха вешае на цвік каля дзвярэй сваю кайстру, пашытую з сабачай скуры. Усе маўчаць у чаканні, што хтосьці загаворыць першы. Маўчаць дарослыя, маўчаць дзеці. Потым пачынаюцца раздражнёныя расплыты, і нарэшце даходзяць да галоўнага. Тады пытанні задае толькі Юха.

Юха здымае боты і сурдут. Потым ён моўчкі сядзе на ганак. Вечарэе, халаднее. Юха сядзіць у святочна ўрачыстым настроі, і здаецца, што працэс асэнсавання жыцця спыняецца. Смерць Віле — гэта такая вялікая палёгка, што асэнсаванне прыходзіць не адразу. Няўжо тое кіслае пітво, у якім патанае ягоная істота, цяпер расступаецца, і можна вынырнуць на паверхню жыццёвага мора, аддыхацца і пажыць далей?

У такім разе паход у Туарылу набывае зусім іншы сэнс і значэнне. Дзесяць марак за шэсць дзён — гэта зусім нядрэнна, і ўсе непрыемнасці адступаюць і забываюцца. Вось

пахаваем хлопчыка, а далей што? Не, застаецца, застаецца застарэлая горыч жыцця, і палёгка тая — толькі кароткачасовае забыццё.

Ва ўсякім разе, смерць хлопчыка зрабіла так, што Юха, седзячы на прыступках ганка, адчуў сябе такім свежым, нібы пасля доўгага здаровага сну. Гэта чуецца ў тых бадзёрых воклічах, якімі ён уціхамірвае дзяцей, што моцна разгуляліся ў двары.

А прырода зноў паціху схіляецца да восені. Ужо ў сярэдзіне лета восень крадзецца ў нетры пакуль яшчэ густа-зялёных лясоў, прабіраецца на паньлыя сялянскія нівы. Яшчэ не халадна і ў адной кашулі, яшчэ цямнее старая скура ў выразах лёгкай вопраткі. Цёплае ў жылаватых руках грабільна, цёплы і водар скошанага на пагорках сена, які далятае да самай хаткі.

А водар толькі што звязаных венікаў яшчэ больш свежы і халаднаваты. Цяплом, святлом і сваёй духмянасцю прырода ахутвае маленькае ўбогае жытло чалавека, якое стаілася ў самым сэрцы сусветнай прыгажосці дзеля таго, каб не чуўся ягоны цяжкі пах. А жытло гэтае па-ранейшаму нясе на сабе адбітак смутку і тугі. Да Купалля на ягоных прызбах яшчэ цепляцца нейкія слабыя спадзевы, аднак з цягам часу ад іх застаюцца толькі кволья ўспаміны. У жніўні поўдзень усё яшчэ багата насычаны цеплынёю і святлом, аднак у гэтым цяпле, якое сагравае тоненькую касу дзяўчынкі з торпарскай хаткі, ужо выразна адчуваецца восеньская паньласць.

Жыццё на лясным торпе за лета праходзіць праз усе тыя вонкавыя пераўтварэнні, што адбываюцца і на раўнінным цэнтры ўсяго прыхода. І тут бясконца паўтараюцца тыя самыя часы ворыва, сяўбы і жніва, якія патрабуюць намаганняў, што знясільваюць, на ўсіх прасторах зямлі. Такая ўжо чалавечая доля: працаваць і працаваць, нягледзячы ні на што. І нават самы нямоглы працаўнік не можа пазбегнуць такой долі. У гарачую пару сялянскай працы ён са дня ў дзень усё болей траціць сілы, і гэтая стома з цягам часу штогод большае і большае.

Смерць узбадзёрвае. Пасля таго як памёр Віле, жыццё ў Тойвале на пэўны час набыло нейкае святочнае адценне. Здавалася, што заўсёды, калі, самазабыўна працуючы, часам азірнешся назад, дык убачыш, што мінулыя гады і дзесяцігоддзі ахінутыя своеасаблівым святочным вэлюмам. Юха стаў яшчэ больш маўклівым і праз тое набыў больш суровы выгляд. Здавалася, што рэдкія валасы, якія яшчэ засталіся на патыліцы, цяпер тырчалі яшчэ больш нахабна і задзірыста, а ў маленькіх вочках стаіўся нейкі імглісты калючы выраз. Ён зноў пачаў старанна адпрацоўваць абавязковыя дні. Гаспадар дазволіў яму працаваць і болей не чапляўся за неадпрацаваныя дні з канём. Калі пасля абеду падзёншчыкі размяшчаліся на адпачынак у двары, заводзячы размовы аб усім і ні аб чым, стары Тойвала распачынаў гаворку пра Бога і прамаўляў даўжэзную казань, у якой выразна адчуваўся «кіслы» погляд на жыццё і адначасова выяўлялася ўпартае жаданне гаварыць пра тое бясконца. Гэта дзейнічала на гаспадара і працаўнікоў як вядро ледзяной вады. І тут было заўважна, як моцна пастарэў за гэтае лета Юха Тойвала.

Аднак гэта было ўсяго толькі наступствам ягонага ціхага святочнага настрою. Юху поўніла цвёрдая ўпэўненасць, што смерць узвысіла яго не толькі перад людзьмі, але і перад самім сабою і нават перад Богам. Вось так, цяпер ён нароўні з усімі, хто хоць крыху прызнае Бога: з падзёншчыкамі і з гаспадаром, і ўжо не трэба ні запабягаць перад імі, ні дагаджаць ім. Праўда, большасць з іх — гэта проста марныя людзі, якія не ведаюць, што такое Бог, а таму даводзіцца перабіваць іхнія пустыя размовы.

Калі Юха пры канцы лета вяртаецца з гаспадарскай сялібы ў Тойвалу, ідучы знаёмай дарогай паўз стары плот, ніякія новыя задумы не хвалююць яго, дый няўдалыя старыя не выклікаюць расчаравання і горкіх пачуццяў. Пасля вяртання з Туарылы наступіла зацішша, чаканне нечага невядомага. Смерць Віле яшчэ не забытая, але адчуваецца, што жыццё чарговы раз змяняе свой кірунак. Шмат чаго яшчэ канчаткова не высветлена, хутка давядзецца вырашаць што-небудзь

і наконт торпа, бо цяпер у яго няма каня. Але думаць пра тое на дзіва няма ахвоты. І кожны дзень ён удзячны гаспадару, што не напамінае і нічога не кажа пра тое. Тут спачатку трэба ўчыніць штосьці іншае, а вось што — ніяк не прыдумваецца. Што ж, будзем чакаць, час усё адно ідзе паціху.

На хутары Тойвала стома з цягам часу зрабілася штодзённай і звыклаю. Рыйна зроду не была ўвішнаю ці стараннаю, і ні расол, ні бульба, ні сыракваша не змянілі яе вялай натуры да самай сталай пары. Часта яна, седзячы з дзіцём на руках, думала, якія, у сутнасці сваёй, дурныя жаданні прымушаюць служанак выходзіць замуж. Яе апаноўваў такі роздум, яна імкнулася прыпомніць, што яна думала ў часы, калі сама была служанкаю. І вынікала, што вялікая перавага ў становішчы служанак акурат у тым, што, кладучыся спаць увечары, служанка не гадае, што ёй давядзецца рабіць назаўтра або што засталася недакончаным сёння. Для служанак такія пытанні не мелі ніякага значэння, а для гаспадыні торпа — гэта аб'ект пастаянных турбот. А вось з нараджэннем дзіцяці ўзнікае зусім іншае становішча. Калі родзіць служанка — гэта паказвае яе распуснасць, а для замужняй жанчыны — з'ява звычайная, якая толькі змяняе жыццёвую прозу кабеты так, што, гледзячы збоку, можна і паспачуваць ёй. А паколькі такая проза — гэта непазбежная жаночая доля, дык служанка заўсёды імкнецца выйсці замуж. Магчыма, і вокрыкі гаспадыні адыгрываюць сваю ролю, выклікаючы ўнутраны супраціў — вось выйду замуж і вырвуся на волю. Але Рыйна не аднойчы горка ўсміхалася, успамінаючы сваё прывольнае жыццё, калі яна была служанкаю. Гэта так прыемна ўспомніць, пакуль старога няма дома, а ты сядзіш каля печы і чакаеш, калі закіпіць кафейнік.

Рыйнаю авалодала бясконцая стома. Пасля апошніх родаў у яе пачалася жаночая хвароба, аб якой яна не наважвалася распавесці ніякай жанчыне — не тое што Юху. Гэтым летам хвароба штосілы ўгрызалася ў яе, знясілівала да поўнай знямогі і галавакружэнняў, асабліва калі ёй даводзілася цягаць цяжкія вязанкі травы. Пра тое яна нічога не хацела казаць,

а таму ўзнікалі новыя цяжкасці. Найперш трэба было, каб стары спаў асобна. Рыйна загаварыла пра тое так, нібы ўсё было вырашана загадзя, але ў раздражненні нават не патлумачыла, што да чаго. Стары паглядзеў на яе доўгім уважлівым позіркам, але саступіў, зразумеўшы справу на свой капыт; ён за апошні час таксама моцна змяніўся.

Стома ж усё мацнела, а сілы меншалі. Цяпер пэўныя дробныя рэчы ў гаспадарцы міжволі заставаліся нязробленымі. Часта, калі старога не было дома, Рыйна ў знямозе ўкладвалася на ложка крыху перадыхнуць. Праўда, Хілту была працавітаю дзяўчынкай, нібы ў жылах яе цякла іншая кроў, і ахвотна дапамагала матцы, але не з усім у гаспадарцы яна магла справіцца, хоць і прайшла канфірмацыю. І крычаць на яе не выпадала, бо яна была цярплівая як анёлак, але вельмі слабая. Яе ніколі не каралі, бо варта было толькі пасварыцца, як яна залівалася слязьмі, і гэта ў тым узросце, калі іншыя дзяўчаткі ўжо заглядваліся на хлопцаў. Хілту была гэткая кволая і непрыдатная для жыцця ў такіх умовах, што Рыйна і не ўсхліпнула б, калі б дзяўчынка раптам сканала. Рыйна не давала ёй шмат працы і рабіла ўсё сама, як бы дрэнна ні пачувалася. Таму шмат чаго даводзілася адкладаць на заўтра.

А летнія работы патрабуюць працы, іх трэба выконваць у абавязковы тэрмін. Літасці ад іх няма ні стомленым, ні слабасільным. Юха стараўся, як магла высільвалася і Рыйна. Асабліва шчыраваў Юха на працы ў гаспадара, каб не даць таму падставы выселіць яго з торпа. А дома, надрываючыся, ён цягаў на ручной тачцы з поля ў асець жыта і зарабіў кілу, саромную хваробу, пра якую нельга было расказваць нікому. Жыццё жорсткае і няўмольнае. Кожнае лета са сваёй працаю, што знясілівала, — гэта нібы асобныя адрэзкі шляху, па якім трэба ісці без перадыху і адпачынку, якім бы стомленым ты ні быў. І канца гэтага шляху не відаць, дый зазіраць наперад няма ахвоты, бо там толькі адно — смерць.

У суботу вечарам саўна поўнілася незвычайна салодкім духам. Густы і салодкі быў той дух, але, напэўна, у ім быў нейкі цяжкі чад, бо Рыйна, вярнуўшыся з саўны, толькі і змаг-

ла сесці на ложка ды надзець чыстую кашулю. Яна ляжала моўчкі і цяжка дыхала, а ў няздзелю ранкам і зусім не змагла падняцца. Рыйна цяжка захварэла. А назаўтра на адным з тарпоў адбылася такая размова:

— Кажуць, Рыйна Тойвала захварэла.

— Во як! Калі ж гэта?

— У суботу вечарам пайшла ў саўну, а там ёй так запякло ўнутры, што ледзь у хату ўлезла. Юха сёння прыходзіў да нас па лекі для яе.

— І далі?

— Было ў мяне крыху ад кашлю ды яшчэ кроплі ад сэрца. Толькі ад унутранага запалу наўрад ці яны дапамогуць.

Адсюль размова перакінулася на хваробы ўсіх знаёмых баб у акрузе.

Хвароба ўсё болей выветрывала Рыйну, і да пакут ад немачы дадаліся яшчэ і пакуты душэўныя: пэўнага кшталту далікатнасць уелася ў кроў і свядомасць жанчыны, і яна лічыла, што хвароба ў яе брыдка і ганебная. Вядома ж, праз нейкі час у сям'і даведаліся аб прыродзе той хваробы. Тады Юха і зразумеў, чаму жонка запатрабавала спаць у розных ложках. Хітку таксама празнала аб матчынай хваробе, але ў яе памяці застаўся толькі той вечар, калі маці пасля саўны лягла ў ложка. Ад таго вечара яна адлічвала, колькі часу ўжо хварэе маці, і адначасова спрабавала здагадацца, калі ж маці нарэшце паправіцца. Думкі аб матчынай смерці ў дзяцей нават не ўзнікалі. Для малодшых — Марці было два гады, а дзяўчынцы Лемпі ішоў чацвёрты — матчына хвароба была нечым выключна святочным, як у свой час смерць Віле. Марці наогул яшчэ нічога не разумее. Дзеці звычайна гулялі на двары, а начамі спалі так моцна, што нічога і не чулі, калі нават Рыйна стагнала ад болю.

Юха ўспрыняў хваробу жонкі як нешта непазбежнае. На вёсцы ён ахвотна расказваў у вузкім коле сваіх знаёмцаў пра жончыну хваробу, а дома быў энергічны і старанны. Калі скончыліся ўсе лекі, якія яму ўдалося здабыць у суседзяў, але нічога не дапамагло, Юха стаў думаць аб паходзе ў аптэку.

Карова даілася так, што, нават выціскаючы з яе ўсё да кроплі, удалося сабраць толькі на тры кілаграмы масла, якія і адправілі з аказіяй у горад. Вядома ж, выручкі на ўсе лекі не хапіла, але аптэкар быў чалавекам спагадлівым і добра-зычлівым, а таму згадзіўся пачакаць канчатковага разліку. У хаце ўсталявалася нейкае падабенства ціхай урачыстасці, калі Юха вярнуўся з лекамі, аддаўшы на падарожжа цэлы дзень. Лемпі і Марці пасварыліся за прыгожую папяровую покрыўку-галоўку ад бутэлькі, а маці так ажывілася, што нават ласкава пажурыла дзяцей паміж цяжкімі ўздыхамі.

Хвароба лічылася нечым натуральным і звыклым, а таму яшчэ болей натуральнай лічылася і звыклая плынь жыцця. Юха гэта добра разумеў і лёгка пакідаў Рыйну пад доглядам дзяцей, пакуль сам бегаў у вёску па справах. А варушыцца даводзілася больш, чым звычайна, бо каня ў яго болей не было. Жыта ўрадзіла не надта многа, але і гэтую жменьку трэба было змалоць. Зерне даводзілася везці на сабе, паклаўшы ў ручную тачку, каб потым толькі на далёкім грамадскім млыне стаць у чаргу, бо памолка ішла поўнай хадою, гаспадары цясніліся і ляяліся за месца ў чарзе. Блізілася поўнач, калі Юха цягнуўся з млына па лясной дарозе, стомлены, галодны і ўспацелы. Толькі што намолатая мука была яму вельмі дарагая, бо ў галаву міжволі прыходзіла думка, што ўжо зараз гэтая самая мука ад яго не сплыве марна немаведама куды. А дома яго чакала ўсё даўно звычайнае і знаёмае, а цяжкі дух пасля начной свежасці біў у нос мацней, чым заўсёды. Дзеці нават не прачнуліся, а муж з жонкаю толькі моўчкі пераглянуліся, стомлена і з поўнай пакорлівасцю наканаванаму ім лёсу.

Рак нябачна рабіў сваю жаклівую справу, агідны пах гною гусцеў у хаце. Малыя прызвычаліся да яго, бо асеннімі зацяжнымі дажджамі мусілі ўвесь час сядзець дома. Хітку ж пачала адчуваць яго больш востра. Падобная на святую ікону, яна сваімі слабымі тонкімі рукамі цяпер выконвала ўсю працу, якой раней займалася маці. Яна ніколі не размаўляла з матуляю, а толькі выконвала ўсё, аб чым яе прасілі. Рыйне было вельмі цяжка гаварыць, а таму яна ніколі не распытва-

ла, як ідуць справы ў гаспадарцы. Дый Хілту не заўсёды разбірала яе задышлівае мармытанне. Толькі зрэдку ўдавалася разабраць асобныя словы накшталт «што... мне... да іх... памажы, Езус...» Апошнія словы наганялі жах на Хілту. Тады яна ў здранцвенні глядзела на маці. Няўжо падступае смерць? Але жанчына зноў цяжка ўздыхала і ляжала паранейшаму нерухома, заплюшчыўшы вочы. Хілту ж, з дзіўным пачуццём адчужанасці да маці, ішла даіць карову. Дзіця душою, яна мусіла быць дарослай.

Аднойчы вечарам, калі Юха недзе затрымаўся да позняга часу, а малыя ўжо спалі, Хілту прылегла падрамаць на бацькавым ложку. Яна нешта прысніла, але сон яе быў чуйны, і раптам дзяўчынка выразна пачула, як маці некалькі разоў паклікала яе. З сэрцам, што замерла, яна прачнулася і зразумела, што маці і праўда кліча яе. У хаце было цёмна: што там здарылася? Хілту не адважваецца адгукнуцца на кліч, а маці зноў кліча яе. «Што?» — з трывогай адгукаецца дзяўчынка. «Запалі лямпу». Хілту выконвае просьбу, ахопленая жахам, што бацькі няма дома. Вось памірае маці, і што рабіць ёй тут, у глухім лесе, куды бегчы!? Можа, разбудзіць Лемпі і Марці? Раней, чым павярнуцца да маці, яна бачыць схуднелыя тварыкі дзяцей — у ложку, побач адно з адным. Пакутлівы выгляд маці цягне яе да сябе. Хілту набліжаецца да ложка з жахлівым пачуццём таго, што васьць цяпер яна зусім адна ў цёмным лесе. Але маці яшчэ жывая і нават просіць дапамагчы, першы раз за ўвесь час хваробы. І васьць Хілту бачыць усе раней схаваныя патаемнасці хворай жанчыны, чуюць вільготны брыдкі смурод. Моташная агіда апаноўвае яе, аднак у гэтую хвілю яна раптам адчувае нейкае раней нязведанае пачуццё блізкасці да сваёй маці, ад чаго дзяўчынцы здаецца, што яны зраўняліся ў гадах. Толькі цяпер яна заўважае жжайцелую скуру і незвычайную схуднеласць, якія так моцна змянілі матчын выгляд, ачысціўшы ўсе яе рысы. І цяпер, калі б нават маці памерла, ёй бы не стала страшна.

Аднак той ноччу Рыйна не памерла. Юха запазніўся, бо зазірнуў у Пір'элу пагаманіць са старым гаспадаром. Ён збіраўся папрасіць старога пазычыць яму крыху грошай,

але той так хітра накіроўваў размову, што Юха ніяк не мог расказаць пра сваю справу. Затое стары Пір'ёла з вялікай спагадаю слухаў усё пра хваробу Рыйны і выслухаў нават усе выказванні Юхі пра Бога. Пад канец ён падрабязна апісаў, якія лекі трэба для Рыйны, бо на ўласным досведзе выпрабавваў іх. Ад таго настрой Юхі так змяніўся да лепшага, што ён і сам паверыў, быццам толькі дзеля таго і прыходзіў у Пір'ёлу. Ён вярнуўся дамоў якраз тады, калі Хілту дапамагала матцы. Гэтыя незвычайныя акалічнасці і новы выраз твару Рыйны ўразілі і пераканалі яго ў тым, што ніякія лекі жонцы болей не дапамогуць, аднак гэта ў вялікай ступені абавязвала яго зрабіць усё магчымае. Ён толькі крыху вагаўся, ці пайсці на пошукі патрэбных зёлак проста зараз, ці пачакаць да рання. Рыйна, здаецца, крыху прыціхла. Тады і Юха з Хілту ўлягліся, а лямпа гарэла ўсю ноч.

Да рання ўсё было добра, а на досвітку Юха адправіўся здабываць новыя лекі. А лекі тыя былі папросту карою чаромхі. З яе трэба было згатаваць моцны адвар і памалу даваць яго хвораю не гарачым, а ледзь цёплым. А паколькі гэтае сёрбава было надзвычай горкім, на кожны глыток давалі кавалачак цукру.

Уранні Рыйне зрабілася так дрэнна, што Юха мусіў прыпадымаць яе, каб хворая магла піць прыгатаванае зелле. Жанчына не хацела нічога, аднак Юха пераканаў яе зрабіць тры глыткі, з чым яна і справілася цераз сілу. Але яе тут жа званітавала так моцна, што не сканала яна проста цудам. У глыбіні Юхавай душы ажыло нейкае надзвычай пяшчотнае пачуццё, быццам ён катаваў нейкую малую безабаронную істоту. Нічога добрага з ягонага лекавання не атрымалася. Жанчына вадзіла рукой па тым месцы, дзе ўгназдзіўся боль, Юха падняў коўдру і ўбачыў, што хворая сыходзіць крывёю — такі моцны быў крывацёк. Юха паспрабаваў хоць чым-небудзь дапамагчы, але Рыйна слабым голасам папрасіла: «Не трэба». Юха апусціў коўдру.

Гэта былі яе апошнія словы. Пасля таго яна страціла прытомнасць і больш ужо не апрытомнела, хоць жыццё яшчэ

цеплілася да самага вечара. Бацька з трыма дзецьмі ў старой хаце некалькі гадзін чакаў матчынага скону. Час ад часу хто-небудзь адыходзіў, сядаў перадыхнуць, а потым зноў падыходзіў да ложка той, што памірала. Нарэшце пачуўся апошні ўздых. Рыйна Тойвала заснула сном мёртвых, Рыйна — тая кабеціна, якая ў жыцці была дрэннаю служкаю і нават яшчэ болей нягеглаю гаспадыняй торпа, але яна трапіла на наканаванае ёй месца, каб выканаць сваё прызначэнне і нарадзіць шмат дзяцей чалавечых. Яна была нікчэмнаю істотай, але дзеці моцна рыдалі, калі яна памерла.

Гэтая смерць страшэнна ўразіла Юху. Яна нечым напамніла яму смерць маці ў далёкім чужым краі. Такая адчужанасць ад любых мясцін вярэдзіла Юхавы думкі на працягу ўсёй першай часткі жыцця, і толькі цяпер, гледзячы на рыданне дзяцей, ён зразумеў, што ягоны дом тут. Міжволі слёзы набягалі на вочы.

Здаецца, што смерць жонкі, з якой муж пражыў шмат гадоў, вырывае штосьці нябачнае, але глыбока ўкаранёнае ва ўсю ягоную істоту. А гэта заўсёды балюча, нягледзячы на стасункі, якія былі між імі на працягу супольнага жыцця. Вельмі часта такое жыццё стаецца для абаіх суцэльнаю пакутай, але яны самі таго і не заўважаюць. У такіх выпадках смерць аднаго з іх азначае вызваленне для другога, асабліва калі той, хто застаецца жыць, быў натурай грубаю, і ён не хавае радасці ад таго. Але шмат хто разам з тым адчувае і горкі смутак ад такога «вызвалення», а гэтая горыч атручвае палёжку. І шмат у каго спусцелае месца ад вырваных каранёў запаўняецца прыродна падсвядомай любоўю да дзяцей, яна замяняе горыч страты і прыносіць толькі чыстае светлае пачуццё. Тое ж адбылося і з Юхам Тойвалам.

У дзень смерці Рыйны і ў наступныя дні на душы ў Юхі нававала ціхая сугучнасць з навакольным светам, такое пачуццё было ў яго толькі той далёкай ноччу, калі ён упэўніўся, што атрымае Рыйну. Ён не ўшчуваў дзяцей, а займаўся імі, нібы клапатлівая квактуха. Цяпер у ягоным жыцці было штосьці святочнае. Усе забытаныя справы з торпам забыліся.

Усе трывогі і турботы пакінулі яго; няма чаго палохацца гругана, які наклікае бяду, калі ў хаце адпяваюць нябожчыка. А калі чалавека, які страціў жонку і застаўся з дзецьмі на руках, пагоняць з торпа, дык і што з таго? Можна, гэта трэба расцэньваць не як удар лёсу, а як вялікую яго міласэрнасць, ад чаго не ўзнікне намеру пашкуматаць на кавалкі бліжняга свайго. Раней Юха баяўся, што гаспадар угневаецца за неадпрацаваныя дні, але цяпер ён забыўся на свае страхі і пайшоў да гаспадара пагутарыць аб сваіх цяжкасцях: не было грошай на хаўтуры. І гаспадар даў — Юха ў тым і не сумняваўся, — бо хто ж адмовіць чалавеку, у якога памерла жонка? Усё складвалася найлепшым чынам. Навошта яму цяпер той конь? Цяпер карова лепей за ўсё: малака дае досыць, хлеба цяпер хапае, тым больш што адным едаком — дыў прадаўцом — стала меней. Напэўна, і Хілту хутка куды-небудзь уладкуецца, і застанеца ён толькі з малымі — Лемпі ды Марці. І вядома ж, усё пойдзе добра. Далёка-далёка засталіся тыя страхі, ад якіх Юха так пакутаваў тады, седзячы каля дарогі цераз верасовую пустку. Часам ён спрабаваў нават заспяваць які-небудзь псалом.

Змяніліся нават жыццёвыя драбніцы. Раней, калі кабеты з аддаленых суседніх хутароў прыходзілі ў Тойвалу, Юха сустракаў іх непрыветна, бо лічыў іх шкоднымі для гаспадаркі: яны толькі сядзелі, мянцілі языкамі, бясконца пілі каву ды яшчэ крадком маглі прыхапіць з сабою ладны пакуначак, каб потым дома ўдосталь пасмакаваць здабыты няправедным шляхам духмяны напой. А цяпер давялося прасіць гэтых самых баб абмыць нябожчыцу і пакласці яе ў дамавіну. І Юха нават радаваўся, што яны не адмовіліся і прыйшлі на дапамогу. Спачатку ўсё было вельмі сур'ёзна і з належнай жалобаю, а потым, калі цела абмылі і перанеслі ў пуню, бабы замалацілі языкамі і ледзь тут жа не ажанілі Юху зноў. А калі жанчыны пайшлі, на душы ў яго стала пуста і прыкра. Заставалася толькі пахаваць жончына цела...

Цяпер Юха часта распачынаў такія гутаркі, дзе абавязкова ўжываў слова Божае. Мала хто мог запырэчыць слову Бога.

На рынку Юха прадаў старую конскую збрую і яшчэ сее-тое з драбязы, а потым накіраваўся ў гаспадарскую сямлібу. Там з кухні яго запрасілі на чыстую палову, чаго раней ніколі не здаралася з тае пары, калі ён атрымаў торп ад старога Юр'ялы. З грошай ад продажу збруі ды іншых дробных рэчаў Юха заплаціў доўг гаспадару, а потым завязалася гаворка аб ягоных торпарскіх справах. Гаспадар пачаў гаворку сурова і бескампрамісна. Ён сказаў, што за Юхам яшчэ шмат неадпрацаваных дзён, з чым той пакорліва згадзіўся, але паспрабаваў апраўдацца: маўляў, гэтым летам ягонае жыццё складалася з адных няшчасцяў. Гаспадар гэта добра ведаў і не захацеў надта прыціскаць небараку, але цяпер ужо надышоў час канчаткова высветліць адносіны: без каня Юха не здолее апрацоўваць усю зямлю торпа. Тут Юха ажно скалануўся і паспрабаваў давесці, што ўсё ж зможа...

— Ад вас жа няма ніякага толку. І не будзе, — сказаў гаспадар ужо болей строга. — Вы ж толькі зямлю марнуеце ды яшчэ і крадком лес валіце.

— Без дазволу я ніколі не ўзяў ніводнай лясіны, — паспрабаваў запярэчыць Юха.

— А калі гэта я дазволіў вам валіць лес на ўскрайку каля Рукавічнага лужка? — злосна перабіў гаспадар і пранізліва паглядзеў яму проста ў вочы.

— Я не...

— А то я не ведаю!

Юха сумеўся. Цяпер думка пра высяленне з торпа стала рэальнай пагрозаю. Безумоўна, малады гаспадар, хутчэй за ўсё, выганіць яго, калі ўжо так размаўляе. Раней Юха ніколі не бачыў яго такім пагрозным, ніколі раней гаспадар не размаўляў з ім гэтак сурова.

Але гаспадар не меў намеру высяляць Юху, ды і не наважыўся б гэта зрабіць. Проста Юха ўвесь час раздражняў яго, і гэтаму трэба было пакласці канец. Юха паводзіў сябе занадта па-свойску, нібыта спакваля даказваў яму, гаспадару, сваю перавагу. Гэта і было прычынаю такой незвычайнай строгасці маладога гаспадара.

Цікаў гадзіннік, пакутліва-павольна цягнулася нядзельнае ранне, і Юха сядзеў як на гарачых вуголлях у гаспадарскім пакоі. Паступова гаворка набыла больш лагодны характар, настрой у Юхі таксама змяніўся да лепшага, ён крыху асмялеў і пачаў пакорліва пагаджацца з усімі словамі і папрокамі гаспадара. Нарэшце дамовіліся, што Юха аддасць большую частку зямлі, а сабе пакіне каля паловы гектара. Ён і далей можа жыць у той самай хатцы, пасвіць карову ў лесе і браць два сажні дроў штогод. За гэта ён павінен адпрацоўваць трыццаць дзён на сваіх харчах, і дзесяць — на гаспадарскіх. А калі толькі ён без дазволу возьме хоць бы лясіну, дык мала яму не будзе...

Парабкі сядзелі на кухні і абедалі, калі паўз іх да дзвярэй прайшоў узмакрэлы Юха. Ну во, нябожчыца ў зямельцы, з торпам усё ясна. Юху хацелася хутчэй дабрацца да хаты і сесці за стол разам з дзецьмі.

Настала самая пара збіраць брусніцы.

Юха і Хілту збіраюць ягады на старых добрых мясцінах, з якіх і раней Тойвала меў нядрэнные грошы. Толькі ў той час гэтыя грошы былі так сабе і знікалі немаведама куды, бо тады Юха быў цалкам заняты на асенніх палявых работах і прасачыць, куды сплывалі грошыкі, не мог. Цяпер асеннія работы яму не замінаюць, і Юха з задавальненнем аддаецца гэтаму прыемнаму занятку — збору ягад. Хадзіць у ягады — гэта не тое што цяжкая праца на торпе, гэта зусім іншая справа. Калі ў вялікім кашы ягад становіцца ўсё больш і больш, прыемнае пачуццё ахоплівае працаўніка. І гэта чысты твой заробак, без аніякіх там кантрактаў, без адпрацоўчаных дзён; і не перашкаджаюць ні дажджы, ні снег. Жыццё і праца на торпе — гэта зусім ніякі не заробак і не прыбытак, а толькі тое, чым поўніцца жыццё торпара з жонкай, дзецьмі, хваробамі ды іншымі нягодамі. Юху давялося перажыць усё гэта, затое цяпер ён можа і сапраўды штосьці заробіць. А заробкі можна знайсці заўсёды. Напрыклад, драць лыка. Праўда,

сёлета ўжо запозна, але налета Юха сваё возьме і заробіць нядрэнные грошы.

Кола абавязковай працы звязілася, але стала і болей шчыльным, затое і болей прыемным. Калі Юха ідзе прадаваць брусніцы, дзеці застаюцца дома ўтраіх. А калі Хілту ідзе з ім у ягады, дык Лемпі і Марці застаюцца дома двое. Віле сканаў, сканала маці, вось і гарачае лета набліжаецца да скону. Надышла восень, або «вусань», як старанна паўтарае малы Марці за старэйшаю сястрычкай Лемпі.

Стомленая цішыня пануе на зямлі, у шмат якіх торпарскіх хатках дзень з рання да вечара цягнецца павольна і шэра.

Наш знаёмы Юха Тойвала адмярае брусніцы каля веснічкаў адной багатай сялібы. Юха стаіць з упэўненым выглядам, ён ведае, колькі грошай атрымае за свае ягады, бо аб цане дамоўлена загадзя. Мажлівая маладзіца з маёнтка назірае за адмерам ягад, а потым, калі ўсё скончана, аддае Юху грошы і пытаецца:

— Юха, у вас ёсць дарослая дачка?

Юха перабівае натужны падлік грошай і адказвае, што ёсць у яго дачка Хілту.

— Так-так. У мяне цётка, удава дырэктара, хоча ўзяць прыслугу менавіта з вёскі, бо яна старая дама, чалавек старых нязменных правілаў і звычак. Ваша дзяўчынка — хоць прыстойная?

Юха ўсё яшчэ пакутліва падлічвае, колькі атрымаў за брусніцы. Ён нервова мармыча нешта няўцямнае ў адказ. Нарэшце падлік закончаны, грошы пакладзены ў кашэль, і ён адказвае:

— Хілту — такая, што лепшых не бывае. А якая там цётка ў вас, фрэкен?

Стаіць пахмурны і такі ціхі дзень, што чуваць, як недзе ўдалечыні кукарэкае певень. Юха з пустым кашом за спінай і з грашыма ў кішэні адну за адной мінае вёскі, кіруючыся ў свой глухі лясны закуток. Значыць, Хілту пойдзе служанкаю да старой дырэктарыхі. Што ж, вызваленне і ўздым працягваюцца. На гэтым шляху Хілту, можа, чаго і дасягне. «Мая

дзеўка, вядома, падыходзіць у служанкі для паноў. А можа, з таго дастанецца чаго і Лемпі з Марці, і на пражыццё меней будзе патрэбна, калі Хілту пойдзе з хаты. Карову і я змагу дагледзець. Горш будзе, калі пайду на адпрацоўку да гаспадара, але як-небудзь ды будзе». Юха пачынае разлічваць і прыпамінаць усе акалічнасці цяперашняга свайго становішча, і яны падаюцца яму не проста добрымі, а нават занадта раскошнымі. У нерухомым вільготным паветры ўсё яшчэ чуюцца галасы пеўняў. А чалавеку раптам можа прыйсці ў галаву, што не да добра такая цішыня.

Значыць, Хілту пойдзе ў паслугачкі. Даведаўшыся пра тое, яна спачатку крыху паплакала і чамусьці ўспомніла нябожчыцу маці. Яна не супраць, яна ўжо сама думае толькі аб новым жыцці. Толькі больш, чым звычайна, цяпер яна гамоніць і гуляе з малымі ў старыя гульні. Ад дзяцей толькі і чуецца: «А што такое маёнтак? А што такое “тылекталіха”?»

Часам Хілту пачынае аплакваць сваю маці, бо пасляўтра ўжо субота.

Незвычайнае адчуванне чысціні пануе ў хаце Тойвалы напярэдадні адыходу Хілту. Усё даўно падрыхтавана, застаецца толькі дачакацца, калі надыдзе час развітання. І вось надыходзіць чаканае ранне, калі ўсе прачынаюцца з адной думкай: сёння Хілту сыходзіць.

Стаіць светлы сонечны дзень. У сонечным святле ўрачыста выглядаюць і новыя чаравікі Хілту, і яе прыгожы белы бант. Гатовая да адыходу, яна падаецца нейкім надзіва далікатным стварэннем Божым, якое ўжо даўно не мае ніякага дачынення да жыхароў хаціны. Цяпер, калі Хілту адыходзіць у далёкі чужы край, да чужых людзей, а дома няма нават маці, усе міжволі адчуваюць, што яна пакідае іх назаўсёды. Яна, здаецца, выпраменьвае дзівоснае серабрыстае ззянне. Малыя таксама маюць надзвычай сур'ёзны выгляд. Бацька пойдзе праводзіць Хілту, а іх зачыняць на замок у хаце. Вось яны ўдваіх мінаюць хлеў. Дзве маленькія галоўкі прыціснуліся да шыбы, глядзяць, як міма акна праходзяць чатыры нагі, і апошняе, што ім удаецца ўбачыць, — гэта абцас Хілту, які

мільгае перад цьмяным шклом хаціны. Дзеці нейкі час ста-
яць, прыплюснуўшы насы да шыбаў, а потым злазяць з лавы
і застаюцца адны ў пустой хаціне, дзе яшчэ лунае тужлівае
пачуццё разлукі назаўсёды з Хілту. І пачынаецца доўгае ча-
канне бацькі ў зачыненай хаце.

Здарылася вялікае і нечуванае. Торпару Ёхану Тойвалу
прышло нешта па пошце. Прышоў ліст і газеты. Яны цэ-
лы тыдзень праляжалі на падаконні ў кухні, пакуль кухарка
адала іх Юху, калі той прыйшоў у гасподу на адпрацоўку.

— Тойвала стаў дэмакратам, — смяецца гаспадар, пагля-
дзеўшы на газету «Народны лісток».

А Юха страшэнна здзівіўся, што яму прыйшлі газеты. Ліст,
відаць, ад Хілту, але і гэтая думка падаецца Юху неверагоднаю.

— Дык пачытай, Ійта.

— Ну давай, пачытаю.

— Стой, не чытай, — зноў умешваецца гаспадар. — А калі
гэта ад якой маладзіцы?

— Усё адно чытай, — разгублена кажа Юха.

— Гэта ад Кале. Тут унізе подпіс: «Каарла Тойвала», —
кажа Ійта.

— Ды чытай жа ты, а то так і пайду, не дазнаўшыся, што
да чаго.

Ліст пачынаў так: «Любы мой татка, сястрычка і брато-
чак». Потым ішлі словы звычайнага ўступу пра беласнеж-
ную паперу, халоднае сталёвае пяро і цёплую руку, якая, на
жаль, пакуль што не можа сама павітацца з роднымі і мусіць
рабіць гэта з дапамогаю таго ж сталёвага пяра. Аўтар ліста
паведамляў, што знаходзіцца ў добрым здароўі і жадаў таго ж
сваім родзічам. Далей ён паведамляў: «Я цяпер тут возчыкам,
або “воссіка”, як вы там кажаце па-мужыцку, а мы кажам
“ісвоссіка”. І жыву я добра, і добра зарабляю, больш за вас,
бо вас там абдзірае сплуататар-гаспадар. І я дасылаю вам
“Народны лісток”, каб хоць крыху даведаліся вы аб нашых
бядняцкіх справах...»

Ён ведаў, што «Хілту цяпер у Тамперэ, дакладней, не ў Тамперэ, а ў маёнтку Пюнікі непадалёк ад горада, і цяпер яна такая пекная і далікатная, што ва ўсім вашым прыходзе такой паненкі не знойдзеш. Я некалькі разоў падвозіў яе з горада і заглядаў да яе на каву...

А матухна наша памерла, я пачуў гэта на біржы ад гаспадара Пір'ёлы, дык гэта ўжо такая доля працаўніка — паміраць, вось і Вілха ў вас там таксама памёр...»

Ліст слухаў увесь дом, а потым гаспадар сказаў:

— Відаць, хлопец піша нібы языком меле.

Ліст і газеты абудзілі ў Юху супярэчлівыя пачуцці. Кале тут ужо амаль забылі, і нейкім чужым здалося Юху ўсё: і гэты напамінак аб сабе, і апісанне жыцця. Юха чамусці западозрыў, што Кале пайшоў несумленным шляхам, дый наконт Хілту зарадзіліся няпэўныя падазрэнні. Вядома, вонкава ўсё выглядала найлепшым чынам: дзеці дасягнулі такога становішча, аб якім толькі маглі марыць дзеці з глухога беднага торпа. Але Юха лічыў, што Кале дасягнуў такога становішча няправедным шляхам, і было б больш спакойна на душы, калі б сын стаў парабкам у вёсцы. Калі толькі ён наогул не хлусіць у сваім лісце. Хілту — гэта зусім іншая справа. Яна больш заслугоўвала цяперашняга шчасця, бо ёй цяпер не трэба вазіцца з даёнкамі, корпацца ў хляве з гноем, а толькі выціраць пыл у чыстых прыгожых пакоях: яна ж з дзяцінства была такой паслухмянай і далікатнай. А цяпер Юху здавалася, што Кале хоча завабіць яе на кепскую дарожку.

Юха вяртаўся дамоў позна вечарам, калі маладзік заліваў усё наваколле сваім святлом. І неяк пуста было на душы старога торпара. Сугучча з навакольным светам знікла, ягонныя думкі больш не імкнуліся дадому, да дзяцей, а кружлялі далёка-далёка — вакол фурмана Кале. Месяцовае святло страціла сваю велічную ўрачыстасць, усё здавалася такім шэрым і будзённым, што хацелася з кім-небудзь пасварыцца. «Хто ён там, паўшабэлак, падшыванец, возчыкам там лайдачыць — усё адно што забава, а я тут гарбацею на працы. Я ледзь ногі

цягну, а дома яшчэ карову даіць. З-за яго давялося так памучыцца з Віле, а ён хоць якое пенні прыслаў, гэты возчык?!»

Стары Юха здагадваўся, што ўладкоўвацца ў гэтым свеце ён не ўмеў, што спрытны сыноч нашмат апярэдзіў яго. Адчуванне нейкага кіслага прысмаку жыцця і яго марнасці зноў магло авалодаць ім у гэты вечар, а сугучнасць з жыццём, якая панавала ў ягонай душы апошнім часам, адляцела некуды ўдалачынь, і жыццё зноў набывала змрочнае адценне, як тады, перад падарожжам у Туарылу. І цяпер ён адчуваў сябе так, нібы зноў вяртаецца з пустога падарожжа. Толькі гэтым разам жонкі ўжо няма і не будзе. У месяцовым святле хаціна здавалася мёртвым аскепкам мінулых часоў. Ну хоць бы Хілту была дома!

Юха і сам не разумеў, чым ён не задаволены, што так абудзіла ў душы няўлоўную журбу. А потым, калі ён чытаў пад лямпаю атрыманыя газеты, горкая туга яшчэ болей ахапіла яго. Ён адчуў сябе пакінутым і забытым усімі ў холадзе неабдымнай самоты. Там, у ложку, спяць двое гаротнікаў, якім дадзена жыццё і нічога болей, толькі жыццё... А тут во сядзіць ён: на шостым дзясятку свайго жыцця сядзіць тут, у самым сэрцы лясной глухамані.

Цяпер газеты яму прыходзілі з кожнай поштай. Юха чытаў іх вечарамі, і настрой непазбежна псаваўся: горкая туга напайняла ягоную душу. Газетныя пісанні не надта краналі яго, а толькі раздражнялі, таму што было ў іх штосьці агульнае з лістамі ад Кале. Там або ганарыліся беднасцю з бессаромнаю хлапечай даверлівасцю, або слодычна млелі, апяваючы тую ж беднасць, у якой Юха якраз і жыў усё жыццё. Ніякага ўздому ад тых артыкулаў Юха не адчуваў. Ён чытаў іх упарта, каб толькі неяк падсілкаваць сваё раздражненне, калі ўжо жыццё павярнула ў такі бок.

Жыццё стала куды як цяжэйшым, калі ў яго на руках апынуліся двое бездапаможных дзяцей. Даглядаць карову старому вельмі нялёгка, дый малако апрацаваць і прадаць таксама стала больш складана. Неразумна ён зрабіў, калі аддаў Хілту ў далёкія чужыя мясціны. Але яшчэ горш было б

забраць яе назад: як тады карміць і апранаць? І тут ён адчуў усю безнадзейнасць становішча малых Лемпі і Марці. «А што з імі будзе, калі, крый Божа, са мной здарыцца што-небудзь? А калі я заўчасна састарэю, што ім тады рабіць, двум малым і безабаронным?» Юха адчуваў, як яму не хапае нябожчыцы-жонкі. Былі ў яе свае заганы, але ж было і шмат чаго добрага. Раней, калі жонка была здаровая, ён усе ночы спаў здаровым сном, а цяпер кладзешся як у чужы ложка. Лепшае было жыццё, калі і Хілту была дома.

Юха бясконца маркоціўся па дачцэ і некалькі разоў збіраўся забраць яе назад. Ягонае нясцерпнае раздражненне ўзмацнела ў параўнанні з тым, калі жонка была яшчэ жывая. Ён сердаваў на далёкіх Кале і Хілту; пагрозліва набліжалася няўмольная старасць, і гэта яшчэ болей псавала настрой і раздражняла яго.

Так усё і цягнулася, пакуль не здарылася яшчэ адна бяда — перад канчатковым вырашэннем.

Зноў надышоў дзень, калі Юху трэба было ісці ў гасподу на адпрацоўку. Часы змяніліся, і цяпер пачыналі працу з шасці гадзін. Дый сама праца была не праца, а забава каля малатарні на таку. А дванаццатай гадзіне гаспадар у свісток падаваў сігнал на абед. Парабкі ішлі на кухню, а Юха і яшчэ адзін адпрацоўшчык ішлі ў дом па свае харчы. Так было заўсёды.

Аднак сёння Юха і паспеў толькі зрабіць некалькі глыткаў малака з пляшкі, як прыйшла Ійта, аддала яму газеты і сказала:

— Зноў Тойвалу прыйшоў ліст.

Ліст быў свежы, з новай пошты. І зноў Ійта павінна была чытаць яго. А калі яна адкрыла канверт, адтуль вывалілася дзесяцімаркавая паперка. Што б гэта азначала? Зноў жа тыя самыя словы ўступу, пажаданні добрага здароўя, а потым:

«...павінен я паведаміць вам гаротную вестку, што любая ваша дачка Хілту заўчасна сканала: пазаўчора яна, калі стаяла месячная ноч, а гаспадыні не было дома, пайшла на возера

і патанула. Дома, на другім паверсе, быў толькі сын гаспадыні. Ён якраз клаўся спаць і ні аб чым не ведаў да самага рання, калі было ўжо запозна.

Хілту пахаваюць паслязаўтра; калі хочаце — можаце прыехаць. Пані кажа, што пахавае яе за свой кошт, але заробак плаціць не будзе, бо дзяўчына працавала ў яе вельмі кароткі час, што і на хаўтуры ледзь хопіць, а я ўкладваю ў гэты ліст дзесяць марак для вас, купіце сабе што-небудзь, а ў “Народным лістку” надрукавана аб’ява аб смерці Хілту, гэта яшчэ дзве маркі, і ёсць яшчэ кароткая нататка аб тым, і хоць у вас такая бяда, але ж гэта такая доля ўсіх беднякоў — паміраць заўчасна, і вы змагайцеся за беднякоў, бо вы працаўнік, і не давайце капіталістам прыгнятаць сябе. Каарла Тойвала».

Думкі старога Юхі замёрлі, нейкі час ён не бачыў і не чуў, што адбываецца навокал яго: як прыляцела па Ійту раз’юшаная гаспадыня, пачала чытаць аб’яву аб смерці Хілту, а потым накінулася на кухарку: «Дык во дзе ты лайдачыш, толькі лынды б’еш!!! Каб такіх газет у маім доме больш не было!» Тут Юха мог бы і пакрыўдзіцца, аднак у гэты момант ён нават не заўважаў гаспадыню.

Значыць, Хілту памерла. Што гэткае здарыцца, было зразумела яшчэ тады, калі яна пакідала свой дом. Хіба гэта было не відаць з самага дзяцінства? Цяпер, калі з цьмянай далечыні ў памяці Юхі ўсплывае вобраз Хілту, яму здаецца, што адбітак смерці выразна бачыўся на дзяўчыне. Няшчасце з Хілту — вынік знешняга ўздзеяння; такое падманнае ўражанне непазбыўна застаецца ў свядомасці старога Юхі.

Ад такой навіны пачуцці Юхі зледзянелі. Гэтым разам пачуццё палёгкі і вызвалення з-пад непасільнай ношы не прыйшло. Пасля абеду ён ідзе працаваць разам з іншымі. Людзі выслухоўваюць звестку аб смерці Хілту Тойвала абьякава — на працы гэта не тэма для размоў. Ёсць і больш «мужчынскія» размовы, асабліва калі гаспадар непадалёку. У глыбіні такіх размоў ужо тоіцца «сацыяльнае пытанне». Гаспадар даводзіцца выслухоўваць і даволі калючыя намёкі. Гаспадар настойліва гаворыць сваё з выглядам чалавека, які тут самы

разумны. Праца крыху ажыўляецца. Пры канцы стары Той-вала кажа нешта такое «сацыяльна» сярдзітае, што людзі не ў змозе схаваць усмешкі. Ледзь стрымліваючы сваю злосць, гаспадар кажа:

— Хутка даходзіць гэта «тэмакра-а-атый-я» да старых бараноў, быццам яе на калёсах падвозяць!

Раней такой злоснай лаянкі працаўнікі ў гэтай гасподзе ніколі не чулі. Вячэра праходзіла ў напружаным маўчанні. Людзей ахапіла ўражанне, што праца, якую яны рабілі, — гэта нешта асобнае і ад іх незалежнае, што ад яе і ад гаспадара якраз і струменілася гэтая напруга. Утварыўся трохкутнік замкнёных сіл, якія паводле значнасці сваёй непамерна пераўзыходзілі навіну аб смерці нейкай там Хілту, і параўноўваць іх было б проста неразумна.

Ад гэтай смерці не прыйшло журботнае пачуццё палёгкі. Не засталася ніякіх слядоў ад вырваных каранёў, не абудзілася жаданне замяніць страту хоць бы чым-небудзь. Юха ішоў праз лясныя нетры, змярцвеўшы душою і думкамі. Свяціла поўня, ужо крыху надкусаная з правага боку, і яе святло холадна падала на спаракнелую хатку. А сама гэта хаціна належала сённяшнему дню, і нічога ў ёй не было ад тых даўно мінулых мройных дзён. Усім сваім выглядам яна нібы спяшалася падкрэсліць, што яна такая старая і стаіць на зямлі бязлітаснага чалавека, што яна належыць гэтаму чалавеку, што ў гэтай хатцы двое дзяцей чалавечых, існаванне якіх на гэтым свеце нікога не цікавіць.

Шлях наперад вызначаны.

Раздзел VI

БУНТАЎНІК

Немагчыма прыдумаць нічога болей няўцямнага, чым высвятленне таго, як ставіўся Юха Тойвала да пары народных пакут, якую пазней назвалі «гадамі прыгнёту». Пакуты Юхі Тойвалы ў той час былі не большымі, чым раней, і не заўважаў ён ніякіх асаблівых пакут у свеце вакол сябе. Ва ўсякім разе, гаспадар не пакутаваў, нажываючыся як толькі мог: дойных кароў у яго пабольшала, з дванаццаці да васьмнаццаці, і два кані дадаліся. У дачыненні да парабкаў і торпараў ён стаў больш замкнёным і строгім, як кажуць па-вучонаму — патранальным.

Нельга сказаць, што гаспадар пакутаваў — асабліва не пакутаваў і Юха. Што праўда, ягонае становішча торпара стала больш няпэўным, бо ў яго не было кантракта з гаспадаром зямлі, а торп знаходзіўся ў сярэдзіне найлепшага гаспадарскага лесу. Але ў нечым былі й паслабленні. Працоўны дзень скараціўся з пятнаццаці да дванаццаці гадзін, працаваць стала куды як лягчэй; малатарня, якая спачатку працавала з ручною цягай, пазней стала рухацца конным прывадам, а пасля — і наогул паравой машынаю. Косы цяпер у гаспадарцы ўжывалі толькі тады, калі трэба было выкасіць няўдобицу. Праўда, адна з такіх машын, сепаратар, аблегчыла і ўсё малочнае, што падаваўся на стол, ператварыўшы ранейшую густую сыраквашу ў пусты блакітны адгон, а былое добрае

дамашняе масла — у «расліннае» вяршковае масла без ані-якага смаку; людзі між сабою яго называлі «кветачкай».

Людзі накшталт Юхі, калі б і вельмі нават хацелі, не змаглі б дакладна сказаць, у чым пагоршылася становішча фінскага «народа», чаму яно стала такім надзвычай змрочным. Пакуль заможныя сяляне-землеўласнікі таўсцелі ды тлусцелі, а паны ў прыходах ніколькі не бяднелі і не марнелі, да тае пары і просты люд не заўважаў, якая занепакоенасць, які адчай панавалі сярод іх. А што ім можа пагражаць? Гэтым часам пачалі ствараць дамашнія школы, і гэта была прыемная задума. Там сядзелі людзі сталага веку, якія паказвалі вялікія здольнасці ў вывучэнні геаграфічных карт Еўропы, а былі і хлопчыкі, якія ўжо заглядаліся на дзяўчат, пакуль бледны і хударлявы настаўнік са слязьмі на вачах распавядаў ім пра гісторыю «радзімы». Неўзабаве гэтыя школы засохлі, як нягеглыя дрэвы, але шмат хто атрымаў добры штуршок, што прабудзіў іхнія мазгі і прымусіў задумацца пра сее-тое.

Юха не належаў да ліку тых, на каго гэтыя школы зрабілі хоць які-небудзь уплыў. Вядома ж, ён нешта чуў пра такія школы — адна нават была ў іхняй вёсцы, — але, як і шмат хто іншы, ставіўся да гэтых хітрых штукарстваў з разуменнем, што ўсё робіцца з адной мэтай: вымантачыць у чалавека грошыкі. Юха быў упэўнены, што дзеля навучання ў дамашнюю школу трэба набываць нейкія «пільеты»-квіткі; іначай на якія грошы гэтыя настаўнікі крухмяляць свае каўняры? І ён адчуваў лагодную задаволенасць сабою за тое, што не ўбачыў карысці ў такіх установах і не даў абкруціць сябе вакол пальца. Вядома, ён не разбагацеў — ну і што з таго? Затое не такі ўжо ён баран безгаловы, каб набываць нейкія там «пільеты» за апошнія пенні.

Так ставіўся Юха Тойвала да патрыятычных памкненняў у гады прыгнёту: ён нібы адчуваў нейкае падступства ў тым, а значыць, і гаварыць не было аб чым. Ён лічыў гэта чымсьці накшталт заснаванага ў сяле моладзевага «аб'яднання», якое паціху цадзіла грошыкі з неразумных парабкаў і служанак.

Гэткім жа чынам Юха не звярнуў ніякай увагі на першую ўсеагульную забастоўку, нічога ў ёй не зразумеў, і мінула яна, не пакінуўшы нават самых нязначных слядоў у ягоным жыцці. Безумоўна, ён чуў, як людзі гаварылі аб гэтых падзеях, — ён не глухі, навошта ж тады яму прычэплены вушы? — але тыя размовы толькі раздражнялі яго. На ягоны погляд, у тым крылася штосьці прайдзісветнае. А словы, якія сказаў Рынэ пасля забастоўкі, Юха запомніў назаўсёды. Рынэ сказаў тады: «Рабочы люд дагадзіў панам».

Атрыманаму праву голасу Юха зусім не надаў ніякага значэння і галасаваць на першыя выбары не хадзіў. Той час — за год да таго, як ён страціў гэтулькі родных, — быў самым цяжкім у ягоным жыцці, жылося яму тады складана як ніколі. Во і няхай гэткаю лухтою займаюцца тыя, у каго справы ідуць лепей. А з усяго таго хлеба ў хаце болей не стане.

Пасля вялікай забастоўкі рабочы рух у Фінляндыі шпарка рушыў наперад; замітусіліся палымныя агітатары, ствараліся аб'яднанні і хаўрусы, газеты самааддана распальвалі полымя. Праз тры гады пасля вялікай забастоўкі Юху Тойвалу лічылі скончаным «тэмакрат-тыем», якім ён, магчыма, і быў напраўду. Але, як бы гэта ні было неверагодна, ні ўсеагульная забастоўка, ні поўныя натхненныя агітатары, ні газеты не мелі да таго ніякіх адносінаў. На роўна пастрыжанага, амаль злыселага Юху ўздзеяння яны не аказалі ні на макавае зерне. Цягнуцца са свайго дальняга торпа ў вёску на сходы агітатараў ён не хацеў. Праўда, газету ён атрымліваў і спачатку нават чытаў усё запар — ад неверагодных аповедаў пра тое, як дзяруць з беднякоў па сем скур жорсткія эксплуататары, да шлюбных аб'яў. Аднак пасля смерці Хілту разбіраць па складах газетныя радкі ахвота ў яго знікла, дый, праўду кажучы, усю тую пісаніну ён лічыў пустымі байкамі.

Вечарам таго дня, калі прынеслі вестку аб смерці Хілту, Юха доўга ляжаў у ложку і ніяк не мог заснуць. Ён успамінаў Хілту, думаў, ці вінаваты ён у тым, што яна пайшла з дому. А вось думак аб смерці дачкі ў яго не было. Цьмянае святло месяца запаўняла хату, чулася ціхае дыханне Лемпі і Марці.

У такія хвілі, калі ўздзеянне думак і месца слабее, нават самы прыземлены розум лёгка пашырае абсяг разумення. Амаль шасцідзсяцігадовы стары земляроб, у якога памерлі жонка і дзеці, міжволі пачынае думаць аб сваёй смерці, а найперш пра тое, колькі яму яшчэ засталася жыць. Бяжыць за гадзінаю гадзіна, стары вымае з рота тытунёвую жвачку, зноў кладзе яе назад, устае папіць і зноў кладзецца ў ложка. Сон не прыходзіць, Юху здаецца, што ён ляжыць у пустой хаце, а па кутах вольна гудзе вецер. Гэтыя двое дзяцей, што спяць тут у цішыні, жахліва далёкія і чужыя яму істоты. Яны выпадкова з'явіліся на гэтым свеце, іх нараджэнне нікога не ўзрадавала, а маці, пакідаючы дом, проста забылася на іх.

Калі ў старога селяніна ёсць жонка, хай сабе і лядашчая, ды падростаюць дзеці — іначай кажучы, сям'я і сякая-такая гаспадарка, — дык якой бы цяжкаю ні была ягоная ноша, усё ж ён жыве, жыве сапраўдным жыццём, хай сабе і бедным, і аднастайным, і бяздумным, але жыве. Ён нібы і не заўважае сваёй ношы: здаецца, што яна звалілася з плеч і не трэба цягнуць яе далей. Але аднойчы наступае такая ноч, калі чалавек заўважае, што несці далей ужо няма чаго. Смерць апошнім часам шчодраю рукой надзяліла яго палёгкаю. Але тут палёгка ператвараецца ў цяжар. Пустата, халодная, прынесена вызваленнем пустата, пасяляецца ў ім, а потым па ўласным жаданні ён напаўняе пустую прастору сваёй душы навязлівымі думкамі, і гэта для нязвыклага чалавека — цяжкая рана. Калі вялікае пачуццё свайго гнязда знікае, замест яго выступае безліч мітуслівых драбніц і нікчэмнага клопату. Такія цяжкія думкі прыходзілі і раней, калі даводзілася ў самоце адольваць вялікія адлегласці. Але тады па-над усім знаходзіліся жонка, дзеці, карова — карацей, свая гаспадарка і свой дом. І дом гэты быў цэнтрам існавання і жыцця, і ніякія няшчасці не маглі знішчыць яго. У ім ратавалася ад навалы ўся сям'я, і Бог жыў у гэтым месцы. А цяпер гэтага ўратавальнага цэнтра жыцця няма, неабсяжны чужынскі свет пранік ва ўласнае «я», і тыя дзеці, што спяць уначы, быццам сплываюць некуды ўдалачынь: дробязнае стала істотным.

У начных роздумах Юхі падсвядома нараджаецца жаданне часцей бываць у кампаніі іншых людзей. Гэтая апусцелая хата больш не ўспрымаецца як роднае гняздо, і Хілтту суды болей ніколі не вернецца...

Прыкладна тады ў Юхі Тойвалы пачала праяўляцца адна новая рыса: ён надоўга затрымліваецца ў вёсцы, заходзіць у знаёмыя дамы і гадзінамі вядзе гаворку аб сім-тым. Ён крытыкуе парадкі, якія пануюць ва ўсім свеце, і тады ягоны голас робіцца пранізлівым і амаль злосным. У ягоных прамовах выразна прысутнічае злёгка грэблівае адценне ў дачыненні да «звычайных» дэмакратаў; ён сам, сваім розумам дапяў да ўсяго, і ён зусім не такі... А часам у ягоных прамовах чуюцца словы: «...як казаў наш Збаўца...»

— Стары Тойвала зноў палову дня прарочыў, — кажуць кабеты пасля таго, як ён сыходзіць.

Вяртанне дадому пасля такіх доўгіх палымяных прамоў робіцца для Юхі бязрадасным як ніколі. Ідучы па лесе, ён адчувае, што на ім вісіць невядома які праклён, і таму ён абавязаны бясконца займацца чужымі справамі для чужых яму людзей. Гэта таксама выклікае непрыемнае пачуццё, бо паводле існасці натуре сваёй ён ніколі не любіў людзей. Напружваючы ўсе сілы, ён з самага маленства мусіў цярапець іх прысутнасць вакол сябе. А ўсе тыя людзі, якія толькі ёсць на свеце, бедныя ці багатыя, ніколі не зрабілі яму нічога ні дрэннага, ні добрага.

Праўду кажучы, выступаць за любую ідэю (Юха прамאўляў: «За ідзелу») супярэчыла ўсяму складу Юхавай натуре. Аднак у чалавечым характары жывуць і змагаюцца дзве супрацьлеглыя сілы, і вось дзякуючы папярэднім падзеям адна з іх робіцца неадольнаю і цяпер змушае яго хадзіць па хатах і талкаваць парабкам, што такое «дэмакратычная ідзела». Гэтая неадольная сіла жыве ў ягонай душы побач з разуменнем таго, што дома холадна і больш ніколі не будзе цёпла. Яму ж проста неабходна знайсці тэму спрэчкі з людзьмі.

І ў гэтых «ідэйных» гаворках ён ніколі не пагаджаецца ні з кім. У адказ на самыя відавочныя факты аб дэмакратыі ён заўсёды знаходзіць свае, даволі цьмяныя, довады, пра якія суразмоўца не меў уяўлення, калі, не надта задумваючыся, прыводзіў тыя факты, і толькі пасля доўгай спрэчкі можа пагадзіцца. Старому Тойвалу абавязкова трэба «прарочыць».

І ён прамаўляе казані, як «прарок», доўгія гады тупаючы нагамі на адным месцы, а тым часам рабочы рух Фінляндыі ідзе наперад пад кіраўніцтвам моладзі ў накрухмаленых каўнярах. Юха не верыць «крухмальным каўнярам»: гэта для яго чужаніцы; ён лічыць, што ўсе яны стараюцца толькі дзеля таго, каб як мага болей напоўніць свой кашэль. А калі які-небудзь «крухмальны каўнер» чуе Юхавы казані аб дэмакратыі, дык глядзіць на гэтага недалужнага «прарока» з грэблівай спагадаю. Так мінаюць гады.

Калі выбухнула вялікая вайна, чалавецтва мусіла прайсці праз усе яе пакуты, каб потым узяцца за ажыццяўленне задач дваццатага стагоддзя. Людзі, душы якіх так і заставаліся ў дзевятнаццатым стагоддзі, сядзелі вечарамі ў канцы лета з газетамі ў руках і спрабавалі адгадаць, хто пераможа, у поўнай упэўненасці, што і пасля вайны ўсё будзе так, як і раней; ім было прыемна жыць у часы такой сусветнай сенсацыі. Яны думалі, што вайна закончыцца яшчэ да Калядаў, а яна ўжо каторы год усё не заканчвалася, і канца было не відаць; вось тады яны пачалі міжволі непакоіцца, прыйшло прадчуванне, што ваенная перамога не пакладзе канец пакутам, што потым будзе яшчэ шмат новых выпрабаванняў. Перыяд бесперапыннага бразгату зброі ператварыўся ў час напружанага чакання спакою і літасці, але тут выявілася неверагодная акалічнасць, што ў час жахлівай бойні і незлічоных чалавечых ахвяр настрой у людзей менш сур'ёзны, чым у мірны час: яны і ў час патопу жылі так, як — паводле паданняў — людзі жылі і да таго. Тыя ідэі ды ідэалы другой паловы мінулага стагоддзя, якія былі змайстраваны ў перапынках паміж аферамі, аказаліся нікчэмнымі паперкамі, запэцканымі чарніламі. Шкада і балюча было глядзець на людзей

сталага веку, якія раптам апынуліся сярод абломкаў былых ідэалаў; балюча таму, што яны шчыра верылі ў іх. Моладзь была больш шчаслівая, бо ніколі і не верыла ў твая даўнія ідэалы. Яна блукала па прасёлках, ладзіла танцуюлькі ў сваіх хаўрусах, а некаторыя маладыя людзі патаемным чынам некуды знікалі. Наогул, моладзь жыла адным днём.

Тут раптам грывнула з усходу. Шмат якія фіны ўлавілі ў тых грывотах ледзь чутнае адценне расчаравання. Раней мы будавалі ўмацаванні ды займаліся рознымі даходнымі справамі, а вось што рабіць зараз? Сабраўшыся з думкамі, народ схмянуўся і паспяшаўся паказаць адданасць вялікай імперыі. У знак адданасці людзі абменьваліся пацалункамі і подпісамі, і гэтага ніхто не забараняў — свабода ж слова! Шкадавалі юнакоў, якія зніклі, каб тварыць дзеі, незаконныя з гледзішча фінскай канстытуцыі. Вернасці і адданасці хапала, аж пакуль да ўлады не прыйшлі бальшавікі. Спачатку гэта палічылі дзяржаўным пераваротам, потым прызналі яго законнасць, а потым усё часцей пачалі гаварыць аб незалежнасці.

Недзе там, у глухім закутку фінскай зямлі, жыве і Юха Тойвала; у гэты вялікі час ён актыўна творыць гісторыю для свайго народа.

Канец мая, цудоўнае ранне, ад зямлі і расліннасці струменіцца чароўны водар, на ўзбочынах дарог сям-там пракідаюцца жоўтыя кветкі. Вочы Юхі Тойвалы на зарослым неахайнымі валасамі твары блішчаць энергічна і дзелавіта, калі ён падыходзіць да вёскі са сваёй адагрэтай вясновым цяплом глухамані. Ён выглядае памаладзелым гадоў на дзесяць. Цяпер, калі блізіцца лета, ён адчувае сябе больш упэўнена і бяспечна, дый наогул жыццё — гэта выдатна! І так прыемна ўвесь дзень хадзіць палямі! Але сёння ён ідзе не на адпрацоўку, а да Рынэ.

Недзе ранняя вясною Юха пайшоў у царкву якраз у той дзень, калі ў сяле адбывалася пахаванне герояў рэвалюцыі. Адусюль сыходзіліся людзі, над шчыльнымі калонамі луналі чырвоныя сцягі. Юха апынуўся на скрыжаванні дарог каля Куўскоскі ў той час, калі міма праходзіла калона фабрычных

рабочых. Хтосьці з калоны сярдзіта скамандаваў яму стаць у шэрагі дэманстрантаў. «Ведаю я сваё месца!» — агрызнуўся Юха і стаў у калону. Перад ім шоў хлопец з чырвонаю шыяй, каторы закамандоваў Юху стаць у калону. Юха глядзеў на яго і думаў: «Ці не занадта ты, браце, сябе ўзносіш; не адзін ты такі разумны!» Яны прыйшлі ў Дом моладзі і пачалі сход. Некаторыя паны ў сяле павывешвалі бела-сінія сцягі, і тут цяпер абмяркоўвалі, што з імі рабіць. Усё яшчэ раздражнёны ад таго, што нехта наважыўся ні з таго ні з сяго аддаваць яму загады, Юха ўпершыню ў жыцці ўзяў слова для выступу. Усе глядзелі на яго, і Юху спадабалася такая ўсеагульная ўвага. Прамова ягоная атрымалася кароткаю, і там не было ні слова пра справу са сцягамі, але Юху тут жа абралі ў камітэт, які павінен быў здымаць бела-сінія сцягі. Старшынёй камітэта абралі таго самага хлопца з чырвоным каркам з Куўскасці, але Юха лічыў, што ён старэйшы, і зноў выступіў з прамоваю. І прмова гэтая не была пустой балбатнёю. Потым, калі паны ў сяле згадвалі падзеі таго дня, яны пыталіся:

— А хто гэты калматы дзед? Во ўжо абадранец галаштанны!

Так Юху Тойвалу па-сур'ёзнаму падхапіла імклівая хваля грымотных часоў, і ён аддана заставаўся на сваім месцы аж да самага канца. Вяртаючыся дамоў лясной дарогаю, Юха злаваўся. Ён успамінаў усе твары, якія давялося пабачыць за ўвесь дзень як на сходзе, так і ў паноў. Ён адчуваў заўсёднае раздражненне. Ён і сам добра ведае, што рабіць, без усялякіх там указчыкаў.

— Што гэтыя людзі разумеюць у дэмакратыі?! Не патрэбны мне іхнія парады!

Як і тысячы разоў перад тым, паказалася хата. «Хай і не думае выгнаць мяне з хаты, — падумаў Юха, і ўпершыню за шмат гадоў у ім ажыла слабая надзея на будучае. — Во і зіма прайшла...»

Калі потым на адпрацоўцы ў гасподзе Юха зноў завёў такія доўгія размовы аб дэмакратыі, гаспадар злосна гыркнуў: «Заткні ляпу! Тут толькі я магу несці што захачу!» «Ну, гэта мы яшчэ пабачым», — адказаў Юха ўжо цішэйшым голасам.

І сапраўды, неўзабаве «пабачылі»; інакш чаму ж тады ўранні на пачатку лета Юха Тойвала ішоў не адпрацоўваць свае абавязковыя дні на гаспадара, а кіраваўся да Рынэ? Бо цяпер па ўсім прыходзе ідзе вялікая забастоўка. Маслабойня да апошніх дзён працавала, але цяпер стаіць і яна. Паглядзім, як цяпер гаспадары будуць супраціўляцца. Юха ідзе туды, нібы ў царкву — з добрым выглядам звонку і выдатным настроем у душы. Мужнае пачуццё ўпэўненасці і бяспекі напаўняюць ягоную істоту. Ён аглядае нівы вакол вёскі, успамінае, каму яны належаць, і міжволі ўсміхаецца. Учора ён з іншымі забастоўшчыкамі хадзіў пасачыць за штрэйкбрэжерамі, і сёння палеткі выглядаюць неяк па-новаму. Раней выгляд зялёных парасткаў на нівах нагадваў аб гаспадарых і ягоных зачыненых свіранах, а гэтым вясновым днём усё напамінае пра тое, што справа працоўнага люду ідзе наперад. Усё багацце гэтай раўніны быццам злілося ў адзінае багацце.

Гаспадар на возеры ставіць мярэжы і бачыць, як Юха ідзе дарогаю, якою ганяюць гавяды ў лес. Адлегласць паміж імі такая вялікая, што гаспадар можа адкрыта глядзець на гэтага старога селяніна, якога ён ведае лепей, чым хацелася б. Ён такі стары, такі бедны, такі непраглядна цёмны і дурны, што гаспадар не можа ненавідзець яго: гэта супярэчыць усім ягоным пачуццям. Але гаспадар не можа іначай, хоць у стараннасці таго чалавека ёсць нешта пакутлівае і безнадзейнае. Справа, розгаласам якой цяпер поўняцца дні, — гэта нешта асобнае; вядома, становішча трывожнае, але гэта і штосьці такое, перад чым нават самыя глыбокія чалавечыя пачуцці схіляюцца ў пакорлівай згодзе. Бываюць хвілі, калі хочацца пагрузіцца ў гэты магутны грамавіты паток часу, але як толькі ўбачыш калматую бараду і прыдуркаватыя вочкі такога вось старога брыдкага Юхі, дык адразу цябе скаланае ад ягонага мярзотнага выгляду, і тады прачынаецца нянавісць, і, хутчэй за ўсё, гэта — нянавісць да сваіх жа супярэчнасцей.

Такія маленькія супярэчнасці віруюць у душах людзей, выклікаючы агульную напружанасць, якая поўніць паветра гнятлівым пачуццём у гэты летні дзень рэвалюцыі. Гэтая

напружанасць выліваецца ў масавыя сцэны, якія разыгрываюцца ў двары маслабойні. Адтуль чуюцца крыкі і гучны гоман; у людзей з большай групы напружаныя падбародкі і позіркі, у меншасці — злосныя і калючыя. Так праходзіць палова дня, потым натоўп рассяваецца; на сёння прадстаўленне скончана. Калі надыходзіць вечар, у шмат якіх дамах пачынаюць абмяркоўваць падзеі дня. Пра тое, чья праўда і хто вінаваты, гаворкі больш няма — затое з вялікімі жарсцямі апісваюцца кожны крок і кожнае слова ўзаемна варожых груп. А калі сонца садзіцца, найбольш заможныя жыхары старанна зачыняюць дзверы сваіх абшытых дошкамі, добра пафабаваных дамоў. У пакоях тых вялікіх дамоў, у зарослых травой дварах усё яшчэ зберагаюцца надзейная ўтульнасць ды спакой мінулых часоў.

Але па прасёлках і вуліцах вёскі рухаюцца нейкія цёмныя постаці. Пабліскваюць агеньчыкі папярос, час ад часу чуецца гучны смех. З аднаго боку набліжаюцца тры маладыя служанкі ў аднолькавых белых хусцінках. Да іх далучаюцца трое мужчын, і ўсе яны разам ідуць да маленькай хацінкі, дзе раней гандлявалі белым хлебам ды ліманадам. Так у двары збіраецца больш за дзесяць чалавек, і ніводзін з сяброў айчыны ніколі не зможа даведацца, што ж там адбываецца.

А гэта тыя ж самыя людзі. Юха Тойвала нічога пра тое не ведае. Ён увесь дзень шчыраваў з імі, і вось цяпер увечары, ледзь жывы ад стомы, ён цягнецца ў сваю лясную глухамань. У ягонай душы больш няма месца падазронасці і дробязным прыдзіркам; апошнімі днямі ён нават не выступаў у ролі прарока дэмакратыі. Цяпер ён бачыць толькі гаспадароў з іхнім супрацівам. Гэткі стан ягонай душы больш зразумелы і разумны, ён у поўнай сугучнасці з бурнымі хвалямі часу. Стары Юха жыве толькі духам рэвалюцыйнага лета.

А рэвалюцыя працягваецца, пашыраецца і мацнее. Штораніцы пошта прыносіць звесткі пра тое, што гэты рух з Хельсінкаў распаўсюджваецца па ўсёй краіне. Гэта цудоўнае лета фінскай беднаты. Цэлымі тыднямі не відаць буржуазных газет, якія толькі хлусяць і спрабуюць выступаць супраць

праўды працоўнага люду. І нічога дзіўнага, што цяпер гаспадар выходзіць на жніво разам з усімі і сам ставіць у бабкі снапы, задыхаючыся ад нянавісці. Амаль што з асалодаю падзёншчыкі глядзяць на ягоную бяссільную злосць, калі па паўтары гадзіны сядзяць на полі і востраць свае сярпы. Ад ранейшай працы навыверадкі не засталася і следу. Гэта бядняцкае лета 1917 года. Свабодны, з паднятаю галавой, шыбуе ўпэўнена падзёншчык па летніх дарогах, і торпар з большым замілаваннем глядзіць на землі свайго торпа, адкуль даносіцца подых будучай радасці...

Аднак гісторыя ўсіх слаёў фінскага народа дагэтуль поўная трагізму — трагізму незвычайна вытанчанага і нават адмыслова вычварнага. Лёс не забіваў нас, а паддаваў няспыннаму павольнаму катаванню. Вось ён прыгравае нас на сонейку, а калі мы дажываем да таго, што і самі не ведаем, каго б толькі прыняць у свае абдымкі, як гэты ж самы лёс бязлітасна даводзіць, што папраўдзе ён не меў нічога сур'эзнага, што гэта была наша ілюзія.

Зіма, снежань. Завірухі, маразы, празрыстыя зорныя вечары, калі ў лясной цішы час нібы спыніўся і прыслухоўваецца да ўсяго, што адбылося за апошнія дзесяцігоддзі; шолах галінкі, якая ціха падае ў снег, падаецца спакойным дыханнем сярод боскае цішыні. Такімі былі зімы на працягу дзесяцігоддзяў, і людзі ездзілі па вузкіх санных дарогах пад заснежанымі ляснымі шатамі. І яны пакаленнямі спрычыняліся да гэтай боскасці прыроды.

Так было раней, але цяпер ужо ўсё не так.

Цяпер наўрад ці хто заўважае, што ўжо надышла зіма: зусім жа нядаўна быў лістапад, калі ўціхамірылі гвардыю лахтараў. І ўсяго толькі тры тыдні, як перасталі плаціць падаткі. Вырашылі таксама не плаціць і царкоўныя пошліны. Не час торпарам сядзець па дамах. Дома, у самотных хацінах, цьмянымі зіmnімі днямі іх падсцерагае старадаўняя сонная цішыня, але зараз так не пойдзе. І людзі міжволі пазбягаюць таго. Што там навыврашае парламент? Ці не збіраюцца буржуі ўзаконіць гвардыю лахтараў? Тады настане пара падняцця

і нашым хлопцам. Што нам той парламент? Мы прайгралі на выбарах, ну і што з таго? Халера з імі, з гэтымі выбарамі! Наогул, увесь той парламент — чыста бабская забава, а буржуі там заўсёды заадно, ім усё роўна, прайгралі мы ці выйгралі. Хай сабе рабочыя і стануць большасцю ў парламенце, усё адно гэта нічога не вырашыць да той пары, пакуль існуюць буржуі і ключы ад свёрнаў з хлебам вісяць па сценах у іхніх дамах. Што нам да тых парламентаў ды большасці! Мы ім пакажам, у каго большасць. Калі спатрэбіцца, дык нас абавязкова будзе больш.

Гэта ўсё нагадвае дзень нараджэння, калі раптам які-небудзь зухаваты дзяцюк, пусціўшыся ў скокі, не ўпадабае столікі для кавы ці яшчэ якую мэблю. Тады ён пачынае задзірацца і лезці ў бойку.

Юха Тойвала цяпер не надта рупліва займаецца сваёй гаспадаркаю, бо Лемпі ўжо чатырнаццаць гадоў і яна добра спраўляецца з доглядам каровы, асабліва цяпер, калі карова цэльная і даць яе не трэба. Дзесяць гадоў мінула з таго вялікага лета смерці, калі ён хадзіў да родзічаў у Туарылу. Гэта было лета старадаўняга чыну, бясконцае, поўнае задушлівага шолаху. Юха больш не ўспамінае нябожчыкаў, яшчэ менш ён думае аб сваіх знатных сваяках, бо ўсё гэта не мае ніякага дачынення да падзей сённяшняга дня. Зараз на чарзе пытанне торпараў, аб чым больш за ўсё гамоняць людзі, і пытанне гвардыі лахтараў. Юха сядзіць у якіх-небудзь знаёмых і пранізлівым голасам «вяшчае». Увечары ён ідзе дадому, стомлена пазяхае і наўрад ці аб чым-небудзь думае яшчэ. Хаціна з ложкам і розным рызём за доўгія гады набыла зусім іншы выгляд. Раней у ёй жыла нястача, а цяпер пануе сапраўдная галеча: са шматлікіх дробных рэчаў знікла ўся ўтульная «хатнясць», і цяпер хата нагадвае памяшканне для парабкаў у вялікай гаспадарцы, дзе бессаромна пануе пахабны дух падзёншчыкаў, нанятых на кароткі час проста з вялікай дарогі. Можна было б падумаць, што гэта ўсё толькі прыдумка, каб не адзін важны відавочны факт: вошы. Яны ўжо завяліся ў хаце Юхі Тойвалы. І ў пасцелі, дзе завяліся во-

шы, больш не заводзяцца вячэрнія мары. Вош не бязмозгая і не выпадковая істота, і зусім неабавязкова заводзіцца яна ў брудзе, як гэта звычайна думаюць. Яна можа і не завесціся ў старой бядняцкай хатцы, затое абавязкова з'яўляецца там, дзе чалавек даходзіць да поўнай жыццёвай знямогі: у акопах на фронце, у памяшканнях для парабкаў ды іншых цесных прытулках працоўнага люду.

У Тойвале цяпер пануюць нястача і галеча. Увосень Юха не змог трапіць у хаўрус, які купляе для сваіх членаў харчы; хлеб выдаецца па картках у царкве за паўтары мілі ад ягонай лясной хаты. У Тойвале часта галадаюць цэлымі днямі, з харчоў маецца толькі бульба ды салёная вадзіца з-пад са-лаккі. Часцей за ўсё Лемпі і Марці ядуць адны, бо Юха амаль не бывае дома, часам нават і не начуе. Дзве схуднелыя істоты з тонкімі шыямі і запалымі вачыма неяк яшчэ зберагаюць сваё жыццё. Змарнелыя і да ўсяго безуважныя, яны сядзяць у лядашчых лахманах як жывое ўвасабленне галечы. Яны не ходзяць у народную школу, не праходзяць нават школу жыцця.

А Юха добра сябе пачувае толькі тады, калі ён не дома. Можна пашаптацца з якімі-небудзь «таварышамі» — яму ж трэба пазычыць грошай. Рынэ — хто ведае, што гэта за чалавек? Ён хітры і падступны баламут-падбухторшчык, аднак неўпрыкмет ён усё-ткі апякае старога Тойвалу. Часам ён дае Юху дробныя даручэнні, якія той здолее выканаць належным чынам, а потым пхае старому ў жменю некалькі марак. Рынэ займаецца вялікімі справамі, ён свой чалавек у розных буржуазных аб'яднаннях, ён уваходзіць у склад розных камісій і камітэтаў. Бровы ягоныя заўжды нахмураныя, ён гаворыць рэзка, думкі свае тлумачыць коратка і безапеляцыйна. Ён толькі ўсміхаецца, калі Юха ў запале пачынае несці лухту. Але ўсё ж Рынэ лепшы за любога гаспадара.

Аднак калі чалавек трапляе ў цяжкае становішча, справы ягоныя павольна ідуць ад дрэннага да горшага, а потым — і да найгоршага. У тую сераду справы ў Тойвале складваліся так, што хлеба зусім не было, карове скармілі апошні жмут

сена, а Юха ў адчай не бачыў аніякіх магчымасцей уратавацца. Праз пяць тыдняў карова павінна цяліцца: аднымі альховымі венікамі скаціну не нагадуеш. Але цяжка зноў ісці да Рынэ праз такі кароткі час — і пары тыдняў не прамінула, як ён звяртаўся па дапамогу. Дый адкуль той возьме яму сена? Дзеці мачаюць бульбіны ў расол і з вялікай цяжкасцю, давячыся, глытаюць гэтую ўбогую страву. Юха ўсё ж ідзе ў сяло, ён проста зойдзе да Рынэ, а прасіць нічога будзе. Дзеці пачынаюць усхліпваць, яны разумеюць, што зноў давядзецца начаваць адным, калі бацька гэтак позна выпраўляецца ў вёску.

Падзеі апошніх тыдняў абудзілі ў Тойвале тыя самыя рысы, якія некалі прывялі яго ў Туарылу, і гэта найлепшым чынам набліжае яго да Рынэ. Аднак увайшоўшы ў дом Рынэ, ён разумее, што заявіўся не ў пару. Рынэ цяпер не да яго. Ягоны голас даносіцца з суседняга пакоя, чуюцца таксама іншыя галасы, і адразу зразумела, што гамоняць там не пра надвор'е і што сабраліся там людзі зусім не выпадкова. Гаспадыня нясе ім каву, а сам Рынэ выходзіць паглядзець, хто там прыйшоў. З натужнай сяброўскай добразычлівасцю ён адказвае на Юхаў «добры дзень» і вяртаецца на «чыстую» палову. Ягоная жонка зноў нясе каву і кажа:

— Праходзь, Тойвала, усе там.

— А мне можна туды?

— Чаму ж не...

Кабета гукае: «Тут Тойвала! Можна яму да вас!?» Адказ чуецца невыразна, але жанчына працягвае: «Дык ідзі, што ж ты...»

Юха заходзіць у пакой і сядзе каля дзвярэй. Ён адчувае сябе так, нібы трапіў на «чыстую» палову, дзе сабраліся адны гаспадары. Тут папяросы, кубкі з каваю, карціны на сценах. Незразумела толькі адно: чаму гэта гаспадары і завадатары з усяе акругі сабраліся тут у будні дзень, апранутыя ў святочную вопратку з высокімі ботамі. Што гэта за зборня?

Сядзі тут, не сядзі — Юху гэта не дапаможа. Во каб дома было ўдосталь сена і хлеба, тады Юха з радасцю пасядзеў бы тут. Але не вытрымлівае і пачынае ўмешвацца ў гаворку,

хоць яшчэ не зусім даўмеўся, пра што тут увогуле гамоняць. А размову яны вядуць пра пагорак Куўскасі, разважаючы, які ён з таго ды з другога боку. Гэтую гару Юха добра ведае.

— Вядома, для абароны гэта добрае месца, — кажа Юха. — А што, можа спатрэбіцца такое месца?

— Хто яго ведае, можа, і спатрэбіцца, — адказвае адзін мужчына.

Так, паступова распытваючы, Юха дакопваецца да сутнасці. Пачалася вайна. «Вайна» — гэтае слова не прамаўляецца ўголас, але яно пагрозліва насоўваецца як вынік усіх папярэдніх падзей. Вайна! Ці сапраўды гэта вайна, калі счাপіліся ў бойцы чырвонагвардзейцы і лахтары? А можа, гэта адно толькі дэманстрацыя, накшталт той, што была ўлетку каля маслабойні? А з дэманстрацыяй ніхто не зможа справіцца: там жа такое мноства людзей! І падумаць нельга, што могуць страляць па такім вялікім натоўпе.

У хату ўваходзяць усё новыя людзі, і Рынэ ідзе сустракаць іх. Тым часам Юха, застаўшыся ў пакоі, ціхенька выпытвае падрабязнасці, нібыта баючыся зрабіць гэта ў прысутнасці Рынэ. Дома ў Юхі зусім дрэнна, а што будзе далей?

У хату ўвайшлі яшчэ шэсць чалавек, відны рулі стрэльбаў. Дагэтуль цэнтр нарады быў на гаспадарскай палове хаты, цяпер жа ён рассыпаўся і паступова перамясціўся ў агульную палову, дзе сярод прысутных шмат парабкаў і падзённых работнікаў. Ёсць там і такія, што сядзелі ў астрогу, такія, якіх Юха не лічыў людзьмі, здольнымі на што-небудзь прыстойнае. Але цяпер у паветры лунае дух нечага вялікага, што дыханнем сваім сцірае ўсё былое. Дым ад папярост усё гусцей. Натоўп цяпер такі вялікі, што асобны чалавек раствараецца ў гэтай гурме. Пачуццё сённяшняга дня мацнее, няма больш ні ўчора, ні заўтра. З кожнай новаю парай пачуццё масавасці ўзрастае. Плануюцца змены начной варты. І неяк само сабою Юха застаецца начаваць у Рынэ, хоць ніхто яго не запрашаў. Недзе ўдалечыні згубіўся той вечар, калі Юха пакінуў дом, дзе няма ні сена, ні хлеба. Усіх сабраных людзей некалі турбавалі тыя ж самыя справы. Цяпер іх няма.

Так у гэтых мясцінах пачалася «чырвоная эпоха». Ранкам на двары ў Рынэ людзі шыхтаваліся ў шэрагі, дзяліліся на атрады і разыходзіліся ў розных кірунках рэквізаваць зброю. А ўвечары першы заможны селянін атрымаў загад прывезці саломы ў казарму. Гэтае слова ўзнікла і прыжылося за адзін дзень. Людзі вярталіся з пошукаў зброі, і іх было так шмат, што невядома, хто і калі далучыўся да натоўпу. Хата поўнілася тытунёвым дымам і шматгалосым гоманам, людзі ўспаміналі, што адбылося ў той або іншай гаспадарцы. У натоўпе было шмат невядомых Юху Тойвалу людзей. Рынэ з учарашняй групаю сядзеў у сваім пакоі — гэта быў штаб. Казарма і штаб — гэтыя два словы незвычайна змянілі ўсю акругу. Вунь там Тойка, а там Пайтула. Цікава, што робіцца ў сяле?

Юха Тойвала пакутуе ад кашмару: ён ужо двое сутак не быў дома. Узрушаны агульным уздымам, ён абвострана ўспрымае ўсё. Ён разумее, што і сёння яму не ўдасца дабрацца да сваёй хаты. Ён жуе хлеб з маслам, сёрбае бульбяны суп і пытаецца ў самога сябе, ці здолеюць перажыць дзеці і карова гэты дзень — дакладней, вечар гэтага дня і наступную ноч? Лавіна падзей нарасталала з вялікай хуткасцю, але каб абдумаць усё, патрабаваўся пэўны час. А каб Юхава справа была паспяховай, лавіна тая павінна была ўзмацнець і пашырыцца. І адбылося гэта толькі адвячоркам трэцяга дня.

Вось тады загуло, засвісцела, загалёкала спевам, прарэзлівым дзіцячым крыкам, жаночым галаслівым плачам у абозах на бальшаках, на прасёлкавых дарогах ды ў скотніках:

*Паўстань, пракляццем катаваны!
Паўстань, хто з голаду век пух!
Бурліць наш розум збунтаваны!
Няволі кліча рваць ланцуг!*

Вось тады людзі спазналі, што такое сапраўдная ўлада, што такое воля. Пачуццё свабоды да дрыжыкаў працінала ўсю істоту старога Юсі, ён браўся падпяваць, і ягоны тонкі

голас трымцеў ад гэтага пачуцця; нарэшце пасля такіх доўгіх пакут перад ім заблішчэла святло сапраўднага вызвалення, калі з Пір'ёлы ў Тойвалу прывезлі цэлы воз сена, а Юха асабіста прынёс ад Рынэ шмат розных харчоў для дзяцей, якія былі амаль у непрытомнасці ад голаду, страху і плачу. Нарэшце Юха мог бесперашкодна займацца самаадданай працаю дзеля вялікай справы духоўнага вызвалення.

А падзеі ішлі бясконцай чарадою. Наступнай ноччу Юха ўбачыў у хаце Рынэ свайго сына Кале, тоўстага тамперскага возчыка з шырокай чырвонай пысай; ён быў камандзірам роты. Нічога падобнага да адносінаў бацькі з сынам паміж імі не было, ды і не было ўмоў для праяўлення буркатлівай бацькоўскай улады. Кале размаўляў з ім гэтаксама, як і з усімі іншымі. Уранні ён накіраваўся на Куўскоскі.

А між людзьмі ўжо чуўся шэпт, што во той ды той важны пан пакінуў гэты свет. Але шмат хто лічыў за лепшае пра тое не гаварыць. Затое вельмі ахвотна абмяркоўвалі, як ідуць справы ў таго або іншага гаспадара, і падрабязна разглядалі найбольш уласцівыя яму рысы характару. А заўтра будзе тыдзень, як усё пачалося. Першыя дні ў акрузе панавала незвычайная калатня, але да яе хутка прывыклі. Мясцовыя жыхары ніяк не называлі гэты новы парадак — як ёсць, так і ёсць, во і добра, — а ўсялякія драбніцы ніколі не абмяркоўвалі. І толькі калі прыйшлі белыя, якіх называлі мяснікамі-лахтарамі, вось тады сяляне пачулі, што гэта бунт і што ў Суомі ідзе вызвольная вайна.

Гэтая вайна цягнецца ўжо сем тыдняў. Напружанасць першых дзён даўно аціхла ў абыякавых душах; абозная павіннасць, экспрапрыяцыя, спецыяльныя мандаты і дазволы — усё гэта стала звыклым, толькі бывае, што здрыганецца чалавек, калі ў двор заедзе санная запрэжка, адкуль бачацца рулі стрэльбаў, патранташы ды чырвоныя банты. Але размаўляе ён з прыхаднямі прыветна і абяцае выканаць усе іхнія патрабаванні, харчразвёрстку і ўсё астатняе, бо гэта ж свае,

мясцовыя людзі, чаго ўжо там... Потым сані выязджаюць з двара і рухаюцца далей. Хутка з фронту, напэўна, прыедуць людзі па малако.

Жыццё цячэ спакойна, амаль без аніякіх змен. У вячэрнім змроку людзі крадком гойсаюць па суседніх дварах, сядзяць па хатах і расказваюць пра тое, што яны бачылі ў сваіх паездках, што чулі ад чырвонагвардзейцаў у суседніх мясцінах. Пра ўсё гамоняць з усмешкаю, ніхто не хоча падацца нядобразычлівым. Ніхто і не думае, што сюды могуць прыйсці беляы мяснікі-лахтары — усе называюць іх так і ніяк іначай. Хтосьці разжыўся ў паездцы тытунём і частуе другіх. Ходзяць чуткі, што пан Пуйталу павінен з'яўляцца да Рынэ чатыры разы на дзень, і цяпер гэта нікога не здзіўляе. Хто-небудзь збоку падумае, што пану Пуйтале не пашкодзіць, калі яму крыху і саб'юць фанабэрыі. Кажуць, што загінуў сын Рынэ, і зноў жа такі абьякавы чалавек употай парадуюцца, што адным хуліганам стала меней. Чужаніца бачыць усю паслядоўнасць падзей, якія прывялі да сённяшняга становішча. Плынь часу абуджае ў ім патаемнае задавальненне, бо ўсё адбываецца так, як і павінна адбывацца, усё ідзе сваім парадкам, і толькі лёгкае нецярпенне даймае такога абьякавага пабочнага назіральніка. Хутчэй бы ўсё скончылася — ніхто ж у гэтай вайне не пераможа, бо дзеля перамогі трэба адолець самога сябе.

Так думае нейкі таямнічы старонні чалавек, ён усімі сваімі нервамі абвострана адчувае, што падзеі паскараюць сваю хадку. Жыццё не бывае аднастайна нязменным, характар жыцця жывы і досыць нецярплівы.

У гэтым бурлівым віры падзей няспынна круціцца Юха Тойвала. Усю вайну то тут, то там віднеюцца ягоны чырвоны бант і пранізліва прыжмураныя вочы. Шмат хто з заможных сялян, якія проста не заўважалі яго і не лічылі ніякім сацыялістам, цяпер мусіць выконваць ягоныя загады. Юха ахвотна прысутнічае на ўсіх важных мерапрыемствах; там ён стаіць, вытарашчыўшы вочы, з горкай складкай вакол моцна сціснутых вуснаў. Ён з задавальненнем ходзіць на экспрапрыяцыі, хоць ягоны гаспадар не адзін раз ужо дасылаў

у штаб цыдулкі: «Няўжо вы там не можаце знайсці нікога лепшага за Юсі Тойвала?» Шмат якія заможныя гаспадары гатовы аддаць палову маёмасці, каб толькі не падпарадкоўвацца загадам старога Юсі. Невядома, з якой прычыны ўсе гаспадары-заможнікі так ненавідзяць яго.

А Юха, са свайго боку, не так ужо і моцна ненавідзіць гаспадароў. Цяпер ён жадае толькі аднаго: каб яны цяпер убачылі, што ягоныя прамовы спраўдзіліся, што народ усёмагутны і што не заўсёды ім жыць за кошт таннай народнай працы. Раней яны яго не слухалі і нават не заўсёды прапаноўвалі сесці, калі Юха заходзіў да іх. І хоць ён заўсёды размаўляў з гаспадарамі надзвычай ветліва, яны толькі нешта мыгчалі ў адказ і адварочваліся ад яго. І цяпер, падчас вайны, Юха заўважае, як гаспадары ледзь стрымліваюць бурлівую злосць, калі ён прыходзіць да іх з развёрсткаю.

Так жыву стары небарака Юсі Тойвала. Цяпер ужо шмат вушэй, патаемна падслухоўваючы, пачула па тэлефоне намёкі на тое, што адбудзецца ў хуткім часе, а Юха ўсё яшчэ ездзіць з вёскі ў вёску разам з Кале Ніеміненам, збіраючы запоны. Просты Юхаў розум не мае патрэбы разбірацца ў складаных акалічнасцях жыцця. Ён ужо назапасіў добры кашэль: ажно шэсцьсот марак! Вядома, гэта ладныя грошы, хоць папраўдзе ён думаў здабыць і болей. Калі цяпер ён атрымае торп з лесам, дык спатрэбяцца большыя грошы. Праўду кажучы, яму ўжо крыху і надакучыла ўсё гэта. Да таго ён старанна рабіў сваю справу і не пакіне яе, аднак надта ўжо нетаропка ідуць тэа здзяйсненні. Рынэ, напэўна, таксама мае сваю выгаду, бо ў яго заўсёды шмат грошай.

Аб тым ён гаворыць Кале Ніемінену, які сядзіць побач. А той амаль не слухае, што там вярзе стары Тойвала, адказвае нехаця і недарэчы, штосьці напявае і глядзіць некуды наперад. Нідзе і ніколі за ўсё сваё жыццё Юха не сустрэў сапраўднага сябра...

У вечаровым змроку Юха вяртаецца ў штаб са сваёй здабычаю. У хату ён уваходзіць з дакорам на зарослым дзікім валоссем твары: во, глядзіце, ён стары чалавек, але ж так

жвава варушыцца і дзейнічае — справа ж ляснецца, калі ўсе будуць толькі сядзець і мянціць языкамі. Калі настаў час дзейнічаць, значыць, трэба дзейнічаць... І нічога дзіўнага, што Рынэва жонка запрашае яго на кухню і частуе каваю.

Смакуючы каву, Юха пагружаецца ў настрой, які ў яго быў раней, калі ўдавалася здабыць хоць крыху грошай і ён вольна так сядзеў з кубачкам кавы, і здабытыя паперкі салодка вярэдзілі ягоную душу. Задавальненне ад спакойнай паспяховай дзейнасці лашчыць і трывожыць. Тут бяспечна, тут заўсёды шмат народу, тут цёпла, тут ядуць, п'юць каву і дзейнічаюць. Адсюль увесь час некуды ідуць, тэлефануюць, і ўсё ідзе ўпэўнена і незваротна. А ці прынеслі дровы на кухню? Здаецца, малавата; зараз Юха пойдзе і прынясе яшчэ. Шматтыднёвы грукат фронту каля Куўскаска стаў звыклай і не вартай увагі часткай штодзённага жыцця — куды ж ад таго падзецца? Санныя абозы, складзеныя з сотняў запрэжак, рухаюцца па лёдзе нібы самі па сабе, нібыта ніхто і не кіруе тымі вазамі; часам прыходзяць звесткі, што хтосьці з мясцовых хлопцаў загінуў, але і гэта, як ні дзіўна, толькі ўмацоўвае пачуццё спакою і бяспекі. Юха зусім не хоча быць самастойным гаспадаром, так яму больш утульна і зручна. Юху нясе імклівы вір падзей, і яму было б неўласціва абдумваць, ацэньваць значэнне падзей, іх вынікі, іх наступствы. Яму добра і так: ён адчувае, што ў адваротным выпадку, што б там ні здарылася, яго чакала б пагібель. Што ён значыць сярод тысячнай гурмы, хто яго там заўважыць? Ён устае і выходзіць у двор па дровы.

Юха Тойвала — чалавек старанны, штабісты размаўляюць з ім, паблажліва ўсміхаючыся, і гэтая паблажлівасць злупа старога Тойвалу. Во ён толькі што прынёс абярэмак дроў, і зноў трэба ісці ды прынесці яшчэ. А ў хаце вунь лайдакі валяюцца на ложках, адзін сядзіць у мяккім крэсле і нават чытае газету...

Але цяпер позірк Юхі стаў незвычайна вострым, ён уважліва сочыць за штабістамі, і ў яго прачынаецца жахлівае падазрэнне, што яны толькі прыкідваюцца спакойнымі.

Гэтае пачуццё нечакана апанавала Юху, калі ён вярнуўся з паездкі. Са сцяны абыякава глядзіць рэквізаваны ў суседняга гаспадара тэлефон, з-пад столі звісае там жа рэквізаваная электрычная лямпачка. І ніхто болей не звяртае ўвагі на Юхаву стараннасць, на ягоныя дзеянні: у штабістаў такі выгляд, нібы ім ужо абрыдла ягоная бязладная мітусня. І тут Юха ўспамінае, што такое становішча працягваецца ўжо сем тыдняў.

Але пакуль што ўсё застаецца па-ранейшаму. Ціхі вечар, нават грукат каля гары Куўскасі сцішыўся. Там якраз і стаець белагвардзейскія лахтары-мяснікі... Каля варотаў тупае вартавы. З дарогі чуюцца нечыя крокі, і з вячэрняга змроку набліжаюцца дзве чалавечыя постаці. Моўчкі падыходзяць мужчына і жанчына, апранутыя ў багатыя футры. Гэта сапраўдныя паны: гаспадар Пайтулы з жонкаю ідзе на вечаровую праверку ў штаб. Жонка заўсёды прыходзіць разам з ім. Стрэлы каля Куўскасі чуюцца ўсё радзей. Здаецца, што там адбываецца нешта надзвычай важнае.

Юха ідзе пад паветку і пачынае безуважна набіраць дровы ў ахапку. Што ж там такое? Ён здранцвела глядзіць у цемру. Гэта ж рэвалюцыя... А я рэвалюцыянер. Добра было балбатаць пра тое раней, калі ўсё толькі пачыналася, а во зараз насоўваецца нешта такое, што можа знішчыць і яго, Юху Тойвалу. Каб толькі было можна вярнуцца да былога спакою, у мяне ж цяпер ёсць ажно шэсцьсот марак! І тут Юха з жахам усведамляе, што вяртання да ўсяго старога болей не будзе. У гэты момант гаспадар Пайтулы якраз заходзіць у хату, і вакол Юхі ўсталёўваецца магільная цішыня.

Гаспадар Пайтулы стаець у дзвярах хаты з ганарыста паднятай галавою, чырвоны ад злосці. Рынэ пачынае дапытваць яго. Юха з дрывамі праходзіць у яго за спінаю і чуе, як пан Пайтула адказвае хрыплым голасам, з самаўпэўненым выглядам, калываючыся ўсім целам. Юха заносіць дровы на кухню і ўмешваецца ў гаворку:

— Вядома, капітал доўга душыў свабоду беднякоў, так што нічога не станецца, калі адзін з паноў крыху і прагуляецца.

Юхавы словы ў гэтую напружаную хвілю гэтак жа не-дарэчы, як з'яўленне беднага родзіча ў доме, поўным важных гасцей. Рынэ ляжыць на ложку з папяросаю ў зубах. Ад нечаканасці ён прыпадымаецца, абাপіраючыся на локаць левай рукі, і ўвесь ягоны выгляд нібы кажа: «Калі вы думаеце, што ў нас толькі такія Юхі, дык глыбока памыляецеся». Але ўго-лас, робячы нецярплівы жэст, ён кажа зусім іншае:

— Ладна, можаце больш не прыходзіць сюды, калі думаеце, што гэта будзе лепш для вашага здароўя. Можаце ісці.

— Добра, — адказвае пан Пайтула і выходзіць.

Рынэ ўстае з ложка і таксама ідзе на двор. Астатнія моўчкі сядзяць у хаце. Толькі Юха Тойвала спрабуе сказаць прамову, але яго ніхто не слухае. Зазваніў тэлефон, Лехцімякі ўстаў і зняў трубку.

— Алё... Так... Не... Не ведаю... Ён толькі што выйшаў... Як гэта так?.. Ён не з Турку?.. Уцяклі?.. Куды?.. Гэта ўсё хлусня...

Лехцімякі моўчкі вешае трубку.

— Я таго і баяўся, — кажа Мякінен.

Юха захваляваўся, хоць нічога з той размовы не зразумеў. Тут Рынэ вярнуўся ў хату.

— Ідзі-тка, Тойвала, ды прыгледзь за гэтым лахтарам, каб не ўцёк, — загадаў ён Юху.

— А за якім лахтарам прыгледзець?

— За гэтым, які толькі што пайшоў. Нам званілі? — пытаецца ён у іншых.

— Званілі.

— Стрэльбу мне браць? — спытаў Юха.

— А як жа! — адказаў Рынэ і засмяяўся нейкім дзіўным смехам.

Юха пакідае дом Рынэ і не ведае, што робіць гэта апошні раз у жыцці. Ягонае амаль шасцідзесяцігадовае жыццё паспешліва імнецца да канца, а пачатак гэтага жыцця схаваны ў далёкім мінулым і не мае ніякай сувязі ні з сённяшнім днём, ні наогул з цяперашнім ваенным часам. Там, у далёкім

мінулым, свяціла лучыніна; стары Пеньямі Нікіля ў зрэбнай кашулі кожны дзень праводзіў у самагонным ачмурэнні, лупцаваў сваю трэцюю жонку, валадарыў у сваёй гасподзе, а зямля і неба дыхалі спрадвечным сялянскім спакоем. Усе насельнікі той гасподы даўно спачылі з мірам, а хлопчык, які тады нарадзіўся ў ноч Міхайлавага дня, — гэты хлопчык і ёсць той сацыяліст, што цяпер ідзе ў Пайтулу. Ён бедна на-дзелены розумам, свядомасць ягоная дазвання прымітыўная, але ён усё ж пражыў шэсцьдзясят гадоў — самых насычаных зменамі і падзеямі гадоў у гісторыі нашага народа.

Закінуўшы стрэльбу за спіну, ён цягнецца па зімняй дарозе; яго твар зарос ускалмачанай барадою, у яго дзіўна блішчаць вочы, і здаецца, што нейкі нячысты дух гістарычнага развіцця ўсеўся яму на карак і што ёсць моцы бязлітасна паганяе Юху насустрач будучыні. З такога гледзішча Юха ўжо не абуджае мярзотнага пачуцця, хутчэй наадварот — выклікае спагаду. А ўсё таму, што гэты самы нячысцік здзелківа грымаснічаў, седзячы на плячах у людзей, якія ішлі сваёю дарогай з надзвычай мудрым выглядам і не ведалі, што іх паганяе сам д'ябал гістарычнага развіцця.

З пачуццём нейкай бездапаможнай самоты ў душы тупае Юсі Тойвала да Пайтулы. Важныя справы творацца сённяяш-няй ноччу Звеставання, хоць Юсі не мае нікага ўяўлення, што гэта за справы і да чаго яны прывядуць. Аднак ён адчувае, што яго пхнулі туды, куды ніхто другі не захачеў лезці; душу поўніць усведамленне таго, што яму кепска аддзячылі за ўсе прынесеныя ім дровы, за ўвесь ягоны клопат. Такая ўжо доля выпала небараку: усё жыццё з ім ніхто не лічыўся. Што б ён ні распачынаў, тое было не да часу, не да месца, і ні сам Юсі, ні хто-кольвечы іншы не мог нічога змяніць. У іншых людзей узлёты і падзенні ідуць сваім звычайным парадкам, нават няшчасці ў іх, так бы мовіць, прыстойныя. Што ж да Юсі, дык ён адчувае, што ўсе ягоныя ўдачы і няшчасці выходзяць нейкія крывабокія і недарэчныя. Гэтак жа атрымліваецца і з цяперашнімі ягонымі прыбыткамі ў шэсцьсот марак: невядома, чым гэта скончыцца. Тады, адразу пас-

ля смерці жонкі, Янэ Тойвала нібы ўзяцеў на хвалі дабрыні і сугучнасці душы з усім светам. Ён адчуваў, які ён добры для дзяцей, ягоную душу поўніла ўпэўненасць, што пасля такой падзеі жыццё наладзіцца. Уяўленне ўжо малявала, як лёгка пойдзе жыццё пасля смерці жонкі. І сапраўды спачатку быццам усё пайшло добра; добрай прыкметаю стала тое, што дачку ўдалося ўладкаваць да насамрэч прыстойных гаспадароў. Тады Юха адчуваў сябе такім моцным, што мог спакойна займаць дзесяць марак без аніякай спакусы тут жа патраціць іх. Ад той пары ў яго збярогся адзіны ўспамін: незвычайна яркае месячнае святло. Гэта была самая светлая пара ў Юсевым жыцці. А калі дачка загінула, усё абрынулася ў старое існаванне — калі ад рання да вечара магло быць усё што хочаш, толькі не было ніякай радасці ад жыцця. У такіх умовах Юху заставалася толькі шукаць, чым напоўніць сваё жыццё, але і тья пошукі выглядалі поўнай дурасцю: ён спрабаваў насіць каўнерык, гэта было для Юхі жыццёваю неабходнасцю, каб не палічылі яго занадта просценькім. А адчуванне таго, што ён не такі ўжо і просты, а куды больш хітры за шмат каго, прыемна казытала ягонае самалюбства... Напаўненнем жыцця стала і «сацыялістычная ідэя», якую на ўсе лады абгаворвалі ў парабкавых хатах зусім так, як некалі няспынна абмяркоўвалі ідэю «вечнага шчасця».

Вось Юха выбраўся з ільду на бераг і падыходзіць да варотаў сялібы Пайтулы. Дом перад ім стаіць ціхі і цёмны. На тым беразе пратокі свецяцца агні ў вокнах штаба Рынэ, далей у сяле гараць два вялікія вулічныя ліхтары. З боку Куўскаскі даносяцца прыглушаныя стрэлы, а з пратокі па лёдзе да Пайтулы набліжаецца санная запрэжка. Нават на ўзгорак яе гоняць рыссу. Яна ўжо зусім блізка, і Юсі бачыць вінтаваныя рулі і два футравыя каўняры.

— Хто там? — рэзка пытаецца Юсі.

Каўняры маўчаць і толькі паганяюць каня. Потым цэлую гадзіну нікога не відаць, толькі таямніча мігцяць агеньчыкі да чуюцца рэдкія стрэлы — гэты суровы голас святочнай ночы. Юха Тойвала мае магчымасць спакойна разгледзець

ую гаспуду і ўявіць панскае жыццё, неспасцігальнае для яго. Розум гаспадара Пайтулы, ягонае багацце, ягоны лад жыцця — усё гэта паўстае перад вачыма Юхі, і яго амаль раздражняюць недарэчнасці таго ўяўнага жыцця. Ён успамінае шматлікія выпадкі, калі даводзілася мець справу з Палмукрэні. І што гэта за імя такое — Палмукрэні, — Пальмавая галінка? Што можа атрымацца з такога імя?

Беднякі і гаспадар Пайтулы — які ж бездапаможны гэты Пайтула перад беднякамі! Розум і планы гэтага пана, які так сама разлічвае дасягнуць поспехаў у жыцці, — з аднаго боку, а з другога — розум беднякоў. Гаспадарскі розум замкнёны ў сценах свайго дому, а розум беднякоў сягае на ўвесь свет!

Зноў набліжаюцца санныя запрэжкі. Мяркуючы па рыпенні палоззя, іх там цэлы абоз. Што за вазкі з таго боку, ды яшчэ так шмат?

Калі пярэднія сані параўняліся з Юхам, хтосьці рэзка спытаў:

— Гэй, дзед, тут не праязджалі двое малойчыкаў?

— Недзе з гадзіну назад праязджалі двое нейкіх...

— Чортавы шпягі! Чаму ты іх не затрымаў?

Неўзабаве прыехалі яшчэ некалькі саней. І зноў тое ж пытанне.

— Дзед, ты часам не бачыў: двое буржуяў не праязджалі?

— Ну бачыў.

— Даўно?

— З гадзіну таму.

А міма праязджаюць усё новыя вазы. І ў кожных санях месціцца па пяць, па шэсць, а тое і па восем чалавек. Жанчыны сядзяць, прытуліўшыся да мужчын. З адных саней нехта крычыць Юху: «Уцякай, дзед, фронт прарвалі!» Але гэта ніяк не ўздзейнічае на Юху, бо ён зачараваны вялікаю масай людзей. А такія ж пытанні і парады градам сыплюцца на старога Тойвалу.

— Ты чаго, дзед, тут тырчыш? Можа, лахтараў чакаеш?

Юха павінен бы ўцяміць, што бясконцая чарада саней — гэта сапраўдныя ўцёкі, не больш за тое. Магчыма, недзе ў глыбіні душы ён і разумее гэта. Але там жа адначасова пануе і ўрачысты настрой. Калі бачыш такія гурмы людзей, дык якая розніца, адступаюць яны ці наступаюць? Святочны ўздыв апануёвае старога Юху, ягоная суровая змрочная натура становіцца больш лагоднаю, вусны міжволі шэпчуць: «Армія беднаты... Армія дэмакратыі... Блізіцца наша перамога...»

Але як толькі апошнія сані зніклі за горкаю, Юха пачынае ўсведамляць няпэўнасць свайго становішча. І найперш ён пачынае адчуваць страх. Цёмныя пабудовы хутара Пайтула і верасовы ўскраек лесу раптам насунуліся на яго — усе яны яднаюцца з гаспадаром Пайтулы супраць самотнага старога на цёмным бальшаку. Агні ў Рыне мігцяць так, нібы і ведаць нічога не хочуць пра Юху Тойвалу. А недзе там, у цёмным доме, цяпер сядзіць гаспадар Пайтулы. І калі ён, нават без зброі, выскачыў бы з дома, Юха не змог бы яго затрымаць. Уяўным позіркам Юха нібы пранікае ў дом і ўпотай падслухоўвае думкі гаспадара. Такім чынам ён быццам становіцца тварам у твар з панам Пайтулам. Юха ажно скаланаецца ад раздражнення, уявіўшы тую нячутную, але падслуханую ім разумовую працу, якая ідзе ў доме гаспадара. Але такая ўжо яна, панская галава гаспадара Пайтулы, і нічога з ёй не паробіш, хоць бы ты нават забіў яго, а галава ўсё адно застанецца на нежывым целе, і забойца ўсё роўна адчуў бы сябе пераможаным. І гэта не толькі адна галава пана Пайтулы, гэта шмат панскіх галоў: Юху здаецца, што іх вялікае мноства на нейкім узвышаным памосце — і яны вельмі моцна раздражняюць усю сусветную галоту. І тут Юха раптам заўважае, што страляніна каля Куўскасі сціхла. Толькі што адтуль прайшла такая вялікая колькасць народу, а цяпер пуста, ніхто болей не едзе, і Юха нават уявіць сабе не можа, што там цяпер уладкоўваюцца белыя мяснікі-лахтары — не, гэта немагчыма, там проста пустата, жахлівая і ціхая, яна навальваецца і душыць яго. А тут за некалькі сажняў ад яго — галава пана Пайтулы. Юха цяпер адзін, а хутар Пайтула і гэ-

тая маўклівая пустата аб'ядналіся, знянацку напалі на Юху ды з'едліва смяюцца. І агні ў штабе Рынэ быццам павыміралі.

Юха павольна ідзе да берага, хоць добра ведае, што не наважыцца пайсці адсюль адзін. Ён не наважыцца паказацца на вочы Рынэ, ён павінен быць тут нават да самага рання. Ды яно не так страшна тут, каля хутара, што б там ні здарылася.

З возера зноў даносіцца рыпенне палазоў. Адтуль набліжаюцца адны сані. Раптам Юху апаноўвае жудасны страх. Усе толькі што перажытыя і перадуманыя акалічнасці быццам бягуць следам і гучна гавораць, што гэтая конная запрэжка — вялікая для яго небяспека, што во яна, ужо набліжаецца! Тыя, што раней праехалі міма, ужо далёка. А ён, Юха, у поўнай уладзе гэтых, што пад'язджаюць бліжэй і бліжэй. Відаць, што яны ўзброены вінтоўкамі.

Сані паварочваюць да варотаў. «Тутака ён жыве, чорт паны», — чуецца шэпт. Сані спыняюцца. Сэрца ў Юхі шалёна калоціцца, а думка частымі ўдарамі запэўнівае: ён жа, Юха Тойвала, нікому не зрабіў нічога дрэннага. Мужчына з вазка адрывіста прамаўляе гучным шэптам: «Таёмнае забойства». Юха чуе і не разумее, пры чым тут ён, аднак калені пачынаюць падгінацца і дрыжаць. Тады мужчына ўжо голасна паўтарае:

— Таёмнае забойства!

— А... а... а... якое забойства? — дрыготкім голасам пытаецца Юха.

— Ты што, прыдурак, пароля не ведаеш?

Мужчына гаворыць так хутка, што Юха нічога не разумее, ён толькі падыходзіць бліжэй і пакорліва выдыхае:

— Га?

— Хто цябе сюды прыслаў? — пытаецца другі мужчына.

— Рынэ загадаў, тут... — адказвае Юха так, нібы ён у тым вінаваты.

— Тады стой тут і пільнуй каня.

Гэтыя зухаватыя дзецюкі сваімі паводзінамі напамінаюць сапраўдных паноў. Адзін з іх вельмі прыгожы, з кучаравымі валасамі, якія ўпарта выбіваюцца з-пад шапкі. Ён нічога не кажа і моўчкі ідзе следам за астатнімі. Адзін грукае ў дзверы,

двое стаяць крыху воддаль. У адказ на стук — цішыня. Тады ўжо проста грукаюць, і дзверы адразу рэзка расчыняюцца на ўсю пяту, і ёсць у тым лёгкае адценне фанабэрыстага нахабства. Двое заходзяць у дом, а доўгавалосы прыгажун застаецца ў двары каля дзвярэй. Юху нясцерпна хочацца падысці да яго і сказаць што-небудзь добрае, як таварыш таварышу, але ён не асмельваецца. Лепей тады застацца каля варотаў — ён жа нікому не прычыніў нічога благога. Вядома, ён сумленна стаіць і трымае каня, а тыя, напэўна, хутка выйдуць і забяруць з сабой гаспадара. А Юха тут ні пры чым — ён жа нікому не прычыніў нічога благога.

З грукатам адчыняюцца дзеры, і першым з'яўляецца гаспадар, а тыя двое ідуць следам. Гаспадар ідзе рашуча, нібыта ведаючы, куды яго вядуць. Ён праходзіць паўз Юху, нібы каля пустога месца. Адзін чалавек падштурхоўвае яго руляю вінтоўкі на месца фурмана. Калі гаспадар узяў лейцы, а двое селі ў сані, прыгажун становіцца ззаду на палоззе і сані ад'язджаюць па лёдзе той жа дарогаю, што і прыехалі.

Невымоўнае пачуццё вялікай палёгкі напаўняе Юхаву душу, ногі не трымаюць яго, так і хочацца сесці. З ім нічога не здарылася, ды ўжо і не здарыцца. Гаспадара Пайтулы забралі, а Юху пакінулі ў спакоі. Праўда, яго абляялі за тое, што ён не ведаў пароля, дык гэта яшчэ і лепей: не ведаў — значыць, застанецца ўбаку ад усёй гэтай мітусні. А ён цяпер нібыта стаў гаспадаром усяго хутара, калі гаспадара болей тут няма. І ад таго на душы спакойна і прыемна. Ён тут яшчэ і пабудзе як мага даўжэй, пакуль не разбярэцца, што і як; во толькі чаму ад Куўскасі болей нічога не чуваць?

А што гэта яны вытвараюць там, на беразе? Конь стаіць, людзі гучна спрачаюцца, лаюцца між сабой, і раптам грукае стрэл. Потым другі, і чуецца нейкае неразборлівае мармытанне. Спалоханага каня стрымліваюць. У Юхі падгінаюцца калені, у галаве ніводнай думкі, толькі звонкая пустата, і яму падалося, што там, у доме, зноў пануе жорсткая галава, галава пана Пайтулы, і яна зноў валодае ім, Юхам Тойвалам.

А побач варушыцца яшчэ і другая галава, галава гаспадыні Пайтулы. І раптам бадзёрая думка «Я ж нікому не прычыніў нічога благога», якая толькі што падтрымлівала яго, знікае, усё глухне ў душы старога Тойвалы.

А тым часам конь галопам падымаецца ўгору. У санях сядзяць трое. Яны моўчкі праносяцца каля гасподы Пайтулы. Разгублены да знямення Юха хоча кінуцца следам і закрычаць: «Стой!», як тут за спінай у яго чуецца цокат капытоў, і нехта іншы крычыць: «Стой!» З саней выскокваюць мужчына і жанчына, мужчына падб'ягае да Юхі:

— Ты хто такі?

— Я Ёхан Тойвала... Мне... тут... загадаў быць... Рынэ... Я нікому не прычыніў нічога благога...

— Заткні ляпу! Стой тут і трымай каня! А хто падыдзе — страляй.

Яны паспешліва ўваходзяць у дом праз тых самых дзверы, з якіх толькі што вывелі гаспадара. Юха ахвотна пайшоў бы з імі, яму страшна заставацца аднаму, хоць і загадана стаяць з канём. Міжволі ён пачынае гладзіць каня, папраўляе зброю, але і гэта не дапамагае: пачуццё гнятлівага начнога цяжару не пакідае яго. Усё, што ён перажыў і пабачыў гэтай ноччу, выпала з прытомнасці, і ўсе рэчы раптам паўсталі перад ім ясна і выразна, нібы іх асвятліла блізкая маланка.

Гэта была ноч, калі прарвалі фронт каля Куўскаска і калі войска пераможцаў пачало займаць увесь прыход. Каля гадзіны ночы зноў пачулася страляніна — гэта пераможцы пачалі расстрэльваць паўстанцаў, якія засталіся ў Куўскаска. Гэтыя, што там засталіся, былі надзіва легкадумнымі людзьмі: яны нібыта нічога і не ведалі ні пра бязлітасную варожасць, ні пра нейкія там ваенныя дзеянні і былі ўпэўненыя, што ў гэтай бязладнай мітусні іх ніхто і не заўважыць. Але дорага абышлася ім такая бесклапотнасць: у баях пры Куўскаска ў палон нікога не бралі. Расстрэльвалі ўсіх, хто не ведаў пароля, і таму шмат ні ў чым не вінаватых людзей

загінула ў гэтай начной сумятні. А Юха Тойвала ў гэты час ужо тупаў па вузкай сцежцы, заглыбляючыся ў лес. Старыя дрэвы і малады падлесак абাপал сцяжынкі супакойвалі Юху, глушылі страх і паступова здымалі напружанне ад усяго перажытага за ноч каля вёскі на раўніне. Прынамсі, гэты шлях з высокімі ялінамі абাপал застаўся нязменным, і калі б цяпер хто зазірнуў у вочы старога Юхі, дык не адзін раз усміхнуўся б, убачыўшы іх выраз.

Цяпер стары Юха Тойвала канчаткова пазбавіўся ад бунтарскіх поглядаў. Юха больш не звяртае ніякай увагі на прыглушаныя адлегласцю стрэлы, у лесе ён адчувае поўную бяспеку, а там, у самай глухой пушчы, стаіць ягоная хай сабе і ўбогая, але такая дарагая яму хацінка. І ён выразна адчувае толькі адно жаданне: спакойна пражыць у гэтай лясной хатцы астатнія дні свайго жыцця. Як добра, што ён нікому не прычыніў нічога благога!

Рабаўнікі яшчэ шчыравалі ў доме Пайтулы, калі з залежнялага возера наблізілася даўгая чарада ўцекачоў, і начны змрок адразу набрыняў нягодамі, страхам і распаччу. Толькі тады Юха сапраўды задумаўся пра тое, што адбываецца, і пачаў бяздумна круціцца на месцы, нібы авечка, якая адбілася ад чарады. Бо гэты статак стаў чужым для яго, заставацца ў ім Юха не мог, таму што такое патрэбнае яму пачуццё бяспекі незваротна знікла. Прыклад стрэльбы апякаў яму далонь; во адтуль набліжаюцца адны, з дома могуць выйсці другія, во там відаць агні ў доме Рынэ, але я туды не пайду, і пайсці адсюль я баюся. Во бяда, во навала! Юха хаваецца ў вазоўні з санямі, запіхвае стрэльбу ў самы цёмны куток і прыслухоўваецца да нарастання шуму. Ужо выразна чуюцца галасы людзей, раздаецца дзіцячы плач, галосыць бабы, і разам з тым гучыць зусім немясцовая, чужая гаворка. Юха прыслухоўваецца да свайго няроўнага дыхання, тут жа, проста пад бокам, стаіць вінтоўка — такі ненадзейны хаўруснік, які можа з галавой выдаць яго.

А тут з дома выходзіць тая парачка, яны адразу ж заўважлі, што Юха знік, і пачынаюць лаяцца: «Няўжо той прыдурак быў лахтар? Каб яго чэрці, трэ' было адразу адаслаць яго да Абрама на піва!»

Што ж цяпер будзе?! Божачка, айцец нябесны! Што гэта я кажу, я ж гэтым летам ані разу не хадзіў да прычасця. Я не памру, не загіну! Калі толькі выберуся жывым, адразу пайду да прычасця. Шум і шолыхі за сценамі вазоўні не сціхаюць. Ужо нельга адрозніць галасы тых, што выйшлі з дома. Няўжо яны шукаюць мяне! Божа, Божа! Толькі б неяк дайсці да прычасця, і тады ўсё будзе добра. Ногі раптам праняло холадам, у жываце забурчэла. Яшчэ доўга пасля таго, як шум сціх, Юха стаяў у кутку. Яму здавалася, што па гасподзе нехта ходзіць, што чуецца энергічны голас гаспадыні Пайтулы, што яна быццам нешта сярдзіта тлумачыць тым панам, якія ўсё разумеюць навыварат, што б ім ні казалі. Юха падкраўся да дзвярэй і ціхенька выглянуў, прыслухаўся: нічога, цішыня, цёмная ноч — і толькі тады ён адважыўся выйсці на двор. А ноч усё яшчэ дыхала апошнімі падзеямі, у паветры вісела чаканне чагосьці новага. Вокны ў доме Рынэ згаслі, але сяло каля Куўскаска свяцілася агнямі, нібы абвяшчаючы, што святочная ноч Звеставання яшчэ не скончылася.

Намер ісці да прычасця знік. Вінтоўка засталася стаяць у куце, і толькі тут сваім здранцвелым розумам Юха дапяў, што па доўгай дарозе дамоў яму могуць учыніць што-небудзь кепскае. Каб толькі неяк выбрацца адсюль! Ён асцярожна спускаецца з берага на лёд, пільна прыслухоўваючыся да наваколя, гатовы ў любы момант кінуцца назад па стрэльбу. За ўсё сваё жыццё ён ніколі не страляў з вінтоўкі, дый цяпер не стаў бы страляць, але інстынкт падказвае яму, што ў такі час лепей мець зброю — гэта больш бяспечна, чым без яе.

Ужо амаль спусціўшыся на лёд са стромкага берага, ён раптам успамінае, што сюды ж павялі пана Пайтулу. Не, ён не пакіне тут сваю стрэльбу! Ён на злом галавы кідаецца назад у вазоўню, забірае вінтоўку і ўжо больш смела выходзіць на край берагавой стромы.

Штосьці чарнеецца на снезе каля дарогі, якраз там, дзе схіл берага сутыкаецца з льдом. Юха, са стрэльбаю ў руках, падыходзіць бліжэй, а ноч нібы спакушае яго, абяцаючы паказаць гэтае штосьці. Пачуццё жаху змешваецца з нейкай дзіўнаю ўрачыстасцю і цікаўнасцю. Вось ужо выразна відаць, што чалавек ляжыць на спіне, галава задраная, высокая ўздымаюцца жывот і грудзі. Правая рука, нібы ўва сне, узнятая да галавы, левая выцягнутая па снезе. Гэта гаспадар Пайтулы: ён толькі нядаўна прыходзіў да Рынэ і размаўляў вельмі фанабэрыста. Юху не цікавіць гэтае збойства, ён не думае пра тое, хто яго забіў, ён проста баіцца гэтага забітага чалавека. Юху здаецца, што ён наяве бачыць на снезе матэрыялізаваны велічны розум гэтага нябожчыка, ён раздражняе і прыгнечвае старога Тойвалу.

Юха напалоханы да жудасці, ягоны розум спрабуе знайсці хоць якую-небудзь абарону: «Я гляджу на труп, можна ж мне паглядзець на труп. Любы, хто сюды прыйдзе, найперш убачыць гэтае мёртвае цела». Юха спалохана азірнуўся на вокал, нібы побач з ім з'явіліся іншыя людзі. Цела гаспадара Пайтулы і ягоны розум — усё гэта зрабілася неістотным. А цёмная ноч нібы пыталася: «Ну, ці асмелішся ты пайсці прэч? Доўга табе давядзецца ісці, перш чым ты трапіш у сваю пушчу... Там ты, вядома, будзеш у бяспецы... А во куды ты цяпер схаваш стрэльбу?»

Юха наблізіўся да цела, паклаў стрэльбу побач з ім, нібы атрымаў неабвержны загад зрабіць менавіта так. А затым з усяе моцы пабег прэч. Каля Куўскаскі прагучаў стрэл. Стары Юха, не разбіраючы дарогі, нясецца па лёдзе туды, дзе пачынаецца пад'ём на бераг. Невядомая безыменная пагроза імчыцца следам, і ён супакойвае сябе тым, што пакінуў стрэльбу каля трупа. Ён не разумее і не мае ніякага ўяўлення, што адбываецца, ён імкнецца толькі туды, у сваю старую хату. У думках мільгаюць дзеці, нябожчыца-жонка, прыёмнае сугучча нядзельнага рання... Усё будзе добра... Усё наладзіцца. І тут ён спатыкаецца, падае на рукі, старая грыжа выпадае, на вочы набягаюць слёзы. Каля Куўскаскі чуоцца

два стрэлы. «Людзі, што я вам зрабіў!? Завошта вы мяне так ганяеце? Я ж сацыял-дэмакрат...» Нейкі час Юха адпачывае на снезе.

Удалечыні, на пратаптанай дарозе, зноў паказваецца доўгая чарада ўцекачоў. Гэта надае Юху новыя сілы, ён устае і сугаргавымі рухамі прасоўваецца да таго месца, дзе пачынаецца ягоная лясная дарога. Вінтоўка засталася там, далёка ззаду, а калі яе і знойдуць, дык нізавошта не здагадаюцца, хто яе там пакінуў.

Каля дзвюх гадзін ночы стомлены да знямогі Юха нарэшце дабіраецца да сваёй хаткі. Цэлы тыдзень ён не быў дома, і калі дачка запусціла яго ў хату, застаўся за ноч затхлае паветра там падалося яму надзвычай прыемным. Ён запаліў лампу і агледзеў хаціну. У вочы адразу кінуліся бяdotныя вынікі няўмелага гаспадарання дзяцей. Яны спрабавалі згатаваць сабе хоць што-небудзь. Масла, якое ён тыдзень таму прынёс ад Рынэ загорнутым у паперу, дзеці не паклалі ў дзежку, яго рэшткі валяліся сярод бульбянога лушпіння і рыбных аб'едкаў. Дзеці ляжалі ў ложку з саламяным подцілам, накрыўшыся латанаю-пералатанаю коўдрай у настылай хаце. Зразумела, што па дрывы ў лес яны хадзілі неахвотна.

Усё гэта, такое сваё, такое знаёмае, — і гэтая адвечная галеча, і апусцелая хата — падалося Юху ў тую ноч Звеставання вельмі ўтульным і мілым. Усёй сваёй змучанай істотаю Юха адчуваў вялікае задавальненне ад таго, што гэтай мітусні, ягоным бязладным клопатам прыйшоў канец, і не было болей патрэбы турбавацца пра тое, што засталася ў мінулым. Ён застаўся такім, якім быў, і болей няма аб чым і думаць. Трэба прыдумляць штосьці другое.

Перакусіўшы, Юха заснуў з наіўнаю надзеяй, што назаўтра пачнецца новае жыццё.

І новае жыццё сапраўды пачалося на досвітку наступнага дня. Усе бурныя падзеі мінулых тыдняў адразу неяк забыліся, нібы выветрыліся з памяці. Адрозна ж пачалі вяртацца

гаспадары, апранутыя ў свае самыя шыкоўныя футры; яны тоўпіліся каля валасной управы, тапталіся каля народнай школы, гуртаваліся каля Дома моладзі. Калі сваё стаўленне да былых парадкаў яны хавалі і не выказвалі, дык іх погляд на нанова ўсталяваны лад быў больш чым зразумелы. Па ўсім прыходзе пачаліся арышты людзей усіх узростаў і абліччаў, а пад вечар, у прыцемках, некаторыя ўжо атрымалі па заслугах. Спачатку шмат якіх занадта чуллівых сялян гэтыя хуткія расправы палохалі: людзі скаланаліся, пачуўшы аб расстрэле таго ці іншага свайго знаёмага. Але неўзабаве нават самыя баязлівыя звыкліся з такою штодзённасцю і толькі што не выхваляліся адзін перад адным сваёй абыякавасцю да гэтых непрадказальных смерцяў. Проста мімаходзь адзін чалавек шапне пра тое другому — і адно толькі ўсміхнецца...

Цікава было паглядзець на паводзіны шмат якіх працаўнікоў, якія не падтрымалі паўстанне і не ўдзельнічалі ў ім, — а такіх было шмат у лясных хацінах ва ўсім прыходзе. Вядома, яны вельмі асцярожнічалі ў размовах, аднак людзям з такім развіццём занадта цяжка стрымліваць свае думкі і словы, а таму часам яны не маглі ўстрымацца ад неасцярожных выказванняў, і цяпер ім даводзілася сядзець прыкусіўшы язык, як мышкам пад венікам. Што ж да заможных сялян, дык тыя ў час паўстання выказваліся і больш рэзка, чым беднякі-торпары, але каму ж прыйдзе ў галаву западозрыць паважанага гаспадара ў спачуванні бунтаўнікам? А распусціць язык і неасцярожна ляпнуць што-небудзь непатрэбнае мог толькі здурнелы бядняк — за такое даводзілася плаціць непамерную цану. Мужчыны пакорліва спышаліся па выкліках, жанчыны ж таіліся і лічылі за лепшае не высоўвацца. Але шмат каго з жанчын павысылалі на поўнач, і таму яшчэ больш палохаліся іншыя, калі байцы шуцкора праходзілі каля вокнаў.

Забойства гаспадара Пайтулы раследавалі імгненна. Каля забітага знайшлі вінтоўку, а ў хаце Рынэ, які з надзвычайнай паспешлівасцю ўцёк адтуль, — пайменны спіс усіх, хто атрымліваў зброю, калі і якую. З гэтага рээстра выніка-

ла, што каля трупа была знойдзена вінтоўка Юхі Тойвалы. «Няўжо гэты гарбаты стары чорт мог учыніць такое?!» А тут яшчэ і пані Пайтула падцвердзіла, што бачыла яго ноччу каля варотаў сядзібы.

Клёк Юхі Тойвалы заўсёды ўранні працаваў значна лепш, чым увечары. Таму ён, як толькі прачнуўся, адразу скеміў, што справы складваюцца далёка не так добра, як ён спадзяваўся. У любы момант маглі заявіцца небяспечныя госці.

Ён сядзеў у хаце і ўвесь час пазіраў на дзверы. Але ў сцяне каля дзвярэй не было вокнаў, і сцяжынка не праглядалася. Час ад часу Юха выбягаў на двор, бесперапынна падкладваў сена карове; выкінуў з хлява ўвесь гной. Ніколі бедны торп не бачыў ад гаспадара такога клопату, як у той дзень Звеставання. Але пакуль што ўсё было ціха.

«Ну во, цяпер знайшлі маю стрэльбу каля трупа... Гэта добра ці дрэнна, што я пакінуў яе там? А можа, было б горш, калі б я пакінуў яе ў вазоўні... У кутку?» Тут у яго ўзнікае думка, што ніякі малады пан не кінуў бы во проста так сваю стрэльбу: яму б такое і ў галаву не прыйшло. А калі б такі малойчык знайшоў бы там стрэльбу, дык адразу адчуў бы нейкую злую хітрасць з боку мужыкоў і нічога не зразумеў бы: не такі ў яго розум, як у Юхі Тойвалы. Ды нават і параўнаць яго з любым панам немагчыма, і Юха Тойвала ўсё жыццё востра адчуваў гэта.

Аднак жыццё часам без папярэджання ўчыняе чалавеку выпрабаванні сваёй таемнаю праўдай, частку якой яно закладвае ў сітуацыі, якія само і стварае. Пад вечар таго ж дня Святога Звеставання да Юхавай хаты падышлі два здаровыя белазубыя малойцы ў суправаджэнні мясцовага жыхара з Пір'ёлы. Юха ўбачыў іх толькі тады, калі гэтыя няпрошаныя госці падышлі да варотаў торпа. Ён добра разгледзеў іх са свайго сховішча, і кроў застыла ў жылах. Гэта было новае ўражанне. Да гэтай пары Юха не меў ніякага ўяўлення, як выглядае сапраўдны вораг. Вядома, ён і раней лічыў гаспадароў ды іхніх сынкаў сваімі ворагамі, але да сённяшняга дня яны былі проста асобнымі, нават не вельмі разумнымі і зусім не страшнымі, людзьмі. А на гэтых прыхаднях былі

аднолькавыя форменныя шапкі, шырокія паясы з партупеямі цераз плячо — усе яны якраз і былі тою супольнасцю ворагаў, за якой стаяла вялікая сіла. Цяпер ён у іхніх руках, цяпер і застаецца толькі адно: стаяць, схаваўшыся ў хляве, пакуль гэтыя страшныя людзі шукаюць яго. «Я ж пільнаваў Пайтулу, а пад павеццю ў мяне сена з Пір'ёлы».

Ён пачуў, як Пір'ёла спыніўся перад павеццю і сказаў:

— А во яно, маё сена. Яго ад мяне прывезлі сюды.

— Ён гвалтам забраў у вас сена? — спытаў нехта на чыстай мове, неяк па-чужынску жорстка вымаўляючы кожнае слова.

— Так, сілай адабраў.

А другі чужынец тым часам увайшоў у хату і ўбачыў ту ж галечу, што і Юха, але глядзеў на яе зусім другімі вачыма.

— Дзе твой бацька? — спытаў ён у дзяўчынкі.

— Не ведаю.

— Як так не ведаеш?

Але дзяўчынка не магла нічога сказаць, калі б і вельмі хацела. Тады прыхадзень павярнуўся да хлопчыка і спытаў:

— А ты ведаеш, дзе твой бацька?

— Не-а-а.

— А ён быў нядаўна дома?

— Ага-а-а, быў.

— Дык як так ты не ведеш, дзе ён! — сярдзіта крыкнуў страшны госць і пасунуўся да хлопчыка. Той голасна зарыдаў.

— Сціхні, не з'ем я цябе!

Юха стаіць у хляве, прыціснуўшыся да сцяны каля дзвярэй, таму Пір'ёла, увайшоўшы ў хлёў, спачатку бачыць толькі рудую да чырвані карову. А потым заўважае знаёмыя брыдка прыжмураныя вочы і поўным нянавісці ды бурлівай злараднасці голасам крычыць:

— Во тут ён, разам з другою чырвонай!

Чалавек выйшаў з хаты і наблізіўся да дзвярэй хлява. Юха ўбачыў прыгожы малады твар, стройную фігуру і пачуў строга голас:

— Выходзьце сюды!

Юха падыходзіць да дзвярэй і спыняецца, бо яны цалкам загарадзілі праход. Маладыя салдаты разглядаюць яго так, нібыта перад імі з'явілася нейкая паганая жывёліна.

— Вы што, не чуеце!? Выходзьце!

Юха выходзіць, у яго трасецца галава, а вочы зрабіліся зусім круглымі. Пір'ёла кажа такім знаёмым, але і такім чужым голасам:

— Хадзем, Янэ, у штаб, хоць я не ведаю, як яно там для цябе будзе.

Па дарозе адзін з незнаёмцаў пытаецца:

— Гэта вы забілі пана Палмукрээні?

— Не, каб мне праваліцца... Не... Там стралялі... Я тут ні пры чым... Я не рабіў... — Юха пачынае хлюпаць носам.

— А дзе ваша стрэльба?

— Так, яна там... Там... А я там не быў...

— Добра, падрабязна ўсё раскажаце ў штабе.

Далей яны ідуць моўчкі. Юха ў думках падлічвае, колькі ў гаспадарцы засталася хлеба, салакі, дроў ды сена. «Калі гэты Пір'ёла забярэ сена, дык карова да вясны не дацягне. А што будзе з сынам?.. Дачка, можа, неяк перажыве ў людзях...» Ён успамінае нябожчыцу Хілту, і на вочы набягаюць слёзы. Гэта ягонае смяротнае падарожжа... Адтуль яму болей не вярнуцца... Не прайсці назад гэтай сцежкаю паўз плот... Нічога добрага так і не атрымалася. Была ў яго жонка, ён шчыраваў на торпе, ён быў сацыялістам — усе гэтыя з'явы на адзін капыл, такія розныя і такія аднолькавыя. Ён проста займаўся ўсім тым, бо так было наканавана і так трэба было рабіць. А зараз ён павінен памерці... А дзеці яшчэ нічога не разумеюць. Яны ж зусім не такія, як усе іншыя дзеці: здаецца, што іх пусціў на свет чалавек, які нічога ў жыцці рабіць не ўмее...

Яны выходзяць з лесу да вёскі. Юха глядзіць на хаты, і ў вечаровым сутонні яны падаюцца яму такімі, быццам з учарашняга вечара прайшло не менш як дзесяць гадоў. Ён ужо цалкам зразумеў, што яго заб'юць, і гарачая хваля набягае на сэрца, размякчаючы яго, і старэчыя слёзы цурком ліюцца з вачэй, цякуць па носе.

Невыносная, незвычайна цяжкая стома падгінае ногі. А ў глыбіні размяклай душы ўзнікае і мацнее пачуццё, якое жыло з Юхам на працягу ўсяго ягонага жыцця: пачуццё гнятлівай безабароннасці. Калі б у сына даўно памерлых Пеньямі і былой служанкі Маі Нікілі быў добра развіты клёк, ён на апошніх кіламетрах свайго жыццёвага шляху адчуў бы своеасаблівае задавальненне ад перажытага за ўсё жыццё. Але цяпер усё вылівалася слязьмі, суцяшаючы стомленую душу.

Па дарозе ўзнікалі ўсё новыя і новыя хаты. На дварах сямтам тоўпіліся салдаты. Назваць іх мяснікамі-лахтарамі Юха не адважыўся нават у думках. Каля канавязяў стаялі дзясяткі коней. У адным двары Юху пасадзілі ў сані і далі новых канваіраў. Усё выразней Юха ўсведамляў, што ён болей не жылец на гэтым свеце. Хай бы ўжо хутчэй прыкончылі, а не катавалі. І з такім жалем успамінаюцца дзеці, карова — і так хочацца плакаць...

У справе Ёхана Тойвалы ўсё было зразумела з самага пачатку. Да апошніх дзён ён разам з другімі такімі ж зладзюгамі тварыў злачынствы і гвалт — апошнім была канфіскацыя футраных запон, — дый можна смела сказаць, што немалую ролю ён адыграў у забойстве гападара Пайтулы, хоць самы варожа настроены абвінаваўца, паглядзеўшы на Юху, не паверыў бы, што той можа страляць. І з усяго прыхода не знайшлося ніводнага чалавека, які пашкадаваў бы яго. Праўда, тым святочным вечарам некаторыя гаспадары, убачыўшы, як Юху некуды вязуць пад канвоем, недзе і шкадавалі яго. Але гэтае пачуццё было непрыемнае для іх, і яны з палёгкаю думалі, што больш ніколі ім не давядзецца мець справы з гэтым Юхам. Вось гэтак пэўныя людзі ідуць прэч з дому, калі забіваюць свінню, а вярнуўшыся, з задавальненнем разглядаюць чыста разабранае мяса.

Юха калаціўся душою і целам, калі яго прывезлі да месца зняволення. Ён пераконваў сябе, што заб'юць яго тым жа

вечарам; няспынна ўяўляў сабе, як куля ўцінаецца ў ягонае цела. Здранцвельмі вуснамі Юха шаптаў нешта накшталт малітвы і не звяртаў ніякай увагі на ўвесь свет навокал яго. У пакоі было вельмі цесна, і толькі частка людзей магла размясціцца лежачы. Людзі кашлялі і плявалі. З цягам часу чаканне смерці становілася ўсё больш напружаным. Шмат хто маліўся, каб Госпад прыбраў іхнія душы раней, чым гэта зробіць людзі. Маладыя бэйбусы мелі даволі дурны выгляд, калі на іхніх зверпадобных тварах — па меры ўсведамлення непазбежнага — пачала свяціцца сур'ёзнасць. Адзін з іх паспрабаваў загаварыць з вартавым. «Не бойся, не ўсіх вас пераб'юць», — адказаў той, абьякава ўсміхаючыся.

Праходзіць ноч, але нікога так і не павялі на расстрэл. Пад раніцу то адзін, то другі пачынае вадзіць носам, і хутка ў пакоі чуваць толькі сонныя вохі-войкі, прыдушаны кашаль, часам хтосьці шэпча: «Госпадзі Божа, айцец наш нябесны». Чуецца храпенне: малады хуліган можа спакойна спаць і ў такіх варунках.

Уранні прыводзяць новых зняволеных. Яны спрабуюць праціснуцца да акна, пералазячы праз тых, што ляжаць на падлозе, але ахоўнік забараняе і загадвае размяшчацца проста каля сцяны.

— Дорага ж даводзіцца плаціць за свабоду, чорт пабяры! — кажа адзін з новых палонных.

Сон не прыносіць палёгкі, і ўсе пачуваюць сябе так, быццам зусім і не спалі. Аднак і кароткая ранішняя дрымота можа правесці рэзкую мяжу паміж учора і сёння. Уранні ўсе прадчуваюць, што да вечара нікога не расстраляюць. Наперадзе доўгі дзень допытаў.

А палове дзвянтай суддзя палявога трыбунала, камендант і мясцовы начальнік п'юць каву. Яны знерванены і вось-вось перагрызуцца між сабою, бо ўсё забытана, на-

перадзе цяжкі дзень. Патрэбна ўсё, а няма нічога. Вялікая колькасць арыштаваных і палонных стварае вялікія цяжкасці, і як да іх ставіцца — згоды паміж начальствам таксама няма. Адных выпускаюць пад запаруку гаспадароў, другіх самасудна расстрэльваюць салдаты, а калі сярод палонных трапляюцца шаўцы, іх тут жа прымушаюць шыць боты. За доўгі дзень каго толькі гаспадары ні цягнуць да начальства: нейкіх баб, невядомых людзей і наогул чорт ведае каго; хтосьці патрабуе распіску за тэлефон, які забралі салдаты. Ад таго ўсе так злуюцца, што камендант і суддзя міжволі пераходзяць на шведскую мову, хоць мясцовы начальнік — фін. Што рабіць з палоннымі — вось самая цяжкая праблема.

— Найперш трэба разабрацца з тымі, што заслугоўваюць смерці, — кажа суддзя.

— O allaesikunta-huliganer kan man ge brödkort utan vida-re*, — прапануе камендант.

— Яно так, але чорт іх ведае, якія хуліганы былі ў тым штабе, — пагаджаецца мясцовы начальнік.

Гэтыя дзве такія розныя паводле псіхалагічнага настрою супольнасці — зняволеных і паноў са штаба — пасля дзевяці гадзін раніцы ўступаюць у самыя шчыльныя дачыненні. Суддзя поўны энергіі, і справы не ідуць, а лятуць адна за адною. Калі надыходзіць вечар, сорок палонных прысуджаныя да высылкі на поўнач, а дзевяць — да расстрэлу.

Прысуджаных да расстрэлу выводзяць у асобны маленькі пакой на другім канцы двара. Каля дзвярэй ставяцца двое вартавых з прымкнутымі штыхамі вінтовак і з гранатамі на поясе. Сярод салдат з мясцовых жыхароў на працягу дня разыходзяцца звесткі пра тых, што сядзяць у асобным пакоі. Там сядзіць загадчык кааператыўнай крамы — без сумневу, там яму і месца. Яшчэ Кулмала Алвійна ды Віртанен Манта — што, і ім дасталася тое самае? — Тойвала Юсі — і гэты там? — значыць, і ягоных смаркачоў на абшчынныя харчы!

* А тое хуліганне са штаба можна адаслаць як найдалей па хлебныя карткі — і без разбору (ламаная шведская мова ўперамешку з фінскай).

Там, у цесным пакоі, дзевяць асуджаных чакаюць, калі надыдзе ноч. Некаторыя жанчыны ўжо супакоіліся, і адна з іх пытаецца ў вартавога, каторая гадзіна.

— А куды ты спяшаешся? — у адказ пытаецца ахоўнік.

Змяняюцца вартавыя. Хтосьці пытаецца ў іх, ці гэта цяжка — стаяць на варце.

— Дзякуй, што спыталі-пашкадавалі, ужо хутка вызвалімся. Егер ужо тутак.

— Што, егер будзе на варце?

— Ага... Ён папрасіў пакінуць апошнюю змену яму.

Ахвота распытваць далей знікае.

Двое малых неразумных чалавечых дзяцей ужо другую страшную ноч праводзілі ў далёкай лясной хаціне. Увечары дзяўчынка збегала на суседні далёкі хутар распытаць, ці не чуваць што пра бацьку, але там не было нікога, і бедалага з плачам вярнулася назад у глухую пушчу. Хлопчык плакаў у цёмнай хаце, і безабаронныя дзеці рыхтаваліся правесці яшчэ адну бясконцую ноч. Раней яны ўвесь час сварыліся між сабою, і бацька часта лупцаваў іх. А цяпер у іх перад вачыма стаіць бацькава аблысёлая галава з калматым венчыкам валасоў па баках. З жахлівым плачам вырываўліся нязведаныя інстынкты крыві. Параўнанне са злоўленаю птушкай і пакінутымі ў гняздзе малымі птушанятамі можа падацца зацягнутым і выклікаць усмешку, але ў гэтым выпадку яно найболей дакладнае і слушнае.

Вунь ён, стары птах, сядзіць у кутку і, паклаўшы рукі на калені, хітае галавою. Увесь дзень яму было цяжка дыхаць і калола ў грудзях. Ён паўстаў перад суддзёю, але нічога пра тое не памятае. Нібы ў шалёным танцы, круціцца перад вачыма пражытае жыццё. Першыя ночы, якія ён правёў з нябожчыцай-жонкаю, былі шчаслівымі начамі. А лёс Хілту ён прасочвае на працягу ўсяго яе кароткага жыцця — гэта шлях ад нараджэння да той страшнай месячнай ночы, калі яна кінулася ў возера. Гэтыя яркія відзежы перашкаджа-

юць Юху зразумець, што думаць так ён пачаў толькі цяпер. Ён бесперапынна ківае галавою, і праходзіць доўгі час, перш чым ён пачынае бачыць, што і ягонае жыццё ідзе па той жа дарожцы, што і жыццё Хілту...

Чуецца ціхая каманда: «Выходзьце!» Яна вяртае Юху ў рэчаіснасць, і тут ягоныя думкі паплылі зусім у іншым напрамку. Асуджаныя выходзяць. Такія працэсіі ў час вызвольнай вайны ў Суомі былі звычайнай з'яваю.

Юха Тойвала апошні праходзіць праз вароты на могілках. Маладзейшыя амаль бягуць наперадзе, і толькі таўстапузы загадчык кааператыўнай крамы ледзь цягнецца побач з Юхам.

Холад, голад і бяссонне зрабілі добры ўплыў на Юхава самаадчуванне. Задышка прайшла, у грудзях не баліць. Праўда, часам гэтыя немачы вяртаюцца, але не так моцна, а ледзь-ледзь. Яго болей не калоціць, розум нібы акрэсліў пэўнае нязменнаяе кола думак, і яны тысячнымі чародкамі пралятаюць перад унутраным позіркам старога. Ён знаходзіцца ў такім стане ўвесь час, пакуль нічога не змяняецца, пакуль яны ідуць мернымі крокамі, пакуль не чуюцца нікія каманды. Аднак вельмі хутка нязначная падзея разбурае гэту роўнядзь ягоных думак, калі егер адчыняе рыплівыя жалезныя вароты, калі ён паварочваецца да зняволеных, калі руля ягонай вінтоўкі апісвае шырокую дугу ў вечаровым змроку, і тады Юха адчувае балючы штуршок распачнай стомы. Гэта ўжо не рэзкі нясцерпны боль, а нейкія ўдары скуранаго мяча знутры.

Паказваецца куча выкінутага з падрыхтаванай магілы пяску.
— Стой!

Пярэднія спыняюцца адразу, а заднія робяць яшчэ некалькі крокаў. Усе стаяць нерухома, чуваць толькі цяжкае дыханне людзей, але ніхто не прамаўляе ні слова. Кола, якое акрэсліў Юха ў сваіх думках, знікла, яму хочацца легчы, аднак ён стаіць. У яго ўзнікае такое ж пачуццё, якое ўзнікла аднойчы, калі ён хварэў і нават атрымаў святое прычасце. А хіба ён толькі што не прычасціўся? Ён добра памятае, як стаяў

у кутку вазоўні ў Пайтуле, гэта было ў такім далёкім і такім шчаслівым мінулым, а вось што адбывалася з тае хвіліны і па сённяшні дзень — усё знікла з памяці. Праўда і хлусня, вінаватасць і невінаватасць — усё гэта непамерна далёкія праблемы для ягонага разумовага стану ў гэтую хвіліну. Яны не пранікаюць нават у самыя аддаленыя куткі ягонай свядомасці. Якую сукенку апранула Хілту, калі назаўсёды пакідала родную хату, асветленая яркім сонцам? Была ж нейкая сукенка, і былі нейкія чаравікі.

Юха востра адчувае і сочыць за ўсім, што адбываецца навокал. Не кажучы ні слова, з задніх шэрагаў вывелі тоўстага загадчыка кааператыўнай крамы, загадалі зняць вопратку і абутак, і цяпер ён робіць гэта. Потым падыходзіць да магілы, пясок сыплецца пад нагамі. Злавесная цішыня. Цвік-цмок — кляц! І доўгая-доўгая цішыня, на працягу якой невыносна балючае ненатуральнае пачуццё нечага незразумелага дасягае найбольшага напружання. Стрэл — нібы вялікая палёгка. Прайшоў першы — потым пойдзе лягчэй.

Загадваюць наступнаму распрануцца і падысці да магілы, потым яшчэ і яшчэ. Грымяць стрэлы, дарэмна імкнучыся абудзіць здранцвелья душы. У гэтай групе, відаць, няма герояў. Жанчыны не крычаць і не плачуць, іхнія гучныя дрыготкія галасы напамінаюць першабытны віскат самкі, у якой адбіраюць дзіця. Дарэмныя распачныя просьбы злітавацца, кленчанне перад кáтамі — усё гэта ўжо было на месцы зняволення.

Здарылася так, што наш стары нялюбы Юха застаўся апошнім. Ён — у поўнай прытомнасці, і нават нейкія цвярозыя думкі ні аб чым узнікаюць у галаве. Ён рашуча ўпэўнены, што толькі-толькі прыняў святое прычасце, і няспынна паўтарае: «Айцец нябесны Езус, прымі маю душу!» Ён саромеецца здымаць штаны, бо ў яго падраныя старыя падштанікі (вядома, дзе ж такому разяваку разжыцца новымі з гвардзейскіх прыпасаў), ну і яшчэ ад вядомых абставін крыху... Сяк-так усё ж ён расшпільвае пас і скідае штаны. «Айцец нябесны Езус, прымі маю душу! Айцец нябесны Езус, прымі маю душу!»

На дно магілы ўжо нацякла даволі вялікая лужына цёплай крыві, калі Юха ў сваіх старых шкарпэтках ступае туды. Млосная асалода вымушае яго ўкласціся на ляжачыя ў магіле трупы. Край магілы выразна акрэсліваецца на фоне нябёсаў. Млосная асалода змяняецца халоднай калатэчаю. Знізу ў па тыліцу цісне нечы кулак.

На хвіліну Юха нават забываецца, што напраўду яго чакае і што ён тут робіць, але голас егера загадвае яму падняцца. Звычайна ў самыя напружаныя хвіліны чалавек інстынктыўна падпарадкоўваецца загаду. Юха нязграбна варочаецца, устае і, трымаючы рукамі свае ўбогія падштанікі, аддаецца адзінаўладнай для ўсіх смерці, без аніякай «апошняй думкі».

Ягонья пакуты, якія, безумоўна, залічаць на карысць народа ў невядомых уліковых кнігах — таго самага народа, пра агульнасць з якім ён не меў ніякага ўяўлення, — ягонья пакуты былі больш доўгімі і глыбокімі, чым шмат у каго іншага, а можа, і любога з тых, чым пакутам цяпер вядзецца ўлік.

Недзе ўдалечыні егер са сваімі людзьмі ідзе з могілак. А жыццёвы шлях Ёхана Абрахама дайшоў да свайго натуральнага канца, і не хапае тут толькі звычайных у такіх выпадках заключных слоў. Але тут цяжка прыдумаць штосьці надзвычай пераканаўчае, бо смерць старога Юхі адбылася якраз тады, калі ва ўсёй Фінляндыі бушаваў неадольны ўраган, а ўсё астатняе чалавецтва палала жаданнем адгадаць: што ж гэта за шчасце, якое людзі шукаюць з такімі цяжкасцямі і пакутамі? Калі б які-небудзь празорца здолеў тою страшнаю ноччу спусціцца ў магілку да забітых, прыслухацца да цішыні, можа, ён што-небудзь бы і разгледзеў у далечыні часоў. Нельга сказаць, што жах быў бы тады ягоным самым моцным пачуццём. Вясна ўжо адчуваецца ў паветры і ў дрэвах, яна зноў абяцае птушыныя спевы, і водар кветак, і радасныя дні дзецям чалавечым. І ўсё болей набліжаюцца яны да таго шчасця, чыё імя дарэмна імкнуліся адгадаць на працягу шматлікіх стагоддзяў. Сёння яны яшчэ думаюць, што фізічныя, цялесныя патрэбы, штосьці грамадскае і да таго падобнае — лепей за ўсё стасуецца з тым уяўным шчасцем.

І хоць шмат якія рэчы ўспрымаюцца так прымітыўна, час усё вымерае і паставіць на свае месцы. Ужо здаўна лічыцца, што некаторыя асобы перажываюць момант шчасця менавіта ў свой смяротны час, таму начныя могількі яднаюць усіх аднолькавым настроем цішыні і спакою. І, безумоўна, калі-небудзь яшчэ падчас існавання чалавецтва шчасце прыйдзе і ў царства жывых.

ЗМЕСТ

Раздзел I НАРАДЖЭННЕ І ДЗЯЦІНСТВА.....	7
Раздзел II НА ЎТРЫМАННІ Ў РОДЗІЧАЎ	42
Раздзел III У ДАРОСЛАЕ ЖЫЦЦЁ	66
Раздзел IV ЖЫЦЦЯ СПЯКОТНЫ ПОЎДЗЕНЬ	83
Раздзел V СМЕРЦЬ СТАРАЕЦЦА ЯК МОЖА	112
Раздзел VI БУНТАЎНІК	137

Літаратурна-мастацкае выданне

Сіланпя Франс Эміль

ПРАВЕДНАЯ ГАЛЕЧА

Раман

Адказны за выпуск *Сяргей Макарэвіч*
Рэдактар *Лявон Баршчэўскі*
Карэктар *Наста Анцімонік*
Камп'ютарная вёрстка *Алеся Ляшчынская*
Дызайн вокладкі *Дар'я Зайцава*

Падпісана да друку 25.11.2019. Фармат 60x90/16.
Папера Classic. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 10,5. Ул.-выд. арк. 8,6.
Наклад 500 экз. Заказ 2843.

Індывідуальны прадпрымальнік Янушкевіч Андрэй Мікалаевіч.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы
і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/218 ад 18.03.2015.
Вул. Шафарынская, 3/135, 220125 г. Мінск.
<https://januskevic.by>

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Новапрынт».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы
і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/54 ад 25.02.2014.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138 г. Мінск.

**У выдавецтве «ЯНУШКЕВІЧ»
у 2019 годзе выйшлі**

Андрэй Адамовіч
Песня пра Цімура

Жазэ Сарамазу
Пячора

Эрвін Мозэр
Неверагодныя гісторыі на дабранач

**У выдавецтве «ЯНУШКЕВІЧ»
бліжэйшым часам выйдуць**

Ірына Данеўская
Багуслаў Радзівіл. Генерал караля

Андрэй Жвалеўскі, Яўгенія Пастэрнак
Сіямцы

Даніэль Кельман
Тыль

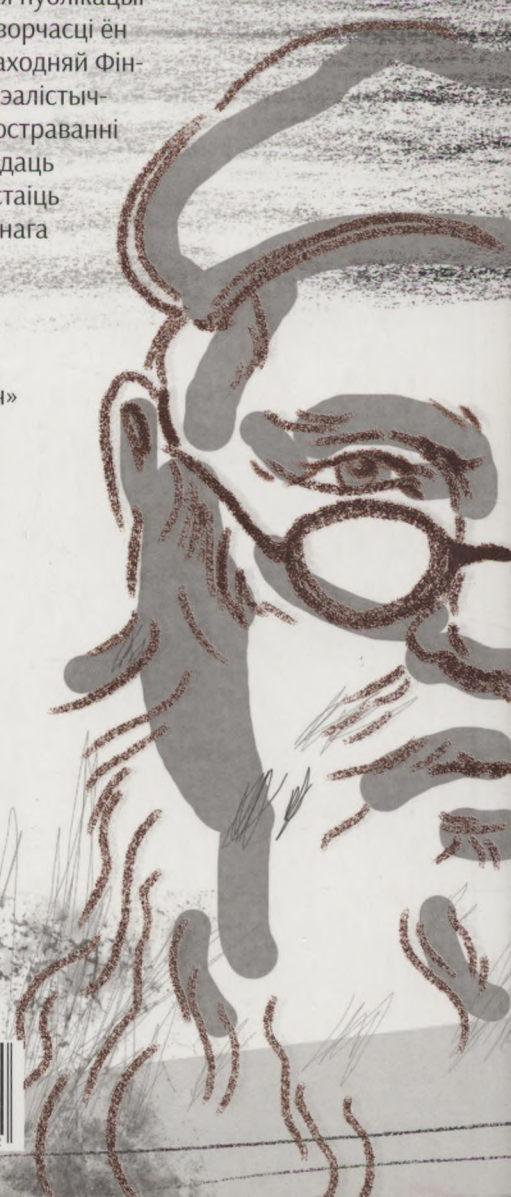
Януш Леон Вішнеўскі
Канец адзіноты

Шукайце нашы кнігі
ў выдавецкай інтэрнэт-кнігарні
JANUSKEVIC.BY

Франс Эміль Сіланпя (1888–1964) — фінскі пісьменнік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі 1939 года. «За яго глыбокае разуменне сялянскай краіны і вытанчанае адлюстраванне іх ладу жыцця і сувязі з прыродай», — з такой фармуліроўкай яго ўганараваў Нобелеўскі камітэт.

За мяжой пісьменнік стаў вядомы пасля публікацыі рамана «Праведная галечка». У сваёй творчасці ён апісваў пераважна сялянскае жыццё Заходняй Фінляндыі, спалучаў імпрэсіяністычную і рэалістычную манеры. Сіланпя — майстар у адлюстраванні прыроды. Па стылістыцы і ўменні перадаць любыя змены ў паводзінах людзей ён стаіць у адным шэрагу з пісьменнікамі сусветнага ўзроўню.

Аўтар кніг «Праведная галечка» (1919), «Памерлая ў маладосці» (1931), «Шлях мужчыны» (1932), «Людзі ў летнюю ноч» (1934).

ВЯРТАННЕ

ЯНУШКЕВІЧ
ВЫДАВЦТВА

9 789857 210282

МОН
СОН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛИМ МИНИСТРЛІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛИМ МИНИСТРЛІГІ